

HANDELINGEN
van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

Tijdschrift voor de studie van de geschiedenis
van Vlaanderen
jaargang 147 | 2010/2

Inhoud

JG. 147 – 2010 | 2

ARTIKELS

- Noël GEIRNAERT, *De oudste sporen van het Heilig Bloed in Brugge (1255-1310)* 247
- R.C. VAN CAENEGEM, *Een kritische blik op Delepierres vertaling van Galbert van Brugge* 257
- Jan VANDEBURIE, *De Zwarte Dood te Brugge. Een status questionis en enkele nieuwe beschouwingen* 269
- Jan DUMOLYN, *De Brugse ambachtsbesturen tijdens de late middeleeuwen: enkele institutionele en rechtshistorische aspecten* 309
- Pieter DONCHE, *104 Jeruzalemvaarders (1404-1560) verzameld door wapenheraut Cornelis Gailliard a° 1548-1560* 329
- Andries VAN DEN ABEELE, *Het oud archief van de zusters arme claren in Brugge* 351
- Hans VANDER SANDEN, *Het vijandbeeld van de Vlaamse soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog* 373

BOEKBESPREKINGEN

- A. DEROLEZ, *Een catalogus van bewaarde middeleeuwse handschriften en incunabelen (Noël Geirnaert)* 413
- R. BOTERBERGE, *Een monument voor de Blankenbergse visserij (Romain Van Eenoo)* 415
- J. FOUcart, *Vlaamse schilderkunst in het Louvre (Dominique Marechal)* 419

AUTEURS 425

De oudste sporen van het Heilig Bloed in Brugge (1255-1310)¹

Al eeuwenlang is de relikwie van het Heilig Bloed in Brugge het belangrijkste religieuze kleinood van de stad. Ook de jaarlijkse Heilig-Bloedprocessie, waarin de relikwie door de Brugse straten wordt gedragen, is al eeuwenlang een van de belangrijkste jaarlijkse evenementen. Het Heilig Bloed en de Heilig-Bloedprocessie lokken jaarlijks duizenden bezoekers naar Brugge. Vorig jaar heeft de UNESCO de Heilig-Bloedprocessie bestempeld als immaterieel werelderfgoed. De Bruggelingen zelf koesteren deze eerbiedwaardige traditie. Zowel doorsnee-inwoners als prominenten van de stad stellen er prijs op aan de processie deel te nemen of aanwezig te zijn op het parcours. In de Heilig-Bloedprocessie en de aanwezigheid van de relikwie in Brugge vloeien religie, geschiedenis, overlevering en legende samen in één stedelijke traditie.

Tot ver in de twintigste eeuw geloofden de Bruggelingen en de meeste historici de algemeen verspreide traditie als zou het Heilig Bloed op initiatief van graaf Diederik van de Elzas rond 1150 na de Tweede Kruistocht vanuit Jeruzalem naar Brugge zijn gebracht. Ook nu nog blijkt dat dit verhaal onuitroeibaar is: veel Bruggelingen en bezoekers van de stad maken er kennis mee naar aanleiding van de jaarlijkse Heilig-Bloedprocessie. Het traditionele verhaal werd het eerst op schrift gesteld door Johannes Iperius (Jan van Ieper) in de kroniek van de Sint-Bertinusabdij van Sint-Omaars. Iperius was van 1363 tot 1383 abt van deze abdij. In 1964

¹ Dit artikel is de neerslag van mijn bevindingen naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling in het Stadsarchief van Brugge van 24 april tot 1 juni 2010. Aanleiding voor deze tentoonstelling waren zowel het thema "FAKE?" van de Vlaamse Erfgoeddag 2010, als de zevenhonderdste verjaardag van de bul van paus Clemens V, 1 juni 1310, met de erkenning van de Brugse verering van het Heilig Bloed, zie ook www.brugge.be/archief. Met dank aan collega Marcella Vandebroek voor haar steeds onmisbare redactionele bijstand

heeft Dom Nicolas Huyghebaert O.S.B. dit verhaal herleid tot een legende. De relikwie is pas ten vroegste in het begin van de dertiende eeuw in Brugge terechtgekomen, na de Vierde Kruistocht (1203-1204). Na de plundering van Constantinopel door de kruisvaarders onder leiding van de Vlaamse graaf Boudewijn IX, zijn heel wat relieken uit die stad in West-Europa verspreid, en zo kwam het Heilig Bloed in Brugge terecht.²

Daardoor zijn de documenten uit het Stadsarchief met getuigenissen van 1255 tot 1310 de oudste authentieke bronnen over het Heilig Bloed in Brugge. Een hernieuwde kennismaking met deze documenten leidt tot nieuwe inzichten over de aanwezigheid van het Heilig Bloed in Brugge en het ontstaan van de Heilig-Bloedprocessie.

EEN PROCES UIT 1270

De eerste vermelding van het Heilig Bloed in Brugge is eigenlijk een optekening van een mondelinge getuigenis, afgelegd midden mei 1270 voor de kerkelijke rechtbank van de aartsbisschop van Reims. Het Brugse stadsbestuur was bij deze rechtbank een proces begonnen tegen de bisschop van Doornik vanwege de 'synodale rechtszittingen'. De bisschop organiseerde tweemaal in de zeven jaar, voor het laatst in 1269, in Brugge 'synodale rechtszittingen' waarop vonnissen werden uitgesproken op basis van anonieme en geheime aanklachten, zonder mogelijkheid tot verdediging. Dertig getuigen uit Brugge, aangebracht door het stadsbestuur, werden ondervraagd van 13 mei tot 6 juni 1270, en hun getuigenis werd ter plaatse opgetekend.

De moeilijk leesbare tekst is bewaard op een niet zo best bewaarde perkamenten rol en werd pas in 1963 correct gedateerd door de

2 N. HUYGHEBAERT, 'Iperius et la translation de la relique du Saint-Sang à Bruges', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis 'Société d'Emulation' te Brugge*, 100 (1963, verschenen in 1964), p. 110-187, in 1990 in het Nederlands vertaald door Mieke De Jonghe, in een uitgave van het 'Jong Kristen Onthaal voor Toerisme', J.-L. MEULEMEESTER (red.), *Het Heilig Bloed te Brugge*, Brugge, 1990: 'Iperius en de translatie van de Heilig-Bloedrelikwie naar Brugge', p. 19-78.

Brugse priester en historicus Antoon Viaene.³ In 1988 werd de tekst voor het eerst correct en volledig gepubliceerd.⁴ Het stadsbestuur was het niet eens met de modaliteiten van een dergelijke synode en men vroeg de officialiteit van Reims te vonnissen dat de bisschop van Doornik voor zijn optreden over geen enkele juridische basis beschikte. Het proces sleepte aan tot in 1301. Daardoor is het dossier ook bewaard: omdat de zaak nog hangende was, bevond het zich niet in het stedelijk archief dat in 1280 in zijn geheel verloren ging bij de brand van het belfort.⁵

De tweede getuige, Walter vanden Groenendike, verklaarde dat hijzelf *ongeveer veertien jaar geleden*, dus in 1255, aangezien de synode om de zeven jaar tweemaal werd gehouden, aanwezig was toen slager Lambert Brouts, beschuldigd van woekerpraktijken, zijn onschuld wou aantonen door samen met tien medestanders een eed te zweren in de Sint-Baseliskerk op het Bloed van Onze Heer Jezus Christus, wat hem werd geweigerd. Een gelijkaardig voorval, waarbij Walter van den Groenendike ook aanwezig was, deed zich *zowat vier jaar geleden* voor, dus ca. 1265, toen Jacob Bart beschuldigd werd van ontucht met de dochter van Simon van Alveringem. Ook deze wou zijn onschuld bewijzen door een eed op het Heilig Bloed in de Sint-Baseliskerk, samen met tien medestanders, wat opnieuw werd geweigerd.⁶ Walter van den Groenendikes getuigenis is uniek, maar lijkt betrouwbaar.

3 A. VIAENE, 'Zweren ten Helighen Bloede. Oudste getuigenis van verering der relik in de Sint-Baseliskerk te Brugge, 1256', in: *Biekorf*, 64 (1963), p. 176-180. Viaene werd hiervoor wel op weg gezet door de lectruur van E. DE MOREAU, *Histoire de l'Eglise en Belgique*, Brussel, 1945, Dl. 3, p. 337.

4 De tekst is bewaard in BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, 99: Politieke oorkonden, 1^e reeks, nr. 219, alles samen 34 perkamenten rollen. Voor ons is van belang: rol 4, met het verhoor van de Brugse getuigen. Het hele dossier (niet alleen nr. 219, maar ook de nrs. 9-13, 24, 25, 38, 50, 51, 53, 56, 88 en 218) is gepubliceerd door D. LAMBRECHT, *Acta Processus circa Synodum. Proces gevoerd door Brugge, Damme en het Vrije tegen de bisschop van Doornik, voor de officialiteit te Reims en de curie te Rome*, Brussel, 1988.

5 A. VANDEWALLE, *Beknopte inventaris van het Stadsarchief van Brugge, I: Oud Archief*, Brugge, 1979, p. 11, betreffende de brand in het belfort.

6 D. LAMBRECHT, *Acta Processus*, p. 46; zie ook A. VIAENE, 'Zweren ten Helighen Bloede', p. 176-177, met correctie: 1255 in plaats van 1256.

Het Heilig Bloed was dus aanwezig in Brugge rond het midden van de dertiende eeuw, in zijn huidige bewaarplaats, de Sint-Baseliskerk. Het was toen de voornaamste relik in Brugge, gebruikt voor plechtige eden. Naar alle waarschijnlijkheid was een dergelijke eed in rechtszaken voor de Brugse schepenen niet ongevo. Door het ontbreken van het stedelijk archief van voor 1280 is het onmogelijk om dit nog na te gaan. In elk geval weigerde de kerkelijke rechtbank deze bewijsvoering die toen zeker in Brugge voor de burgerlijke rechtbank wel nog zal hebben gegolden.⁷

HET HEILIG BLOED: EEN VAN DE BELANGRIJKSTE
KOSTBAARHEDEN VAN DE STAD, 1297

Vanaf juni 1297 veroverde de Franse koning Filips IV het graafschap Vlaanderen. Het Fransgezinde stadsbestuur van Brugge trok de koning tegemoet en bood hem op 18 september 1297 in Ingelmunster de onderwerping van de stad aan. Blijkbaar maakten de schepenen zich zorgen over hun kostbaarste relik, want bij die gelegenheid verzekerde de koning aan de Bruggelingen dat hij de relikwie van het Heilig Bloed nooit uit haar oorspronkelijke bewaarplaats zou weghalen. De oorkonde waarin hij deze belofte plechtig liet vastleggen, is gedateerd te Ingelmunster in september 1297 en bezegeld met het grootzegel van de koning in groene was. De tekst vermeldt dat de relikwie *sinds onheuglijke tijden (ab antiquo) in de Sint-Baseliskapel* wordt bewaard en steeds door vele mensen wordt vereerd.⁸

De oorkonde van Filips IV is het oudste officiële stuk in verband met de relikwie dat bewaard is gebleven. Op het einde van de dertiende eeuw was de relikwie duidelijk een van de belangrijkste kostbaarheden in stedelijk bezit. Op basis van deze tekst mag ook worden verondersteld dat het Heilig Bloed zeker al meer dan een halve eeuw in Brugge was.

7 Vgl. A. VIAENE, 'Zwren ten Helighen Bloede', p. 176-180, zie vooral p. 180.

8 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 99: Politieke oorkonden, 1^e reeks, nr. 102; zie A. SCHOUTEET, *Stadsarchief van Brugge. Regesten op de oorkonden 1089-1300*, Brugge, 1973, p. 149, nr. 423.

De zeer zeldzame bronnen over het Heilig Bloed uit de dertiende eeuw situeren de relik dus in Brugge in een stedelijke, niet kerkelijke, context. De relik verschijnt rond het midden van de dertiende eeuw in de Brugse geschiedenis. Ze was toen al de voor- naamste relik in de stad. Ze werd bewaard op de Burg in de Sint- Baseliskerk, en ze werd gebruikt voor plechtige eedafleggingen, waarschijnlijk in burgerlijke processen. Het stadsbestuur wilde de relik koste wat kost steeds in Brugge houden.

Charter van koning Filips IV van Frankrijk, 1297
(BRUGGE, *Stadsarchieef*; Oud Archief, reeks 99: Politieke oorkonden,
1e reeks, nr. 102)

EEN HEILIG-BLOEDPROCESSIE IN DE DERTIENDE EEUW? DE KEURE VAN DE BRUGSE PIJNDERS UIT 1291

Totvoorkortwerdaangenomen, ooknogdoorNicolasHuyghebaert,
dat de oudste vermelding van de Heilig-Bloedprocessie te vinden
is in de keure van de pijndersgilde van de Sint-Jansbrug uit 1291.⁹

9 A. VIAENE, 'Zweren ten Helighen Bloede', p. 177-178; N. HUYGHEBAERT, 'Iperius', p. 144; N. GEIRNAERT, 'Het Heilig Bloed in Brugge', in: M. RYCKAERT en A.

Dit gilde groepeerde de arbeiders, m.a.w. de scheepsslossers, van de Sint-Jansbrug. De tekst van hun keure is alleen bewaard in een vijftiende-eeuws afschrift op een perkamenten rol. Volgens deze keure moesten de leden van het gilde *op den dach van den helegghen bloede* bijeenkomen aan het huis van de deken van het gilde en vandaar vertrekken naar de ommegang, op straf van boete. De gildeleden moesten ook hun teken met *Ave Maria* bij zich hebben, de processie helemaal meemaken en zich na afloop weer melden bij het huis van de deken.¹⁰ Daaruit werd afgeleid dat de processie, voor het eerst vermeld in 1291, toen zeker ook al verscheidene jaren bestond.

De keure van 1291 is echter alleen bewaard in een vijftiende-eeuws afschrift. Aanvullingen zijn niet als zodanig herkenbaar, maar toch is er één aanknopingspunt. Negen paragrafen vóór de paragraaf over het Heilig Bloed, worden de gildeleden verplicht de mis bij te wonen, o.a. op de zes Mariafeesten.¹¹ Rond 1300 stonden er slechts vier feesten ter ere van Onze-Lieve-Vrouw op de kalender.¹² In de loop van de veertiende eeuw kwamen er nog twee bij. De bepaling over de zes Mariafeesten dateert dus pas uit de tweede helft van de veertiende eeuw. De paragrafen na de bepaling over de zes Mariafeesten zullen allicht ook dateren uit de tweede helft van de veertiende eeuw. De tekst over de Heilig-Bloedprocessie dateert dus niet uit 1291, maar is een kleine eeuw jonger. Voor een

VANDEWALLE (red.), *Brugge. De geschiedenis van een Europese stad*, Tielt, 1999, p. 96.

- 10 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, nr. 310: Charters ambachten, nr. 2; E. HUYS (red.), *Duizend jaar Mutualiteit bij de Vlaamsche Gilden*, Kortrijk, 1926, p. 145-150, de passage over de Heilig-Bloedprocessie op p. 150. Dat de tekst slechts in een vijftiende-eeuws afschrift bewaard is, werd reeds gesignaleerd door M. GYSSELING, *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, reeks I: *Ambtelijke bescheiden*, 's-Gravenhage, 1977, Dl. 3, p. 1777, nr. 1149a. Ook Gyseling knoopte daar de beschouwing aan vast dat de tekst toevoegingen zal bevatten *hier denklijk reikend tot in de 14de eeuw*.
- 11 E. HUYS (red.), *Duizend jaar Mutualiteit*, p. 149.
- 12 *Purificatio* (2 februari), *Annunciatio* (25 maart), *Assumptio* (15 augustus) en *Nativitas* (8 september). Deze vier Mariafeesten zijn bv. opgenomen in hs. 245 van BRUGGE, *Openbare Bibliotheek*, dat dateert van rond 1300, zie N. GEIRNAERT, *Vlaamse cisterciënzers en Europese stadscultuur. Abt Johannes Crabbe en het cultureel leven in de Duinenabdij tijdens zijn bestuur (1457-1488)*, Onuitgegeven dissertatie K.U.Leuven, 2001, p. 142-145.

dertiende-eeuwse datering van de Heilig-Bloedprocessie zijn dus geen bronnen meer voorhanden.

DE OORSPRONG VAN DE HEILIG-BLOEDPROCESSIE: 3 MEI 1304

Vanouds ging in Brugge de Heilig-Bloedprocessie uit op 3 mei, het feest van de Heilige Kruisvinding, een van de voornaamste lokale kerkelijke feestdagen. Wanneer gebeurde dit voor het eerst?

Op het feest van de Heilige Kruisvinding, 3 mei, van het jaar 1304, heerste in Brugge een opgewonden sfeer: net op die dag kwamen de Brugse troepen terug van een succesvol verlopen veldtocht in dienst van de graaf in Holland en Zeeland, in het kader van het Frans-Vlaamse conflict. De graaf van Holland, uit het huis Avesnes, en traditioneel tegenstander van het huis Dampierre, was in dit conflict een bondgenoot van de Franse koning. De veldtocht had 47 dagen geduurd, aldus de stadsrekening van dat jaar.¹³ Blijkbaar waren de Bruggelingen zo opgetogen over de behouden thuiskomst van de troepen dat ze die dag hun kostbaarste relikwie uit de Sint-Baseliskerk haalden, en voor het eerst het Heilig Bloed meedroegen in de Heilig-Kruisprocessie rond de stad. De stadsrekening van dat jaar vermeldt inderdaad voor het eerst dat men toen *Ons Heeren Bloet omme droech*.¹⁴

De volgende jaren nodigde het stadsbestuur kerkelijke prominenten uit voor de Heilig-Kruisprocessie met het Heilig Bloed. In 1305 maakt de stadsrekening gewag van uitnodigingen voor de abten van de Duinenabdij, die van Oudenburg, de Sint-Andriesabdij en de abdij Ter Doest. Opmerkelijk is dat ook de abdis van Spermalie werd uitgenodigd.¹⁵ Het was de eerste en de laatste keer.

In 1306 werden de abten van Zoetendale, Sint-Andries, Oudenburg en Ter Doest uitgenodigd *in der Helegghen Crucen daghe tonser pro-*

13 C. WYFFELS, m.m.v. A. VANDEWALLE (ed.), *De rekeningen van de stad Brugge 1280-1319. Tweede deel (1302-1319). Eerste stuk (1302-1306)*, Brussel, 1995, p. 362-369.

14 *Ibidem*, p. 346.

15 *Ibidem*, p. 733 en 741.

cessie.¹⁶ In dat jaar is de stadsrekening duidelijk: de klokkenluider van het belfort wordt betaald voor zijn werk *doe men Ons Heren Bloet omme drouch in der Heligher Crucen daghe*, 3 mei.¹⁷ Een andere post herhaalt wat in 1304 voor het eerst werd geregistreerd: een vergoeding voor werken aan de stadsvestingen *doe men ons Heren bloet omme drouch*.¹⁸

Deze gegevens worden bevestigd door de belangrijke pauselijke bul van 1 juni 1310. Daarin is sprake van een processie rond de stad met het Heilig Bloed op het feest van de Heilige Kruisvinding, die sinds zowat zeven jaar wordt georganiseerd. In 1310 was de Heilig-Bloedprocessie inderdaad voor het zevende jaar uitgegaan.

DE DEFINITIEVE ERKENNING: DE BUL VAN PAUS CLEMENS V, 1 JUNI 1310

Op 1 juni 1310 vaardigde paus Clemens V vanuit Avignon, op verzoek van het Brugse stadsbestuur, een plechtige bul uit die de verering van het Heilig Bloed tot op de huidige dag zou consolideren.¹⁹ De supplicie van het Brugse stadsbestuur, zoals overgenomen in de bul, vermeldde dat te Brugge in de Sint-Baseliskerk een belangrijke relikwie van het Heilig Bloed van Onze Heer Jezus Christus werd bewaard, dat sinds zowat zeven jaar deze relik op het feest van de Heilige Kruisvinding rond de stad in processie werd gedragen, dat de relik elke vrijdag vloeibaar werd (!), dat de processie jaarlijks werd bijgewoond door prelaten, geestelijken en veel vreemdelingen. Paus Clemens V erkende officieel de verering van het Heilig Bloed en de processie. Aan de devotie tot het Heilig Bloed werden aflaten verbonden. Vereerders op vrijdag kregen 100 dagen aflaat. Deelnemers aan de processie, vereerders op Goede Vrijdag en de bezoekers van de Sint-Baseliskerk die biechtten op het feest van de

16 IDEM, *De rekeningen van de stad Brugge 1280-1319. Tweede deel (1302-1319). Tweede stuk (1306-1319)*, Brussel, 1997, p. 977.

17 *Ibidem*, p. 969.

18 *Ibidem*, p. 973.

19 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, nr. 99: Politieke oorkonden, 1^e reeks, nr. 239, zie A. SCHOUTEET, *Stadsarchief van Brugge. Regesten op de oorkonden. Deel 2: 1301-1339*, Brugge, 1978, p. 50-51, nr. 102, met vermelding van kopieën en tekstuitgaven.

Heilige Kruisvinding of in de twee weken die erop volgen, kregen een aflaat van vijf jaar en 200 dagen. Deze bul ligt dus ook aan de basis van de 'veertiendaagse van het Heilig Bloed', die sinds enkele jaren herleid is tot de Gebedsweek van het Heilig Bloed.

Het stadsbestuur had kosten noch moeite gespaard om deze bul te verkrijgen. Van 4 november 1309 tot 10 januari 1310 verbleef er voortdurend een afgevaardigde van de stad in Avignon, die de pauselijke administratie moest bewerken. Vanaf 10 januari 1310 tot 6 september 1310 kreeg hij versterking van een tweede afgevaardigde.²⁰ Hun talrijke uitgaven zijn in een speciale rubriek vermeld in de stadsrekening. Deze pauselijke erkenning betekent de definitieve kerkelijke goedkeuring van de verering van de stedelijke relikwie van het Heilig Bloed in een eigen kerk, een jaarlijkse processie en een devotionele 'veertiendaagse'. Dit zorgde voor een grote volkstoeloop, net op het moment van de jaarmarkt, de 'meifoor'. Het stadsbestuur zal allicht trots geweest zijn op zijn succesvolle tussenkomst bij de pauselijke administratie.

TERUGBLIK

Het is duidelijk dat de oudste bronnen over het Heilig Bloed in Brugge de relikwies plaatsen in een stedelijke context: zeker vanaf 1255 had de relikwie een belangrijke plaats in de stedelijke samenleving. In 1297 nam het stadsbestuur het initiatief om speciale bescherming te vragen voor het Heilig Bloed. Op 3 mei 1304 werd het Heilig Bloed voor het eerst in processie rond de stad gedragen op het feest van de Heilige Kruisvinding, na de behouden terugkeer van de stedelijke militie. De volgende jaren nodigde het stadsbestuur prelaten uit de omgeving uit naar de processie. Het was het stadsbestuur dat het initiatief nam voor het verkrijgen van de bul van paus Clemens V. In heel dit verhaal valt op dat de verering van het Heilig Bloed uitsluitend door de stad wordt gestimuleerd. De lokale bisschop, de seculiere kapittels noch de graaf van Vlaanderen spelen een rol in de vroegste geschiedenis van het Heilig Bloed in Brugge.

20 C. WYFFELS, m.m.v. A. VANDEWALLE, *De rekeningen*, p. 1326-1329.

R.C. Van Caenegem

Een kritische blik op Delepierres vertaling van Galbert van Brugge

---

Het dagboek dat Galbert van Brugge heeft bijgehouden tijdens de 'beroerlijke tijden' die Vlaanderen heeft beleefd in de jaren 1127-1128 is zo bekend dat een presentatie hier overbodig is. Het is inderdaad een van de beroemdste teksten uit de middeleeuwen en werd reeds eeuwenlang druk uitgegeven en bestudeerd. Een uitvoerige bibliografie zou hier dus niet op haar plaats zijn. Het is echter wellicht nuttig enkele zeer recente publicaties te vermelden, die we danken aan het werk en de inspiratie van de Amerikaanse medievist Jeff Rider, *Professor of Romance Languages and Literature and Medieval Studies* aan Wesleyan University (Middletown, Connecticut). In 1994 heeft hij bij Brepols in Turnhout, als eerste na H. Pirenne, een uitgave bezorgd van het beroemde dagboek onder de titel *Galbertus Notarius Brugensis. De Multro, Traditione, et Occisione Gloriosi Karoli Comitis Flandriarum*, in de reeks *Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis*, Dl. 131. Zeven jaar later heeft hij aan Galbert een grondige monografie gewijd, in 2001 uitgegeven bij de Catholic University of America Press in Washington onder de titel *God's Scribe. The Historiographical Art of Galbert of Bruges*. En acht jaar later heeft hij, in 2009, samen met Alan V. Murray, *Lecturer in Medieval Studies* aan de Universiteit van Leeds, een rijk gestoffeerde bundel van originele studies uitgegeven, alweer bij de Catholic University of America Press, onder de titel *Galbert of Bruges and the Historiography of Medieval Flanders*. Deze publicaties bevatten zeer uitvoerige bibliografieën, die de lezer de toegang verschaffen tot de vroegere uitgaven van en studies over de bekende Brugse *notarius*.

Het is niet mijn bedoeling in deze 'kritische blik' een of ander fundamenteel aspect van de Vlaamse geschiedenis te behandelen, maar enkel een klein steentje bij te dragen voor het reeds zo omvangrijke *corpus Galbertinianum* door na te gaan hoe grondig en getrouw de Franse vertaling van Galberts unieke tekst was die

Octave Delepierre in 1830 heeft gepubliceerd. Ze verdient onze aandacht omdat ze het boeiende Brugse dagboek toegankelijk maakte voor een breed Latijn-onkundig publiek. Ze was ook een kostbare bijdrage voor de kennis van de Vlaamse middeleeuwen. Het lijkt ook interessant na te gaan hoe een amateur-historicus in de eerste helft van de negentiende eeuw omging met een Middellatijnse bron. Delepierre was een amateur in die zin dat hij geen universitaire opleiding in de geschiedenis had genoten en werkzaam was lang voor de baanbrekende *Seminar-Übungen* aan de Duitse – en later Belgische (Kurth, Pirenne) – universiteiten, en toen het eerste deel van de *Monumenta Germaniae Historica* pas was verschenen. Dit alles neemt niet weg dat de vertaler een geleerd man was, die zijn diploma van doctor in de rechten te Gent in 1824 had behaald met een Latijnse dissertatie over een onderwerp uit het Romeinse recht. Dat hij een hoogbegaafde geleerde was, blijkt ook uit zijn geschriften over de Vlaamse geschiedenis en uit zijn schitterende loopbaan in Brugge en in Londen. Dankzij de omvangrijke en gedetailleerde studie van Lori van Bievliet, in 1981 verschenen in de *Handelingen* van de Emulatie, zijn we vertrouwd met Delepierres leven en werken, waarop hier niet verder wordt ingegaan.¹ In 1978 heeft Antoon Viaene een kort artikel gewijd aan de Franse vertaling van 1830. Hij behandelde de opeenvolgende edities en gaf kostbare details van typografische en bibliografische aard, doch ging nauwelijks in op de kwaliteit van de vertaling.² Het spreekt vanzelf dat het hier niet de bedoeling kan zijn het volledige werk van Delepierre kritisch te onderzoeken. Ik zal me beperken tot enkele steekproeven, mij basierend op de oorspronkelijke uitgave van 1830, die kort voor de Belgische Omwenteling is verschenen en voor het grootste deel verloren is gegaan. Ik neem namelijk die passussen uit Galbert die ik in 1995 heb geselecteerd om drie vertalingen uit de twintigste eeuw

1 L. VAN BIERVLIET, J.O. Delepierre, *Brugs historicus, publicist en bibliofiel, 1802-1879*, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Emulation*, 118 (1981), p. 173-291.

2 A. VIAENE, 'Galbert van Brugge in eerste moderne vertaling. Een Vlaams initiatief van archivaris Delepierre', in: *Biekorf, Westvlaams Archief voor Geschiedenis, Oudheidkunde en Folklore* 78 (1978), p. 193-199. Mijn beste dank gaat naar het Stadsarchief van Ieper, dat mij een fotokopie heeft bezorgd van dit artikel.

te bespreken.³ Het betrof de Engelse vertaling van J.B. Ross,⁴ de Nederlandse van A. Demyttenaere⁵ en de Franse van J. Gengoux.⁶

In hoofdstuk 1 schrijft Galbert *Cepit utique majoris consilii prudentia pius comes de pacis reformatione disponere, leges et jura regni revocare*. Delepierres vertaling luidt als volgt: *Ce bon prince avec une prudence admirable commença par disposer toutes choses à la paix, par remettre en vigueur les droits et lois du pays*. De vertaling geeft de algemene zin goed weer, maar *majoris consilii* is iets anders dan *admirable* en de interessante term *reformatio* is verloren gegaan. Anderzijds is *remettre en vigueur* een geslaagde weergave van *revocare*. Nog in hetzelfde hoofdstuk vinden we de veel besproken passus *in forinsecis locis sicut et in pacificis*. Wat Galbert bedoelt, zal wel zijn: 'in de afgelegen plaatsen, zowel als waar een bijzondere vrede heerst'. Delepierre heeft hier het noorden verloren, want zijn *sur les places et dans les rues* slaat nergens op. Gengoux' *dans les lieux jouissant déjà d'un statut spécial* laat ten onrechte het element *pax* onvermeld.

Nog in hetzelfde hoofdstuk legt Galbert uit dat sluwe pleiters erin slaagden in de rechtbanken *suis fallaciis minus cautos fideles et oves Christi in placitis illi convenerunt*: de onachtzame gelovigen werden misleid door bedrieglijke mooipraters. Delepierres *Les fidèles's abandonnèrent avec trop peu de soin à ces agréments trompeurs* is wel erg vrij en laat de *oves Christi* weg.

In hoofdstuk 7 ontmoeten we de belangrijke zin over de vrije lieden die het beneden hun waardigheid achtten te antwoorden op de klachten van onvrijen. Delepierre vertaalt *Les hommes de con-*

3 R.C. VAN CAENEGEM, 'Notes on Galbert of Bruges and His Translators', in: J.M. DUVOSQUEL en E. THOEN (red.), *Peasants and Townsmen in Medieval Europe. Studies in Honorem Adriaan Verhulst*, Gent, 1995, p. 619-629.

4 *The Murder of Charles the Good, Count of Flanders by Galbert of Bruges* (Records of Civilization. Sources and Studies), New York, 1960.

5 In R.C. VAN CAENEGEM (red.), *Galbert van Brugge, Grafelijk Secretaris. De moord op Karel de Goede. Dagboek van de gebeurtenissen in de jaren 1127-1128*, Antwerpen, 1978.

6 In R.C. VAN CAENEGEM (red.), *Galbert de Bruges, Secrétaire comtal, le meurtre de Charles le Bon*, Antwerpen, 1978.

dition libre avaient refusé de faire droit aux serfs, wat niet helemaal klopt, want *faire droit* slaat eerder op rechtspreken en voldoening geven aan rechtmatige klachten. Gengoux leest *Les hommes libres ne condescendaient pas à se prononcer sur les plaintes*, wat bevreemdend is, want de vrije lieden in deze passus zijn geen rechters die zich uitspreken, maar verweerders die weigeren op klachten te antwoorden.

In hoofdstuk 8 legt Galbert uit dat proost Bertulf zijn doel trachtte te bereiken *consilio et potentia*, 'met raad en (krachtige) daad', m.a.w. met overleg als het kon en anders met geweld. Deze belangrijke woorden werden door Delepierre zonder meer weggelaten.

Hoofdstuk 15 begint met een precieze, nogal omslachtige datering: *Anno milleno centeno vicesimo septimo, sexto nonas martii, secundo die scilicet post introitum mensis ejusdem, preteritis duobus diebus de secunda hebdomade quadragesimae, feria quarta*, dat wil zeggen 'In het jaar 1127, op 2 maart, namelijk de tweede dag na het begin van diezelfde maand, na twee dagen van de tweede week van de vasten, op een woensdag'. Delepierre is hier helemaal ontspoord, want hij vertaalt *L'an 1127, le sixième jour des nones de mars (ou le 2 mars), et le quatrième de la seconde semaine de quadragesime*. Gengoux doet het beter, maar hij laat 'de tweede dag na het begin van diezelfde maand' zonder meer weg.

In hoofdstuk 29 lezen we *in fine* dat de te Brugge belegerde Erembalden spraken met hun belegeraars en dat ze *solam in responsalibus suis excusationem traditionis pretendebont*: ze praatten zich vrij van schuld via hun woordvoerders. Delepierre vertaalt: *C'est sur ces matières que s'entretenaient souvent les assiégés et les assiégeants, les premiers n'avaient pour tout désir que de parvenir à se disculper, sous le rapport de la trahison dont on les accusait*. Dit is zeer behoorlijk, uitgenomen dat *in responsabilibus* onvertaald is gebleven.

In hoofdstuk 38 verklaart Disdir Haket dat hij en zijn medestanders bereid zijn *secundum universi generis iudicium satisfacere omnibus quod innocentes sumus*. Ze zijn bereid zich te onderwerpen

aan een vonnis van om het even welke soort. Dit kan een vonnis zijn van een schepenbank, een kasselrijgerecht, de *curia comitis* of een godsoordeel. Delepierre vertaalt *universi generis iudicium als chacun d'après son droit et son rang*, wat helemaal niet in Galbert staat.

Hoofdstuk 50 begint alweer met een nogal ingewikkelde datering. We lezen inderdaad: *Octavo kal. aprilis, feria sexta, annunciatio Domini, quo etiam die passus est Dominus, celebrata est*. Dit betekent letterlijk dat op 25 maart, een vrijdag, het feest werd gevierd van de Boodschap van de Heer, wat op dezelfde dag viel als de Passie van de Heer. Op het eerste gezicht lijkt dit problematisch aangezien Goede Vrijdag in 1127 niet op 25 maart, de dag van de Annunciatie, viel, maar op 1 april. Sommige geleerden hebben gedacht dat Galbert alleen bedoelde dat zowel 25 maart als 1 april op dezelfde weekdag, een vrijdag, vielen. Anderen dachten, verkeerdelijk, dat in 1127 Goede Vrijdag op 25 maart viel. Volgens professor Platelle verwijst de tekst van Galbert echter naar een middeleeuws geloof dat Christus, op een 25 maart verwekt, ook op een 25 maart werd gekruisigd.⁷ De vertaling uit 1830 luidt eigenaardig genoeg als volgt: *Le 8 des calendes d'avril, au sixième jour, c'est à dire au 25 mars, qui était celui de l'Annonciation et la veille du samedi avant le dimanche des Rameaux*. Inderdaad viel 25 maart 1127 op de vrijdag voor de vooravond van Palmzondag, maar helemaal niet *quo etiam die passus est Dominus*, Goede Vrijdag.

In hoofdstuk 52 citeert Galbert de toespraak van Walter de Bottelier tot de poorters van Brugge, waarin hij meedeelt wat er te Atrecht door de Vlaamse leiders bij de koning van Frankrijk en diens baronnen werd behandeld, als volgt: *Audite, o cives nostri, quid consilii et negotii apud regem et ejus barones actum sit et prudenti examinatum iudicio*. De betekenis van deze zorgvuldig gekozen bewoording is dat de Bruggelingen zullen vernemen 'wat met raad en daad bij de koning en diens baronnen werd tot stand gebracht en wijselijk beoordeeld'. Delepierres vertaling luidt als

7 Zie voor dit alles R.C. VAN CAENEGEM, 'Notes', p. 623-624.

volgt: *Ecoutez, ô mes concitoyens, ce qui s'est passé auprès du roi et de ses barons, et ce qui fut déterminé après un examen sûr et approfondi.* Dit is een behoorlijke weergave, uitgenomen dat *consilium* verloren is gegaan. Anderzijds noteren we dat deze vertaling *apud regem* correct weergeeft als *auprès du roi*, waar andere vertalers 'door de koning' schrijven – een niet onbelangrijk detail.

Daarentegen slaat Delepierre de bal volledig mis waar hij, in hetzelfde hoofdstuk, *in succinctione campranarum* vertaalt als *au son des cloches*, i.p.v. 'toen de klokken (reeds) zwegen', m.a.w. 's avonds laat.

In hoofdstuk 66 vinden we het mooie verhaal van de blijde intrede van Willem Clito te Sint-Omaars op 17 april 1127, waarbij de jongelui de nieuwe graaf verzochten om de hernieuwing van het privilege dat hun door zijn voorgangers steeds was toegestaan, namelijk de vrije jacht in de omliggende bossen. Het door Galbert gebruikte woord om dit voordeel of voorrecht aan te duiden is *feodum*. Een leen in de technische zin was dit echter niet, want de *pueri* van Sint-Omaars waren geen leenmannen van de graaf. *Feodum* betekent hier dus een voordeel, wat wellicht teruggaat op de oudere benaming *beneficium* om een leen aan te duiden. Delepierre vertaalt terecht met *privilège*, maar vergaloppeert zich waar hij de jongelui laat spreken van een voorrecht *que nos ancêtres avaient reçu*, i.p.v. 'wat door de voorgangers van graaf Willem steeds werd verleend'.

In hoofdstuk 23 rapporteert Galbert het betekenisvolle incident dat zich te Rijsel op 1 augustus 1127 tijdens de jaarmarkt heeft voorgedaan. Toen graaf Willem Clito daar met zijn gevolg arriveerde, liet hij één van zijn weggelopen horigen arresteren, tot grote woede van de burgers, die de Normandiërs hardhandig verdreven. De graaf kwam echter met een grote troepenmacht terug en dwong de stad tot onderwerping. Hij verplichtte haar een boete te betalen van 1400 mark zilver, *si saltem illo modo repacificarentur*, m.a.w. 'indien ze tenminste op die manier terug in zijn vrede werden opgenomen'. Ze hadden immers 's graven vrede moedwillig verstoord en thans kwam het er op aan de vrede tussen graaf en stad te herstellen. De som van 1400 mark was een willekeurige boete,

die eventueel nog kon verhoogd worden, wat in het toenmalige Engelse recht het *amerciamentum* werd genoemd. Bij Delepierre vinden we eerder een parafrase dan een precieze vertaling, want hij schrijft: *pourvu que, après cela, ils rentrassent dans le devoir et la tranquillité*, alsof het van het gedrag van de stedelingen afhing en niet van een beslissing van de graaf. Het willekeurige karakter van de geldstraf komt in deze vertaling evenmin tot zijn recht.

In hoofdstuk 101 verhaalt Galbert dat op 29 maart 1128 sommige ridders uit Oostkerke 'hun namen en die van vele anderen, opgetekend op perkament, naar graaf Willem in Ieper hebben gezonden om hem te laten weten dat ze hem hun trouw opzegden'. Deze zin, *ex nomine inscripto perganeno sese et plures alios transmiserunt* werd door de vertaler van 1830 verkeerd begrepen, want hij laat de ridders zelf naar Ieper rijden: *des hommes d'armes nobles d'Oostkerke se rendirent, ainsi que plusieurs autres, auprès du comte Guillaume à Ypres* – iets wat ze zorgvuldig hebben vermeden door een boodschapper met een stuk perkament te sturen. We noteren terloops dat deze vertaling van de ridders van Oostkerke edelen heeft gemaakt. Gengoux heeft de passus beter begrepen, maar introduceert een element dat niet in Galbert voorkomt, namelijk dat de ridders een ondertekend document – *un parchemin signé de leurs noms* – hebben opgestuurd.

In hoofdstuk 102 ontmoeten we de intrigerende uitdrukking *status rei publicae*. Het is bekend dat *status* aan de oorsprong ligt van de naam van onze moderne staat, maar oorspronkelijk niets anders betekende dan 'de toestand', zoals in *status regni*, de situatie van het koninkrijk.⁸ Dit is wat Galbert voor ogen stond toen hij sprak van 'de toestand' van de *res publica*, dit is: het openbare leven in het graafschap. Delepierre heeft *res publica* letterlijk en terecht vertaald als *la chose publique*, maar *status* laat hij onvertaald, hoewel *l'état de la chose publique* voor de hand lag. Hij voegt er echter een fantasierijk element aan toe, waar hij schrijft dat de vrij-

8 J.F. NIERMEYER, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Leiden, 1976, p. 900; A.O. MEYER, 'Zur Geschichte des Wortes Staat', in: *Die Welt als Geschichte – Eine Zeitschrift für Universalgeschichte*, 10 (1950), p. 209-239.

heid beloofd door Diederik van de Elzas strekte *pour l'avantage et prospérité de la chose publique*, terwijl Galberts tekst niets te zeggen heeft over voordeel en voorspoed, tenzij dit een wel erg vrije vertaling is van *honor terrae*.

In hoofdstuk 106 argumenteert de Brugse *notarius* dat de koning van Frankrijk het recht niet heeft de Vlamingen een nieuwe graaf op te dringen en dat de Vlaamse leiders in 1127 's konings kandidaat hebben aanvaard omwille van de familiebanden tussen hem en het gravenhuis. Inderdaad, zo schrijft hij: *Sed aliud est prorsus quod ex cognatione debetur, aliud vero quod antiqua predecessorum Flandriae comitum traditione de justitia examinatur instituta*. We vertalen: 'Maar wat uit verwantschap verschuldigd is, is een heel andere zaak, iets anders echter is wat door de aloude traditie van de voorgangers van de graven van Vlaanderen en door de rechtvaardigheid gezien wordt als ingesteld'. Bij Delepierre luidt dit, zeer vrij vertaald, als volgt: *Mais autre chose est ce que nous accordons par égard pour la parenté, et autre chose ce qui nous appartient comme un droit, d'après les lois de la justice, et la coutume antique et constante de nos anciens comtes de Flandre*. We noteren dat *debetur* iets anders is dan *que nous accordons* en dat *examinatur instituta* niet hetzelfde is als *ce qui nous appartient comme un droit*.

In hoofdstuk 107 ontmoeten we de in de twaalfde eeuw veel gebruikte uitdrukking *violenter et sine iudicio* voor aangedaan onrecht. De juiste vertaling luidt: 'met geweld en zonder vonnis', wat door Delepierre correct verwoord wordt als *avec violence et sans jugement*. Het is dan ook bevreemdend dat Gengoux *sine iudicio* vertaalt als *illégitimement*, waardoor de specifieke afwezigheid van een gerechtelijk vonnis verloren is gegaan.

In hoofdstuk 112 verhaalt Galbert hoe te Gent in 1128 een heks werd terechtgesteld door ont darming en haar ingewanden (*stomachum ejus*) – ter afschrikking? – werden rondgedragen in de stad.⁹ Bij

9 Dit verhaal is betekenisvol voor de algemene geschiedenis van het middeleeuwse strafrecht, aangezien een gezaghebbend auteur als R. HIS, *Das Strafrecht des deutschen Mittelalters*, Leipzig-Weimar, 1920, Dl. 1, p. 504 betwijfelt of deze uit de wijs-

Delepierre worden niet haar ingewanden, maar wordt haar hart rondgedragen, wat wel bevreedend is.

In hoofdstuk 119 legt Galbert, in een beschouwende bui, uit dat de Heer zich verwaardigde op een of andere manier een einde te stellen aan wat Hij had voorzien en tegelijk aan 'onze beproeving ten tijde van deze opstand'. Het woord *previsio* – wat de Heer heeft voorzien – wordt door de vertaler van 1830 erg bevreedend en incorrect weergegeven als: *Le Seigneur daigna mettre fin à ses soins pour nous*.

Galberts tekst heeft, elders in hetzelfde hoofdstuk 119, aanleiding gegeven tot uiteenlopende interpretaties, waar hij vertelt wat is gebeurd nadat het nieuws van Willem Clito's dood bekend raakte. Wat stond diens aanhangers te wachten nu zijn tegenkandidaat, Diederik van de Elzas, onbetwist aan de macht was? Eén man, aldus Galbert, betreurde Clito's dood, een andere tarte de vijand en nog een andere nam het initiatief *ad denunciandum his qui domi remanserant ut sibi precauti rerum suarum non nisi vigilanter et preconsiderati agerent*. Dit betekent letterlijk 'om dit te laten weten aan hen die thuis waren gebleven om met voorzorg, waakzaamheid en vooruitzicht over hun goederen te waken'. Waren die lieden thuis gebleven ten tijde van de burgeroorlog om over hun bezittingen te waken of werden ze gewaarschuwd hun bezit nu te beschermen uit vrees voor komende wraakacties? Grammaticaal zijn de twee interpretaties mogelijk, doch ons inziens met een voorkeur voor de eerste omdat *denunciandum his* (en niet *illos*) eerder slaat op iemand iets aankondigen dan op iemand aan de kaak stellen (omdat hij geen partij had gekozen voor de zegevierende Diederik). Het is interessant te constateren dat Delepierre de versie heeft geprefereerd die ook mijn voorkeur geniet. We lezen inderdaad: *d'autres pour apprendre la nouvelle à ceux qui étaient demeurés chez eux, afin qu'ils veillassent attentivement à ce qui leur appartenait et prissent soin de n'agir qu'avec prudence*.

dommen bekende straf ooit echt is uitgevoerd. Zie R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het Strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, Brussel, 1954, p. 169.

In hoofdstuk 121 wijdt de Brugse *notarius* enkele woorden aan het lot van Clito in het hiernamaals. In een nogal ingewikkelde zin schrijft hij dat 'graaf Willem zal bekennen tussen de schimmen die hij voor zich uitzendt naar de oorden van bestraffing dat hem niets anders overblijft van al wat hij tijdens zijn leven bezat dan de lof van de ridderschap'. De oorspronkelijke tekst luidt als volgt: *Nec enim comes Willelmus de omnibus quas in vita possedit secun post mortem permanere fatebitur inter umbras quas ad penalia loca premisit nisi militiae laudem*. Delepierre vertaalt elegant als volgt: *De ce que le comte Guillaume posséda ici-bas, il avouera aux ombres qu'il envoya devant lui dans le séjour des tourments, qu'ils ne lui resta que la renommée d'être un bon guerrier*. Weliswaar is *inter umbras* niet precies 'bekennen aan de schimmen' en *ad penalia loca* is 'op weg naar' eerder dan 'verblijvend in', maar dit zijn onbetekenende details.

SLOT

Na een volledige lectuur van Delepierres werk overheerst de indruk van een zeer behoorlijke, betrouwbare en vlot leesbare vertaling van Galberts dagboek, dat dankzij de Brugse geleerde ter beschikking kwam van een breed, niet-erudiet publiek. Natuurlijk wist Delepierre soms niet goed waarheen met technische termen van het middeleeuwse leenstelsel. Dit was bijvoorbeeld het geval met de *armatura* in Galberts hoofdstuk 106, die hij ten onrechte als 'een aantal wapenlieden' heeft vertaald. Het woord heeft vele geleerde mediëvisten kopbrekens bezorgd en het is pas in 1940 dat de Gentse hoogleraar F.C. Ganshof definitief licht in de duisternis heeft gebracht: *armatura* was de ridderlijke wapenrusting die door de erfgenaam van een overleden leenman als verheffingsgeld verschuldigd was aan diens leenheer.¹⁰

10 F.L. GANSHOF, 'Armatura (Galbert de Bruges, c. 106)', in: *Archivum Latinitatis Medii Aevi*, 15 (1940), p. 179-193. Op die passus uit Delepierres vertaling werd reeds de aandacht gevestigd door A. VIAENE, 'Galbert van Brugge', p. 195, waar Ganshofs artikel verkeerdelijk op 1941 wordt gedateerd.

Verbazend is dat Delepierre op bladzijde 41 en 50 bisschop Simon van Noyon-Doornik (*episcopo nostro Simoni Noviomensis sedis*) als bisschop van Nijmegen op het toneel brengt. Als kenner van de Vlaamse geschiedenis wist hij toch dat Brugge in het bisdom Doornik (tijdelijk verenigd met Noyon) gelegen was, zoals trouwens blijkt uit voetnoot 1 op bladzijde 181, waar *notre évêque Simon* geïdentificeerd wordt als *celui de Tournai*. Het wordt pas helemaal vreemd wanneer Delepierre de zin *Episcopo nostro Simoni Noviomensis sedis libere reddidit duodecim altaria . . .* vertaalt als *Il restitua à notre évêque Simon les douze églises du siège de Nimègue . . .* en daarbij, zoals gezegd, in een voetnoot die Simon terecht *celui de Tournai* noemt.

De lezer zal, hoofdschuddend en het gevleugelde woord over Homerus parafraserend, bedenken dat *quandoque dormitat et bonus Octavus*.

Jan Vandeburie

De Zwarte Dood te Brugge. Een status questionis en enkele nieuwe beschouwingen

Sinds de befaamde studie van Van Werveke betreffende de Zwarte Dood in de Zuidelijke Nederlanden werd er aangenomen dat het graafschap Vlaanderen grotendeels gespaard bleef van deze pest-epidemie, die in het midden van de veertiende eeuw het leven kostte aan ongeveer één derde van de toenmalige Europese bevolking. Van Werveke kwam tot deze conclusie wegens het vrijwel ontbreken van expliciet bronnenmateriaal voor de Zuidelijke Nederlanden, terwijl andere, zwaar getroffen regio's, wel over uitgebreid bronnenmateriaal beschikten.¹ Sinds de jaren 50 zijn er echter in kleinere lokale studies enkele aanwijzingen opgedoken die wijzen op een grotere impact van deze eerste pestepidemie. Eveneens is het moeilijk te geloven dat een sterk geürbaniseerde regio als het middeleeuwse Vlaanderen, centraal gelegen in het handelsnetwerk tussen landen die toen wel zwaar werden getroffen door de epidemie, gevrijwaard zou zijn gebleven. Dit artikel is gebaseerd op het onderzoek voor mijn masterproef aan de K.U. Leuven, waarin een poging werd ondernomen om het bestaande onderzoek kritisch te evalueren in het licht van recente ontwikkelingen en tevens om nieuwe bronnen te vinden die kunnen bijdragen tot het onderzoek.²

HISTORIOGRAFIE

De internationale, en bij uitstek de Angelsaksische, historiografie inzake de Zwarte Dood is vrijwel niet te overzien. We be-

1 H. VAN WERVEKE, *De Zwarte Dood in de Zuidelijke Nederlanden (1349-1351)* (Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren. 12), Brussel, 1950.

2 J. VANDEBURIE, *Et post in Flandriam? De Zwarte Dood in het graafschap Vlaanderen (1349-1350): een kritische benadering van het bestaande onderzoek en enkele nieuwe pistes*, Onuitgegeven masterproef, K.U. Leuven, Departement Geschiedenis, Leuven, 2009.

perken ons hier tot enkele basiswerken en focussen vooral op de Nederlanden. Het werk van de Amerikaanse historicus Gottfried³ biedt nog steeds een zeer degelijke synthese over de Zwarte Dood in Europa. Het zeer recente overzichtswerk van Benedictow is echter tot op vandaag het meest complete overzicht over de Zwarte Dood.⁴ De auteur behandelt de meest recente medische inzichten en discussies betreffende de aard en oorsprong van de ziekte en geeft vervolgens per land of regio in Europa een overzicht van de verspreiding en impact van de epidemie, waarbij hij telkens ook een samenvatting geeft van de meest recente historiografie over het desbetreffende gebied. Benedictow geeft nieuwe inzichten inzake de geografische verspreiding van de epidemie en behandelt de problemen betreffende de aard van het bronnenmateriaal, de methodologie en de moeilijkheden rond demografische gegevens in de middeleeuwen. Voor Frankrijk is het monumentale werk van Biraben⁵ ondanks zijn ouderdom nog steeds het syntheseswerk bij uitstek. Het is een typisch product van de *Annales*-school, met veel statistisch materiaal en een enorme bibliografie die zowat elk werk – wereldwijd (!) – in verband met de Zwarte Dood opneemt. Doordat de Noord-Franse regio Frans-Vlaanderen vroeger tot het graafschap Vlaanderen behoorde, biedt het werk van Biraben ook interessante gegevens voor ons onderzoek. De meest recente synthese voor de Noordelijke Nederlanden is de studie van Noordegraaf en Valk,⁶ die een zeer goed overzicht biedt van de pestepidemieën in Holland.

In de Zuidelijke Nederlanden zijn er sinds het vrij gedetailleerde onderzoek van Van Werveke enkele zeer degelijke regionale studies verschenen. Voor Henegouwen⁷ is vooral de studie van Sivéry

3 R.S. GOTTFRIED, *The Black Death: Natural and human disaster in medieval Europe*, New York, 1983.

4 O.J. BENEDICTOW, *The Black Death 1346-1353: The complete history*, Woodbridge, 2004.

5 J.-N. BIRABEN, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, 2 dln., Parijs, 1975-1976.

6 L. NOORDEGRAAF en G. VALK, *De Gave Gods: de pest in Holland vanaf de late middeleeuwen*, Bergen, 1988.

7 Voor een recente synthese van het onderzoek naar de Zwarte Dood in Henegouwen, zie: BENEDICTOW, *The Black Death*, p. 338-340.

van belang.⁸ Volgens de auteur heeft de Zwarte Dood duidelijk hard toegeslagen in deze regio.⁹ Bewijzen werden ook aangevoerd door Despy om aan te tonen dat de streek van Brabant evenmin gespaard bleef.¹⁰

Specifiek over de Zwarte Dood in het graafschap Vlaanderen (1349-1350) werd er tot nu toe slechts een handvol artikels gepubliceerd. De bewering van Van Werveke, als zouden de Zuidelijke Nederlanden grotendeels gespaard zijn gebleven van de Zwarte Dood (behalve in Ieper en enkele randgebieden aan de Franse, Duitse en Nederlandse grens) werd vrijwel onmiddellijk tegengesproken door Rogghé,¹¹ die zijn tegenargumenten uitte in een commentaar op Van Wervekes artikel, en later door Maréchal,¹² die in Brugge wel sterke aanwijzingen zag voor een grote mortaliteit. In zijn synthese over de pest in de Lage Landen tussen 1349 en 1500 behandelt Blockmans¹³ ook de impact van de epidemie in het graafschap Vlaanderen en zet hij kort de aanwijzingen op een rijtje. Hij bespreekt echter voornamelijk de gevolgen van de terugkerende pestgolven of *echo-epidemieën* op de levensstandaard aan de hand van veranderingen in productiehoeveelheden, prijzen, handels-

8 G. SIVÉRY, 'Le Hainaut et la Peste Noire', in: *Mémoires et publications de la société des sciences, des arts et des lettres du Hainaut*, 79 (1965), p. 431-447; H. VAN WERVEKE, *De Zwarte Dood*, p. 14-16 en W.P. BLOCKMANS, 'The Social and Economic Effects of Plague in the Low Countries (1349-1500)', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 58 (1980), p. 837-838 en 846-848.

9 Toch wijst Blockmans op het feit dat ook voor Henegouwen rekening moet gehouden worden met andere demografische factoren dan de Zwarte Dood om de bevolkingsdalingen te verklaren (Deze bevolkingsdalingen kon men vaststellen dankzij de bewaard gebleven haardtellingen. Zie hierover: M.A. ARNOULD, *Les dénombrements de foyers dans le comté de Hainaut (XIVe-XVIe siècles)* (Koninklijke commissie voor geschiedenis. Publicaties, 55), Brussel, 1956.) en dat de sterftecijfers sterk verschillen van stad tot stad en van streek tot streek. W.P. BLOCKMANS, 'The Social and Economic Effects', p. 837-838.

10 G. DESPY, 'La Grande Peste Noire de 1348. A-t-elle touché le Roman Pays de Brabant?', in: *Centenaire du Séminaire d'histoire médiévale de l'Université libre de Bruxelles: 1876-1976*, Brussel, 1977, p. 195-217 en VAN WERVEKE, *De Zwarte Dood*, p. 16-17.

11 P. ROGGHÉ, 'De Zwarte Dood in de Zuidelijke Nederlanden', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 30 (1952), p. 834-837.

12 G. MARÉCHAL, 'De Zwarte Dood te Brugge (1349-1351)', in: *Biekorf*, 11-12 (1980), p. 377-392.

13 BLOCKMANS, 'The Social and Economic Effects', p. 833-863.

volume en lonen, over een periode van 150 jaar (1349-1500).¹⁴ Een recente interdisciplinaire synthese werd voorgesteld in een medisch symposium naar aanleiding van de 650ste verjaardag van de Zwarte Dood in de Zuidelijke Nederlanden.¹⁵ Het artikel van Thoen en Devos¹⁶ behandelt echter opnieuw slechts gedeeltelijk het graafschap Vlaanderen en gaat vooral in op de pest en andere epidemieën na 1351. Voor Brugge is er sinds Van Wervekes studie slechts een handvol bijkomende aanwijzingen aan de oppervlakte gekomen in enkele kleinere onderzoeken. Op de conclusies van Van Werveke voor Brugge, dat volgens hem eveneens weinig of geen invloed van deze pestepidemie heeft ondervonden, kwam er een eerste tegenreactie van Rogghé. In zijn artikel wees hij op enkele aanwijzingen dat de Zwarte Dood toch een grotere impact gehad zou hebben. Specifiek voor Brugge wijst hij op een charter van Lodewijk van Male dat de aanleg van twee nieuwe kerkhoven buiten de stad meedeelt. Eveneens wijst hij op de vermeldingen van flagellanten in de bronnen. De argumenten van Rogghé werden echter onmiddellijk weerlegd door Van Werveke,¹⁷ die zijn stelling herhaalt dat de aanleg van begraafplaatsen en de meldingen van flagellanten enkel wijzen op een angst voor de epidemie en niet bewijzen dat de ziekte ook effectief heeft gewoed. Naar aanleiding van haar onderzoek naar het hospitaalwezen te Brugge,¹⁸ vond Maréchal duidelijke aanwij-

- 14 *Ibidem*, p. 850-861. De echo-epidemieën werden ook onderzocht door een leerling van Van Werveke: W. VANGASSEN, *De pestepidemieën na 1350, voornamelijk deze van 1400 en 1438 in Vlaanderen en Henegouwen*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1952. Vangassen was echter zeer selectief in zijn bronnenonderzoek. Er werd geen gebruikgemaakt van lange bronnenreeksen om fluctuaties aan te tonen. Zie hierover ook: E. THOEN, 'Landbouwproductie en bevolking in enkele gemeenten ten zuiden van Gent gedurende het Ancien Régime (14e-18e eeuw)', in: A. VERHULST en C. VANDENBROEKE (red.), *Landbouwproductiviteit in Vlaanderen en Brabant: 14e-18e eeuw*, Gent, 1979, p. 18.
- 15 *De pest in de Nederlanden: medisch historische beschouwingen 650 jaar na de Zwarte Dood* (Academia Regia Belgica Medicinæ. Dissertationes. Serie Historia, 7), Brussel, 1999.
- 16 E. THOEN en I. DEVOS, 'Pest in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de moderne tijden: Een status quaestionis over de ziekte in haar sociaal-economische context', in: *De pest in de Nederlanden*, p. 19-43.
- 17 H. VAN WERVEKE, 'Nogmaals de Zwarte Dood in de Nederlanden', in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 8 (1953-1954), p. 251-258.
- 18 G. MARÉCHAL, *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de middeleeuwen* (Standen en Landen, 73), Heule, 1978 en IDEM, 'De Zwarte Dood te Brugge', p. 377-392.

zingen voor een hoge mortaliteit in de stad. Hoofdzakelijk aan de hand van personeelsgegevens in de rekeningen van de hospitalen, wezenboeken, het vervallen van lijfrenten, en de inkomsten van het Sint-Janshospitaal, kon de auteur zich een beeld vormen van de impact, de chronologie en de geografische evolutie van de pestepidemie te Brugge in 1349. Opnieuw wordt er in het onderzoek de link gelegd met flagellanten en de aanleg van nieuwe kerkhoven. Eveneens worden er enkele bezwaren geuit tegen de representativiteit van de gegevens die Van Werveke haalde uit de bieraccijnzen. Maréchal concludeert dat toch minstens tien procent van de bevolking overleden is aan de pestepidemie en dat er dubbel zoveel sterfgevallen waren als normaal. Zij besluit dat de open plaatsen in het personeelsbestand vlug werden opgevuld en dat de economie zich snel herstelde, waardoor de impact van de epidemie slechts op korte termijn merkbaar was. Vooral de herhaling van de pestepidemieën later zal de aanzet geven tot de crisis van de tweede helft van de veertiende eeuw.

In de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* geeft Blockmans samen met Pieters, Prevenier en Van Schaïk een overzicht van de sociale veranderingen tussen 1300 en 1500.¹⁹ Ze wijzen erop dat men aan de hand van het recente onderzoek kan besluiten dat de Nederlanden in vrijwel alle gebieden werden geteisterd door de Zwarte Dood. Omstreeks de zomer van 1349 zou de epidemie Brugge hebben bereikt via Sluis, dat op zijn beurt werd besmet vanuit Engeland. Er wordt gewezen op de prijsstijgingen van het graan te Brugge die volgden op de pestepidemieën. In zijn uitgebreide overzicht over de Zwarte Dood in de Nederlanden, steunt Blockmans vooral op eerdere resultaten.²⁰ Hij maakt gebruik van de onderzoeksresultaten van Maréchal en het debat tussen Rogghé en Van Werveke om, in combinatie met de externe oorzaken van plundering door rondtrekkende legers in 1348 en de overvloedige regenval die de oogst deed mislukken in 1349-1350, aan te tonen

19 W.P. BLOCKMANS, G. PIETERS, W. PREVENIER en R.W.M. VAN SCHAÏK, 'Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500 (Abnormale mortaliteit)', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Dl. 4, Haarlem, 1980, p. 42-86.

20 W.P. BLOCKMANS, 'The Social and Economic Effects', p. 833-863.

dat er zich wel degelijk een pestepidemie heeft voorgedaan in Brugge via Sluis. Als economische indicatoren wijst Blockmans voor Brugge op een sterke stijging van de renteprijzen.

PROBLEEMSTELLING

Een belangrijke oorzaak van het weinige onderzoek gedurende de afgelopen decennia ligt in het ontbreken van geschikt bronnenmateriaal, zeker als het aanbod voor het graafschap Vlaanderen wordt vergeleken met de bronnen die voorhanden zijn voor regio's zoals Engeland en Italië, waar het onderzoek naar de Zwarte Dood nog steeds in een stroomversnelling zit. Van Werveke kwam onder meer tot zijn negatieve conclusies precies vanuit het ontbreken van expliciete vermeldingen van de pest in kronieken en stadsrekeningen, in tegenstelling tot Frankrijk en Engeland. Wegens het gebrek aan expliciete aanwijzingen moeten we bij het onderzoek vooral beroep doen op indirecte getuigenissen van demografische, economische of agrarische aard. Ook dit bronnenmateriaal is echter zeldzaam voor de regio in die periode. Henegouwen en de Noordelijke Nederlanden hebben duidelijk veel meer van dergelijke gegevens overgeleverd in vergelijking met Vlaanderen, omdat in deze laatste gebieden het domaniale uitbatingssysteem langer bleef voortbestaan. In Henegouwen en Holland beschikt men bijgevolg over meer bronnenmateriaal afkomstig van deze domeinadministratie.²¹ Een bijkomend probleem van dit ontbreken van expliciete verwijzingen is dat uit de resultaten van de studie van indirect bronnenmateriaal het fenomeen pest moeilijker valt te onderscheiden van andere (besmettelijke) ziekten waarnaar men toen verwees met de term *pestilentia*.²²

Een andersoortig probleem is dat wanneer men dan in staat is om via deze onrechtstreekse bronnen aanwijzingen te vinden voor een verhoogde mortaliteit, er eigenlijk zeer weinig precieze gegevens voorhanden zijn over de algemene demografische evolutie en het bevolkingsaantal in het veertiende-eeuwse Vlaanderen.²³ Net

21 *Ibidem*, p. 845.

22 E. THOEN en I. DEVOS, 'Pest in de Zuidelijke Nederlanden', p. 21.

23 W.P. BLOCKMANS e.a., 'Tussen crisis en welvaart', p. 42.

zoals in de rest van Europa, zijn er weinig of geen gegevens om een exact bevolkingscijfer vast te stellen voor het midden van de veertiende eeuw.²⁴ Doordat de parochieregisters pas verschijnen vanaf de zestiende eeuw, zijn we voor bevolkingscijfers afhankelijk van het indirecte fiscale (belastingsbetalers, bezittingen, haardtellingen) en militaire (aantal weerbare mannen) cijfermateriaal. In het geval van de meer voorhanden zijnde haardtellingen, waarbij het dus enkel gaat om het aantal gezinnen, moeten we de coëfficiënt trachten te achterhalen waarmee mag worden vermenigvuldigd om een globale schatting te kunnen maken van de bevolking. Voor het veertiende-eeuwse Vlaanderen zijn dergelijke gegevens echter niet beschikbaar, omdat belastingen immers slechts zelden gebaseerd waren op haardtellingen.²⁵ Eveneens moet in acht gehouden worden dat de bevolkingscijfers van de steden niet kunnen gehanteerd worden voor het platteland.²⁶

Door het ontbreken van absolute bevolkingscijfers, is het vaststellen van de gemiddelde mortaliteit bijgevolg ook problematisch. Bij Thoen en Devos is er sprake van een gemiddelde jaarlijkse mortaliteit van 40 tot 50 sterfgevallen op 1000 inwoners (of 4 à 5 procent) op het einde van de veertiende eeuw en het begin van de vijftiende eeuw, hoewel er nog grote fluctuaties worden vastgesteld in de mortaliteit.²⁷ Thoen en Devos vermelden boedelbeschrijvingen²⁸ en dodehand-

24 J.P. BYRNE, *The Black Death*, Westport, 2004, p. 59-61.

25 A. VERHULST, *Bronnen en problemen betreffende de Vlaamse landbouw in de late middeleeuwen (XIIIe-XVe eeuwen)* (Studia Historica Gandensia, 17), Gent, 1964, p. 218-219.

26 *Ibidem*. Zie hierover: C. CIPOLLA e.a., *Rapport collectif de démographie. Moyen Age. Deel I: Rapports (IXe congrès international des sciences historiques à Paris 1950)*, Parijs, 1950, p. 55-80 en 227.

27 E. THOEN en I. DEVOS, 'Pest in de Zuidelijke Nederlanden', p. 26-28. Voor hun cijfers baseren zij zich op E. THOEN, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst (eind 13de-eerste helft 16de eeuw)* (Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis. Publikatie, 90), 2 dln., Gent, 1988, I, 76. Zie hierover ook: E. THOEN, 'Historical Demography in Late Medieval Rural Flanders: Recent results and hypotheses', in: J.-M. DUVOSQUEL, E. THOEN en A. VERHULST (red.), *Peasants and Townsmen in Medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst* (Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis. Publikatie, 114), Gent, 1995, p. 573-582.

28 De optekening van roerende en onroerende goederen wanneer één van de ouders komt te overlijden en er minderjarige kinderen achterblijven.

gegevens²⁹ als vrij betrouwbare bronnen, bij gebrek aan rechtstreeks bronnenmateriaal inzake mortaliteit. Deze bronnen zijn echter in vele gevallen onderhevig aan onderregistratie en vertraagde notering bij politieke of militaire crisisperiodes. Naast slordigheid, fraude en willekeurigheid is er bij deze bronnen sprake van een onderregistratie van vrouwen. Een bijkomend probleem is de evolutie van juridische ontwikkelingen en verschillende *termini* in rekeningen die voor uiteenlopende registraties zorgen.³⁰ Al deze moeilijkheden maken het onderzoek naar de Zwarte Dood geen populaire aangelegenheid. De resultaten die men mogelijk bereikt, zijn vanwege het acute ontbreken van bewijsmateriaal altijd onderhevig aan kritiek en moeten daarom steeds genuanceerd worden.

BESTAANDE AANWIJZINGEN EN NIEUWE VONDSTEN

Het is duidelijk dat de Zwarte Dood een grotere impact had dan vaak aangenomen wordt. Toch zouden er meer aanwijzingen moeten te vinden zijn. Voor Brugge bleken vooral de hospitaalarchieven uitermate bruikbaar voor ons onderzoek. Het grote voordeel van deze archieven is dat zij minder geteisterd werden tijdens de Franse overheersing.³¹ Doordat de hoeves van hospitalen een tijd langer rechtstreeks werden uitgebaat door de instellingen dan bijvoorbeeld de hoeves van abdijen, zijn er meer gegevens over landbouwexploitatie, prijzen en lonen in terug te vinden.³²

Een eerste en uitermate interessante bron is de registratie van lijfrenten. Bij onderzoek van de rekeningen van het Sint-Janshospitaal

29 De inning van een bepaald bedrag in valuta of natura door de heer bij het overlijden van een inwoner van de heerlijkheid (vergelijkbaar met de issuwe van de poorters in de steden).

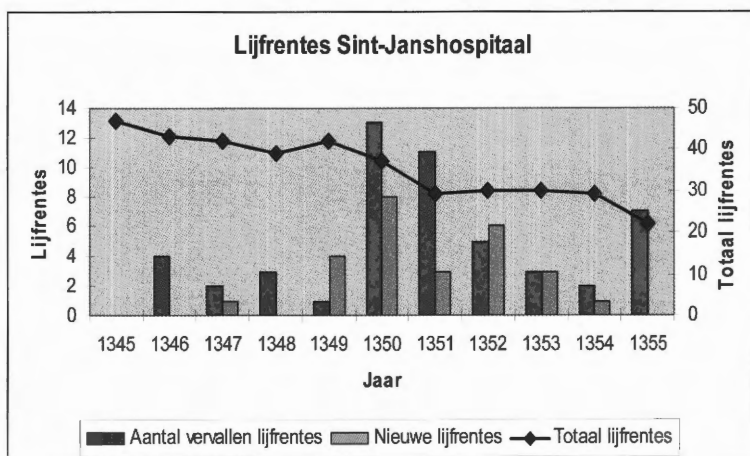
30 E. THOEN en I. DEVOS, 'Pest in de Zuidelijke Nederlanden', p. 28 en E. THOEN, *Landbouweconomie en bevolking*, p. 18-19 en 44-45.

31 J. MERTENS, 'De hospitaalarchieven: bronnen voor de agrarische geschiedenis van de late middeleeuwen? Het voorbeeld van de archieven van de Brugse Sint-Jans- en Potteriehospitaal', in: *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgiedenis*, 6 (1968), p. 25.

32 A. VERHULST, 'Bronnen en problemen betreffende de Vlaamse landbouw in de late middeleeuwen (XIIIe-XVe eeuw)', in: *Ceres en Clio, zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis*, Wageningen, 1964, p. 209 en J. MERTENS, 'De hospitaalarchieven', p. 25 en 27.

te Brugge,³³ stootten wij op het rekeningenregister voor de jaren 1343 tot 1360 van Wouter Zueringhe, Gillis de Buc en Christiaen de Knijf.³⁴ Daarin werden zorgvuldig de namen en de verschuldigde bedragen genoteerd van de personen aan wie het hospitaal lijfrentes moest uitbetalen. Aan de hand van deze lijsten kunnen we vaststellen of er tijdens de periode van de Zwarte Dood veel lijfrentes vervielen en er dus veel lijfrentehouders stierven.³⁵ Er werd uiteraard enkel rekening gehouden met persoonlijke rentehouders en niet met institutionele rentehouders (kloosters, etc.) zoals de *Scaperade* en *Aelmoezene*.

Grafiek 1 De lijfrentes in het Brugse Sint-Janshospitaal (1345-1355)

Gegevens: BRUGGE, *OCMW-archieff*, Fonds Sint-Janshospitaal, Register 55: Rekeningenregister van Wouter Zueringhe, Gillis de Buc en Christiaen de Knijf. Rekeningen van 1343 tot 1360.

- 33 Het Sint-Janshospitaal te Brugge bezit een zeer rijk archief aan landbouwgegevens en is voor het vroegere graafschap Vlaanderen vrijwel het rijkste archief voor dergelijk onderzoek met reeds seriële bronnenreeksen vanaf de dertiende eeuw. A. VERHULST, 'Bronnen en problemen', p. 210-211. Zie ook: G. HIMPENS, *Het Sint-Janshospitaal te Brugge (vóór 1188-1350)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling K.U.Leuven, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Departement Geschiedenis, 1956 en IDEM, 'Het Sint-Janshospitaal te Brugge en zijn landbouwbedrijf rond 1350', in: *Biekorf*, 80 (1980), p. 94.
- 34 BRUGGE, *OCMW-archieff*, Fonds Sint-Janshospitaal, Register 55: Rekeningenregister van Wouter Zueringhe, Gillis de Buc en Christiaen de Knijf. Rekeningen van 1343 tot 1360.
- 35 Hoewel sommige namen konden verschillen qua schrijfwijze, kon er met behulp van de aangegeven bedragen van de lijfrentes toch duidelijk worden uitgemaakt welke namen wegvielen en welke namen nieuw waren in de lijst.

Hoewel er bij het bekijken van de rekeningen op het eerste gezicht geen significante daling is van het aantal lijfrentes in de periode van de pestepidemie, blijkt deze impressie bij verder onderzoek toch niet te kloppen. We krijgen een vertekend beeld doordat er zoveel nieuwe lijfrentehouders bijkomen in de periode van de pestjaren. Dit kan verklaard worden door eventuele grote kosten die het hospitaal moet maken in de epidemiejaren, waardoor er nood is aan nieuw kapitaal en er dus bijgevolg ook meer lijfrentes moeten uitbetaald worden. Gezien de rekeningen maar in mei worden opgesteld, is er in 1349 nog geen merkbare toename van het aantal overlijdens onder de lijfrentehouders (of vervallende lijfrentes). Pas wanneer we in 1350 ook zicht krijgen op de gegevens uit de zomer en het najaar van 1349, wordt het duidelijk dat er dertien vervallen lijfrentes zijn en er dus ook dertien doden gevallen zijn, dit is meer dan drie keer het maximale aantal doden van iedere voorbije vijf jaren, of ongeveer 31 procent van de groep lijfrentehouders van het hospitaal van het voorbije jaar die komt te overlijden. Het is duidelijk dat de gegevens betreffende deze lijfrentes wijzen op een zware impact van de Zwarte Dood te Brugge. Net zoals Maréchal vaststelde, blijkt de epidemie niet voorbij te zijn geweest na 1349. Maximaal tot in mei 1351 was er nog sprake van een zeer hoog aantal sterfgevallen in vergelijking met andere jaren.

De gegevens uit het Sint-Janshospitaal worden bevestigd door het vervallen van lijfrentes in het wezenboek van de stad Brugge en het aantal nieuwe poorters. In het wezenboek van de stad staan naast de wezengelden ook de lijfrenten van 1347-1349 genoteerd.³⁶ Uit het vervallen van transacties had Maréchal al afgeleid hoeveel sterfte er was onder de lijfrentegenieters.³⁷ Deze gegevens werden gestaafd aan de hand van het niet meer vermelden van de namen van de lijfrentegenieters in de desbetreffende stadsrekening

36 BRUGGE, *Stadsarchief*, Wezenboeken 1347-1349, f° 2 v°. Zie: J. MARÉCHAL, 'Het weezengeld in de Brugsche stadsfinanciën van de middeleeuwen', in: *Annales de la Société d'Émulation de Bruges*, 82 (1939), p. 1-41.

37 G. MARÉCHAL, 'De Zwarte Dood te Brugge', p. 383-384 en 387.

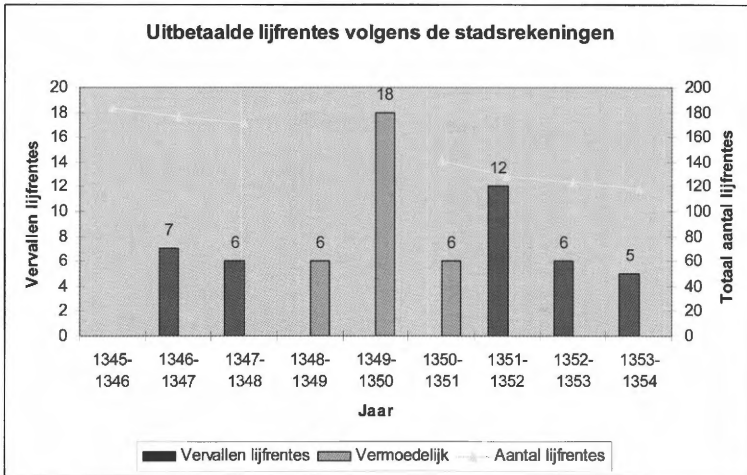

van 1350-1351 die het aantal uitbetaalde lijfrentes vermeldt.³⁸ De tweede bron lijkt ons toch betrouwbaarder dan de eerste, gezien men dan zeker kan besluiten dat de lijfrentegenieter is overleden. De accuraatheid van dergelijke bronnen lijdt echter soms onder vertraagde notering. Volgens de wezenboeken waren er 178 contracten in 1345, 1346 telde één vervallen transactie (hoewel het wezenboek voor dat jaar niet volledig was), 1347 telde er zes, 1348 telde er zes of zeven, 1349 telde er vijftien of zeventien en 1350 ten slotte drie of zes. Het is duidelijk dat er ongeveer dubbel zo veel transacties vervallen in het jaar 1349. Hierbij wijst Maréchal er ook op dat zeker veertien van de vijftien overlijdens – hoewel deze data van twijfelachtige aard zijn, gezien het vervallen van de transactie niet werd opgetekend wanneer de lijfrentegenieter stierf, maar pas wanneer de lijfrentebetaler het overlijden te weten kwam – voorkwamen in de tweede helft van het jaar, wat samenvalt met de periode aangereikt door andere gegevens, zoals die van het necrologium van het hospitaal van de Potterie.³⁹ Deze gegevens uit de wezenboeken bestrijken een periode van amper vijf jaar waardoor het niet mogelijk is om fluctuaties vast te stellen over een langere periode. Slechts een reeks van gegevens over vele jaren kan aantonen dat de anomalie van 1349 uitzonderlijk is. In de onderstaande grafiek gaan we echter uit van de cijfers betreffende het aantal namen van lijfrentehouders zoals die te vinden zijn in de stadsrekeningen. Gezien de langere reeks kunnen er betere conclusies getrokken worden.

38 BRUGGE, *Stadsarchief*, Stadsrekeningen, 1350-1351, f° 30.

39 Cf. *infra*.

Grafiek 2 Uitbetaalde lijfrentes in de stadsrekeningen van Brugge (1345/6-1353/4)

Gegevens: BRUGGE, *Stadsarchief*, Stadsrekeningen, 1350-1351, f° 30.

Aan de hand van de gegevens uit het wezenboek mogen we ervan uitgaan dat het sterftecijfer tussen begin 1348 en begin 1349 en het sterftecijfer tussen begin 1350 en begin 1351 niet hoger was dan het gemiddelde. Hieruit kan er besloten worden dat men in 1349 stopte met lijfrente uit te betalen aan minstens ongeveer achttien lijfrentegenieters. Er kan uitgegaan worden van ongeveer elf procent sterfte op het totale aantal contracten in 1349.

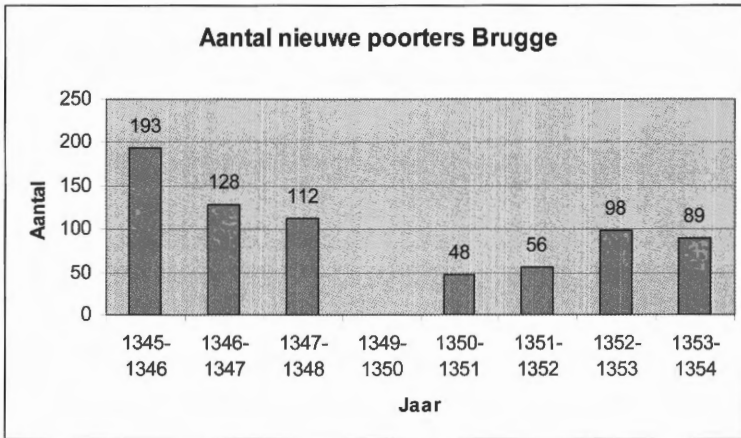
Een bijkomende aanwijzing voor de aanwezigheid van de epidemie te Brugge is het dalende aantal nieuwe poorters. Aan de hand van de Brugse stadsrekeningen en de poortersboeken van de stad, die elkaar aanvullen, gaf Maréchal het aantal personen weer die het poorterschap verwierven via koop.⁴⁰ Het is treffend dat er voor de jaren 1349-1350 geen gegevens beschikbaar zijn.⁴¹ We kunnen eventueel aannemen dat het aantal nieuwe poorters in 1349-1350

40 G. MARÉCHAL, 'De Zwarte Dood te Brugge', p. 385.

41 Cf. *infra*: 'Administratieve chaos'.

serieus gedaald was, doordat men er weigerachtig tegenover stond zich als poorter in te kopen in een stad die geplaagd werd door de pestepidemie.

Grafiek 3 Aantal nieuwe poorters te Brugge (1345/6-1353/4)

Gegevens: G. MARÉCHAL, 'De Zwarte Dood te Brugge', p. 385.

De hospitaalarchieven bieden niet enkel aanwijzingen voor een grotere mortaliteit onder de bevolking buiten het hospitaal, maar ook voor een grotere sterfte onder de bewoners van het hospitaal zelf. Doordat er slechts nieuw personeel aanvaard werd nadat er een plaats was vrijgekomen, kon Maréchal aan de hand van de bedragen in de hospitaalrekeningen afkomstig van professies⁴² vaststellen hoeveel nieuwe intredes (en bijgevolg hoeveel doden onder het personeel) er waren in het Sint-Janshospitaal⁴³ tussen 1311 en 1400.⁴⁴ In deze periode van 90 jaar zijn er voor zeventien jaren geen gegevens beschikbaar. De meeste jaren tellen nul tot drie intredes en het algemene gemiddelde voor de 68 jaar (waarbij we de jaren met een uitzonderlijk hoog aantal intredes niet mee-

42 Het afleggen van de kloostergeloften bij de aanvaarding van een beroep of ambt.

43 Zie ook: J. MERTENS, 'De hospitaalarchieven', p. 25-28.

44 BRUGGE, OCMW-archief, Fonds Sint-Janshospitaal, Rekeningen 1311-1400. G. MARÉCHAL, 'De Zwarte Dood te Brugge', p. 379-382.

tellen) is 67 intredes of ongeveer één intrede per jaar. Er zijn in deze reeks enkele opvallende getallen die ver boven dit gemiddelde cijfer uitsteken. In de rekening van 1315-1316 zijn er vijf nieuwe intredes vast te stellen. Uiteraard kan dit verklaard worden door de algemene hongersnood van 1316.⁴⁵ Voor 1316-1317 zijn er geen gegevens, maar hoogstwaarschijnlijk waren er ook meerdere intredes in dit jaar. In 1317-1318 zijn er zelfs negen intredes. Maréchal verklaart dit door te wijzen op een epidemie die volgde op de hongersnood.⁴⁶ Bewijs hiervoor is het feit dat de voedselvoorraden van het hospitaal al vanaf 1317 opnieuw aangevuld werden en het grote aantal doden dus niet te wijten kan zijn aan hongersnood. Daarbij vielen hongerdoden vooral onder de armere lagen van de bevolking en minder in meer goeie milieus, zoals dat van het hospitaal. Maréchal besluit dat, hoewel de Brugse stadsrekeningen geen melding maken van een epidemie (in tegenstelling tot Brabant en Doornik), deze er toch zou hebben gewoed.⁴⁷ Het vreemde hierbij is echter dat er van sterfgevallen in het hospitaal van de Potterie geen sporen terug te vinden zijn. Maréchal geeft hiervoor zelf al voor een stuk de verklaring door te stellen dat het onderbrengen van lijken van hongerdoden in het hospitaal een besmetting kan hebben veroorzaakt.⁴⁸ Gezien het Sint-Janshospitaal het grootste en belangrijkste was van Brugge, is het zeer goed mogelijk dat men de lijken enkel in dat hospitaal bewaarde en er dus enkel in het Sint-Janshospitaal sprake is van een besmetting. In tegenstelling tot wat Maréchal aanneemt, zou het hier dan enkel gaan om een plaatselijke besmetting binnen de muren van het hospitaal. Dit zou het relatief grote aantal doden in 1317-1318 onder het hospitaalpersoneel ook beter verklaren. Uiteraard moet er opnieuw rekening mee gehouden worden dat het ontbreken van bronnen deze gegevens kan corrumperen. In 1350-1351 zijn er zeven nieuwe intredes, het op één na hoogste cijfer in de reeks. In

45 H. VAN WERVEKE, 'La famine de l'an 1316 en Flandre et dans les régions voisins', in: *Revue du Nord*, 41:161 (1959), p. 5-14 en IDEM, 'Bronnenmateriaal uit de Brugse stadsrekeningen betreffende de hongersnood van 1316', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 125 (1959), p. 431-510.

46 G. MARÉCHAL, 'De Zwarte Dood te Brugge', p. 381.

47 *Ibidem* en H. VAN WERVEKE, *De Zwarte Dood*, p. 9-11.

48 G. MARÉCHAL, 'De Zwarte Dood te Brugge', p. 381.

1361-1362 zijn er nog eens zeven nieuwe intredes en in 1362-1363 zes nieuwe intredes. Als er algemeen aangenomen wordt dat er in 1360-1362 een grote pestepidemie was in Vlaanderen,⁴⁹ die tevens het grote aantal intredes in de volgende jaren verklaart, kan men ook aannemen dat de pestepidemie van 1349-1350 vrij omvangrijk was, gezien het even grote aantal intredes in het volgende jaar. De enige nuance die we hier kunnen maken, is dat in vergelijking met de epidemie van 1360-1362, deze van 1349-1350 wel minder lang heeft geduurd.

Niet enkel voor het Sint-Janshospitaal zijn er gegevens van een grotere sterfte onder het personeel. Het necrologium van het hospitaal O.-L.-Vrouw van de Potterie te Brugge⁵⁰ toont ons dat er ook in dit hospitaal sprake was van een groot aantal slachtoffers onder de bewoners. Een necrologium, een lijst van overledenen van een religieuze gemeenschap, is gezien de vrij goede bewaring van vele kerkelijke archieven een veel voorkomende bron. Voor dit specifieke onderzoek is wel vereist dat het jaar van overlijden gekend is. Maréchal stelde in haar artikel over de Zwarte Dood te Brugge⁵¹ vast dat er van de 60 gedateerde sterfgevallen onder het hospitaalpersoneel van O.-L.-Vrouw van de Potterie⁵² tussen 1301 en 1400, maar liefst veertien personeelsleden stierven in de periode 1349-1351.⁵³ De Gentse historica wijst er hierbij op dat eigenlijk het volledige personeelsbestand overleed tussen 1349-1351.⁵⁴ Een bijkomende aanwijzing dat deze gegevens niet op louter toeval berusten, is het feit dat er in het andere jaar met meerdere sterfgevallen (drie), namelijk 1400, ook een pestepidemie was in

49 W.P. BLOCKMANS, 'The Social and Economic Effects', p. 851.

50 BRUGGE, *Archief O.-L.-Vrouw van de Potterie*, Register nr. 235.

51 G. MARÉCHAL, 'De Zwarte Dood te Brugge', p. 378-379. Maréchal spreekt hier ten onrechte van een 'obituarium'.

52 Zie ook: J. MERTENS, 'De hospitaalarchieven', p. 25-28.

53 Maréchal stelde vast dat er in de periode van 100 jaar, 58 jaren waren zonder een sterfgeval, 34 jaren met één sterfgeval, vijf jaren met twee sterfgevallen, één jaar met drie sterfgevallen, één jaar met vier sterfgevallen en één jaar met negen sterfgevallen. In 1349 waren er negen sterfgevallen, in 1350 één sterfgeval en in 1351 vier sterfgevallen.

54 Maréchal laat zien dat er in het midden van de veertiende eeuw gemiddeld twaalf à dertien personeelsleden waren, zich baserend op haar studie: G. MARÉCHAL, *De sociale en politieke gebondenheid*, p. 122-124.

Vlaanderen.⁵⁵ Maréchal merkt terecht op dat de eerste sterfgevallen van 1349 (12 juli, 27 juli en 16 augustus) op toeval kunnen berusten.⁵⁶ Als we de andere sterftcijfers in deze periode van 100 jaar bekijken, moeten we rekening houden met eventueel één tot twee 'normale' sterfgevallen. Van deze veertien overlijdens in 1349-1351 kunnen er dus drie à zes zijn geweest die weinig of niets met een epidemie te maken hadden. Bijgevolg waren er dus acht à elf van de veertien sterfgevallen in drie jaar te wijten aan de Zwarte Dood of 57 à 78,5 procent. Wanneer we daarbij kijken naar de maanden september en oktober van 1349, waar er vijf sterfgevallen zijn in twee maanden⁵⁷, terwijl er over 100 jaar gemiddeld 0,5 sterfgevallen zijn per jaar indien we de hogere aantallen in 1349-1351 niet meetellen, is het duidelijk dat we mogen spreken van een epidemie. Deze cijfers moeten echter deels genuanceerd worden, gezien slechts de gedateerde sterfgevallen werden opgenomen. Opvallend is dat in de maanden september en oktober van 1351, net zoals in 1349, ook 'veel' doden vallen (drie), maar het jaar 1350 telt slechts één overlijden, namelijk in december. Daar het bekend is dat de pestepidemie zich in de winter minder snel verspreidt,⁵⁸ zouden we kunnen aannemen dat het sterfgeval in 1350 niet werd veroorzaakt door de pestepidemie. Aangezien er dus mogelijk geen enkel slachtoffer van de epidemie valt in 1350, is het mogelijk dat de Zwarte Dood zich in twee golven heeft doen gelden te Brugge. Volgens recentere visies, als zou de Zwarte Dood langer de Lage Landen geteisterd hebben⁵⁹ en Vlaanderen zijn binnengekomen langs verschillende gebieden (via Noord-Frankrijk, via Engeland,⁶⁰ of via handelaars in steden zoals Ieper, Gent en Brugge) is dit niet onmogelijk. Maréchal wijst er tevens op dat het hoogtepunt van de epidemie in de maanden september en oktober van 1349 zich iets vroeger voordoet dan de epidemie te Doornik⁶¹ (voor zover we de Doornikse bronnen mogen geloven). Hieruit

55 W.P. BLOCKMANS, 'The Social and Economic Effects', p. 852.

56 G. MARÉCHAL, 'De Zwarte Dood te Brugge', p. 384-385.

57 *Ibidem*, p. 379.

58 J.-N. BIRABEN, *Les hommes et la peste*, p. 84-86.

59 O.J. BENEDICTOW, *The Black Death*, p. 340.

60 *Ibidem*, p. 110.

61 G. MARÉCHAL, 'De Zwarte Dood te Brugge', p. 385.

kan er voorzichtig afgeleid worden dat de epidemie te Brugge in 1349 niet afkomstig is vanuit Noord-Frankrijk, maar eerder via de haven of via handelaars de stad heeft bereikt (zoals vroegere bronnen aangeven, via Sluis⁶²). Ook Blockmans wijst erop dat de havens van Zuidoost-Engeland, die veel handelscontacten hadden met de Vlaamse kust, reeds in 1348 waren geïnfecteerd. Als we hierbij de drukke havens en markten, de dichte bevolkingsconcentratie en de overvloedige regenval die men vermeldt voor 1349-1350⁶³ in acht nemen, zijn eigenlijk alle factoren aanwezig voor het uitbreken en de verspreiding van de epidemie in de streek.⁶⁴ De tweede golf van 1351 zou dan wel afkomstig kunnen zijn uit het zuiden en via Noord-Frankrijk de stad bereikt hebben. Ook deze gegevens moeten genuanceerd worden, aangezien is gebleken dat administratieve chaos een opvallend gevolg was van de Zwarte Dood.⁶⁵ Het is mogelijk dat er door de vele sterfgevallen eind 1349 geen mogelijkheid meer was om een zorgvuldige administratie bij te houden in het hospitaal. Dit zou ook het ontbreken van sterfgevallen in 1350 kunnen verklaren. Algemeen wordt aangenomen dat de Zwarte Dood eind 1349, begin 1350 geleidelijk afnam. Deze gegevens voor 1351 wijzen er echter op dat er nog op verschillende plekken een pestepidemie heerste, geheel terzijde latend of dit een tweede pestgolf betrof of niet. Ook hier moet er echter rekening gehouden worden met het feit dat deze drie sterfgevallen ook geen gevolg kunnen geweest zijn van de epidemie.

ECONOMISCHE AANWIJZINGEN VOOR DE ZWARTE DOOD

Van de verhoogde mortaliteit moeten ook sporen terug te vinden zijn in de economische bronnen. Maréchal bracht hiervoor de inkomsten van het Sint-Janshospitaal naar voren in haar onderzoek.⁶⁶

62 Meyerus vermeldt dit in zijn *Annales*: J. MEYERUS, *Commentarii sive annales rerum Flandricarum libri septemdecim*, Antwerpen, 1561. Zie H. VAN WERVEKE, *De Zwarte Dood*, p. 9-10. Cf. *supra*

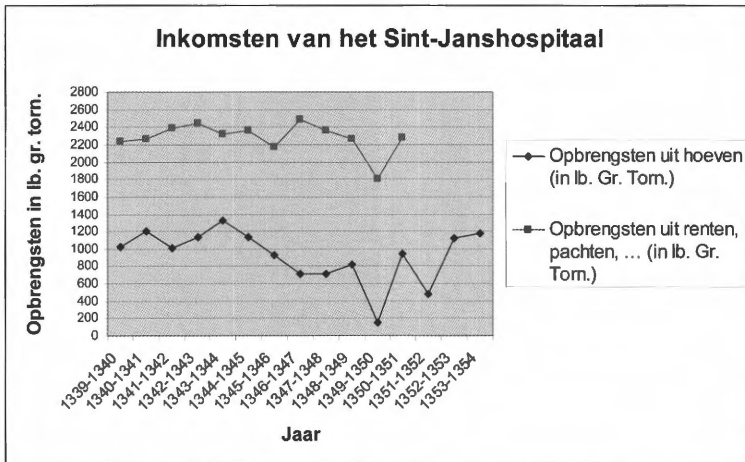
63 Zoals reeds vermeld werd in de medische toelichting over de Zwarte Dood, kon de bacterie zich makkelijk verspreiden in een vochtig klimaat.

64 W.P. BLOCKMANS, 'The Social and Economic Effects', p. 838.

65 Cf. *infra*.

66 *Ibidem*, p. 389-390.

**Grafiek 4 Inkomsten van het Sint-Janshospitaal
(1339/40-1353/54)**

Gegevens: G. MARÉCHAL, 'De Zwarte Dood te Brugge', p. 389-390.

Het is duidelijk dat de rechtstreekse inkomsten ten gevolge van eigen uitbating door het hospitaal meer lijden onder de gevolgen van de Zwarte Dood dan de inkomsten uit renten en pachten. Dit is enerzijds te verklaren doordat renten en pachten minder vlug reageren op fluctuaties van vraag en aanbod in de markt. Anderzijds hadden de hoeves door de grote mortaliteit te kampen met een tekort aan arbeidskrachten, wat onmiddellijke gevolgen had voor de productie.⁶⁷ Uiteraard zullen de pachters met dezelfde problemen te kampen hebben gehad, maar dit effect vertaalde zich iets minder in een drastische aanpassing van de pacht en de uitbetaling van renten. Niet alleen in het Sint-Janshospitaal zijn er aanwijzingen voor verminderde inkomsten. In de eigentijdse bron van de handelingen van het Sint-Donaaskapittel kunnen we lezen dat de opbrengst van de tienden in het epidemiejaar sterk gedaald was. Als oorzaak hiervoor geeft men de oorlogsomstandigheden, regen

67 Zie ook G. MARÉCHAL, 'De Zwarte Dood te Brugge', p. 390. Het Hof van Zuienkerke had in 1349-50 voor de eerste keer een negatief saldo. J. MERTENS, *800 jaar Sint-Janshospitaal te Brugge*, 2 dln., Brugge, 1976, Dl. 1, p. 85.

en grote sterfte aan, één van de zeldzame expliciete vermeldingen van een abnormale mortaliteit.

*Noveritis ... decimas dicte nostre ecclesie modernis temporibus minus satis valere in censa quam solebant quam propter mortalitatem maximam que vigebatur quam propter incommoditates guerrarum et etiam pluvias (30 september 1350).*⁶⁸

Niet enkel dalende inkomsten, maar eveneens bijkomende uitgaven wijzen op de aanwezigheid van de Zwarte Dood. Maréchal wijst op enkele extra uitgaven in de hospitaalrekeningen. Ten eerste is er een extra post in de rekeningen inzake bijkomende kosten voor zieke personeelsleden. Deze kosten varieerden volgens Maréchal gewoonlijk tussen 22 s. en 14 lb. 3 s., maar in 1349-1350 was er een extra uitgave van 51 lb. 2 d.:

*Uitgheven bi broeder Janne van Huelwinkelen ende bi broeder Jan Cante ende bi broeder Wouter Zueringhe ende bi broeder Jan f. Clays ende bi broeder Woutermanne ende van visikine ende van surgiene ende van dringhelde tsgraven knapen ende van op de hove van lijfcoope ende van andren saken ende van andre zaken, summa 51 lb., 2 d.*⁶⁹

Hierbij wordt er tevens opgemerkt dat de rekening ook *dringhelde* of drinkgeld vermeldt voor de knapen van de graaf (de hoofdopzichter van de stadsarbeiders in dit geval).⁷⁰ Dit werd meestal betaald wanneer deze arbeiders in gevaarlijke of lastige omstandigheden moesten werken. In dit geval was er dus de kans op besmetting. Ook de curricula van de vijf verschillende broederbursiers in hetzelfde jaar (verantwoordelijk voor de dagelijkse fi-

68 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, Acta capitularia S. Donatiani, vol. A: 1345-1369. Aangehaald in: D. NICHOLAS, 'Economic Reorientation and Social Change in Fourteenth-Century Flanders', in: *Past and Present*, 70 (1976), p. 18; G. MARÉCHAL, 'De Zwarte Dood te Brugge', p. 390-391 en W.P. BLOCKMANS, 'The Social and Economic Effects', p. 838 en 847-848.

69 BRUGGE, *OCMW-archief*, Fonds Sint-Janshospitaal, Register 55, Rekening 1349-1350 f° VI v°.

70 MARÉCHAL, 'De Zwarte Dood te Brugge', p. 382-383.

nanciën in het hospitaal) geven aan dat er in 1349-1350 drie, en in 1350-1351 nog één broeder-bursier gestorven waren. Drie van de broeders worden in latere documenten niet meer vermeld en één van de broeders wordt nog slechts eenmaal vermeld in 1350-1351. Een tweede extra kost voor het Sint-Janshospitaal was het aanvullen van het negatieve debetsaldo van de hospitaal van Maldegem in 1350-1351.⁷¹ Het vrij grote bedrag van 177 lb. gr. torn. wijst op onverwachte grote kosten die in dit filiaal werden gemaakt. Hoewel deze grote uitgaven vele verklaringen kunnen hebben, kan dit toch wijzen op een gelijkaardige situatie als die in het Sint-Janshospitaal.

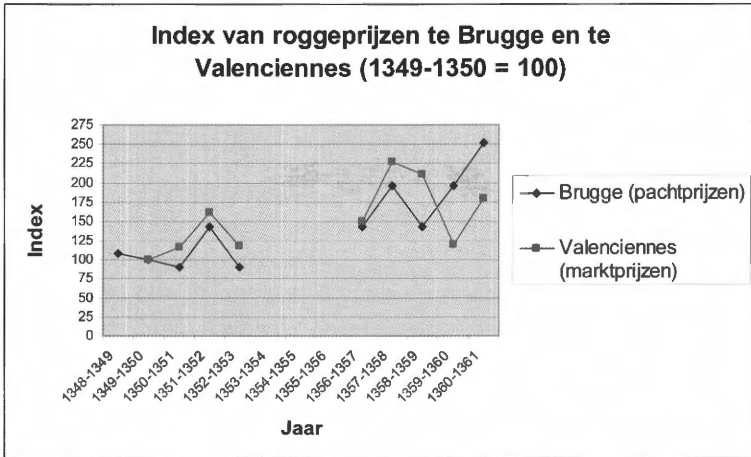
In de stad zien we de invloed van de epidemie op het aanbod en de prijzen van voedsel. Hoewel het voedselaanbod na de Zwarte Dood steeg door de verminderde bevolkingsdruk, stegen de prijzen kort na de epidemie sterk vanwege het tekort aan arbeidskrachten. Deze algemene tendens wordt door Maréchal ook voor Brugge bevestigd door erop te wijzen dat ook het Sint-Janshospitaal problemen had met de voedselvoorziening. Ergens tussen mei 1350 en mei 1351 moest de hospitaalmeester koren gaan kopen in Rijsel om de reserves te kunnen aanvullen. Er kunnen echter geen gegevens gehaald worden uit de prijzen van voedingswaren omdat er doorgaans aansluitend geen exacte hoeveelheden vermeld worden.⁷² Via het omzetten van renten slaagde Blockmans er echter in om zicht te krijgen op de roggeprijzen te Brugge. Hierdoor kon hij dan de vergelijking maken met gegevens uit Henegouwen, een regio met beduidend meer bronnenmateriaal betreffende de Zwarte Dood.⁷³

71 BRUGGE, *OCMW-archieef*, Fonds Sint-Janshospitaal, Register 55, Rekening 1350-1351, f° XIV v°.

72 G. MARÉCHAL, 'De Zwarte Dood te Brugge', p. 391.

73 Zie W.P. BLOCKMANS, 'The Social and Economic Effects', p. 846-847, gebaseerd op: A. VERHULST, 'Prijzen van granen, boter en kaas te Brugge volgens de "slag" van het Sint-Donaaskapittel (1348-1801)', in: C. VERLINDEN (red.), *Documenten prijzen en lonen*, Brugge, 1965, Dl. 2A, p. 3-70. Voor Brugge kon men zich baseren op de goed bewaarde archieven van het Sint-Donaaskapittel (1347 tot achttiende eeuw).

Grafiek 5 Index van roggeprijzen te Brugge en te Valenciennes

Gegevens: W.P. BLOCKMANS, 'The Social and Economic Effects', p. 846-847, gebaseerd op: A. VERHULST, 'Prijzen van granen, boter en kaas'.

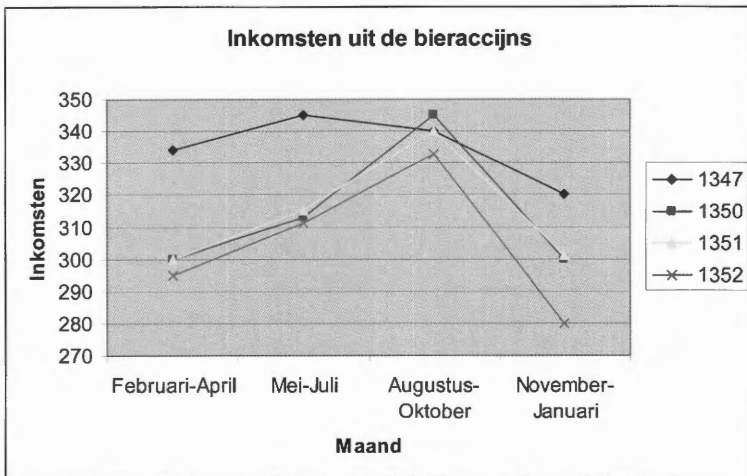
Uit de grafiek blijkt duidelijk een sterke stijging van de prijzen na de epidemie in 1351-1352. Eenzelfde ontwikkeling deed zich voor bij de epidemie van 1360-1361. Blockmans wijst er echter op dat de stijging van de prijzen te Brugge en Valenciennes ook het gevolg kan zijn van een verminderde aanvoer van rogge vanuit Henegouwen, aangezien de productie daar reeds sterk gedaald was in 1350-1351, het jaar vóór de prijsstijgingen in Brugge en Valenciennes.⁷⁴

Een veel voorkomende en bijgevolg veel gebruikte bron voor economisch onderzoek van de late middeleeuwen zijn de gegevens betreffende accijnzen. Voor Brugge doen er zich echter enkele moeilijkheden voor. Van Werveke zag in de opbrengst uit de bieraccijnzen te Brugge geen grote daling na 1349. Hij verklaarde de lichte daling in de inkomsten uit bieraccijnzen door een bevolkingsdaling, maar wijst erop dat deze daling daarom geen gevolg

74 W.P. BLOCKMANS, 'The Social and Economic Effects', p. 847.

hoeft te zijn van de pestepidemie. Hij verwijst naar de onderwerping van Brugge aan Lodewijk van Male in 1348, waarbij er 468 inwoners uit de stad werden verbannen. Daarbij kwamen ook nog de volders en wevers die vrijwillig wegtrokken naar Engeland, uiteraard met hun vrouwen en kinderen.⁷⁵

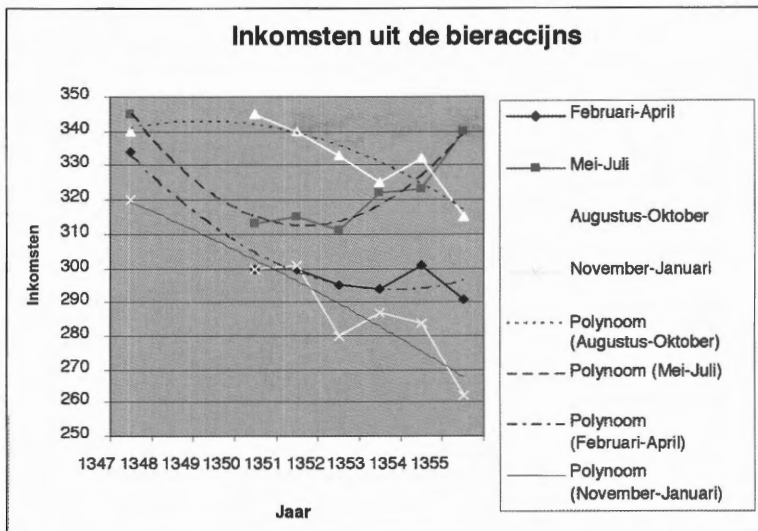
Grafiek 6 Inkomsten uit de bieraccijns te Brugge (1347-1352)
(interpretatie volgens Van Werveke)

Gegevens: H. VAN WERVEKE, *De Zwarte Dood*, p. 24. Hoewel er in augustus en oktober na 1349 inderdaad niet veel verschil is met 1347, is er voor februari-april en voor november-januari toch wel een niet gering verschil op te merken.

75 H. VAN WERVEKE, *De Zwarte Dood*, p. 12.

Grafiek 7 Inkomsten uit de bieraccijns te Brugge (1347-1355)
(interpretatie volgens Maréchal)

Gegevens: H. VAN WERVEKE, *De Zwarte Dood*, p. 24. Voor februari-april en november-januari is er tussen 1347 en 1355 een daling merkbaar, terwijl de inkomsten voor mei-juli tussen 1347 en 1355 eerst dalen en dan weer stijgen en de inkomsten van augustus-oktober eerst blijken te stijgen om dan te dalen. Het is duidelijk dat er uit de inkomsten uit de bieraccijnzen te Brugge geen duidelijke conclusies kunnen getrokken worden, temeer gezien de onvolledigheid van de gegevens voor de periode van de Zwarte Dood.

Door het ontbreken van de rekeningen van 1348-1349 en 1349-1350 – wellicht weer niet toevallig – kon Van Werveke enkel vaststellen dat er geen grote fluctuaties waren tussen de inkomsten van 1347-1348 en 1350-1351. Er was een daling van ongeveer tien procent. In de zomermaanden was er echter bijna geen daling meer vast te stellen. Als we de tweede grafiek beschouwen, zien we duidelijk dat de gegevens anders geïnterpreteerd kunnen worden, afhankelijk van de maanden die worden bekeken. Als we de inkomsten in november-januari van elk jaar vergelijken, dan is er een duidelijke daling van de inkomsten merkbaar. Kijken we echter naar de inkomsten van elk jaar in mei-juli, is er na de daling opnieuw een sterke stijging merkbaar. Of, zoals Maréchal het aangeeft: we zien

in het jaar 1355 zowel het laagste inkomencijfer als het op één na hoogste cijfer.⁷⁶ Het is duidelijk dat Van Werveke ten onrechte een verband ziet tussen de demografische evolutie en de bieraccijnzen, temeer daar gegevens ontbreken met betrekking tot het jaar net vóór de Zwarte Dood en tijdens het epidemiejaar zelf. Een andere indirecte aanwijzing uit gegevens betreffende accijnzen voor de aanwezigheid van de pest leidt Maréchal af uit de inning van de wijnaccijnzen door het stadspersoneel in oktober 1350-februari 1351, terwijl deze accijnzen gebruikelijk verpacht werden.⁷⁷ Het niet vinden van nieuwe pachters voor de wijnaccijnzen kan wijzen op een plots overlijden van veel pachters door de Zwarte Dood, maar het heeft wellicht nog eerder te maken met het feit dat de vrees voor grote sterfte eventuele pachters afschrikte. Accijnzen blijken slechts in beperkte mate gegevens op te leveren voor ons onderzoek. Vanwege de vele factoren waarmee rekening gehouden moet worden en de fluctuaties in de inkomsten op jaarbasis, kunnen we enkel besluiten trekken uit het al dan niet innen van accijnzen.

FLAGELLANTEN

Volgens de kroniek van Gillis li Muisis kwamen er tussen 15 augustus en 21 september 1349 grote groepen flagellanten uit alle hoeken van Vlaanderen aan te Doornik.⁷⁸ Er valt op te merken dat velen afkomstig waren uit de streek rond Brugge. Volgens de Doornikse abt kwam er op 15 augustus 200 man uit Brugge. In de week van 17 tot 23 augustus vertrok 300 man uit Sluis. Op de nacht van O.-L.-Vrouw-Geboorte (de nacht vóór 8 september) kwam er 50 man vanuit Damme. De dag na O.-L.-Vrouw-Geboorte (9 september) stapte er 150 man op vanuit Brugge. Op 12 september

76 G. MARÉCHAL, 'De Zwarte Dood te Brugge', p. 388.

77 BRUGGE, *Stadsarchief, Stadsrekeningen, Rekening 1350-1351*, f° 23 en f° 124. Zie G. MARÉCHAL, 'De Zwarte Dood te Brugge', p. 385.

78 GILLES LI MUISIS, *Chronique et annales de Gilles Le Muisit, abbé de Saint-Martin de Tournai (1272-1352)* (Publications de la Société de l'histoire de France, 323), H. LEMAÎTRE (ed.), Parijs, 1906, p. 227-242 en J.J. DE SMET, 'Gillis li Muisis', in: J.J. WILLEMS (red.), *Belgisch museum voor de Nederduitsche tael- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands uitgegeven op last der maetschappij tot bevordering der Nederduitsche tael- en letterkunde*, 10 dln., Gent, 1837-1846, Dl. 4, p. 181-192.

kwam er 80 man vanuit Sluis. Op de nacht van de processie van Doornik (de nacht vóór 14 september⁷⁹) zien we 300 man weggaan vanuit Brugge en 100 man vanuit Damme. De dag na de processie van Doornik (15 september) was dat 250 man vanuit Sluis. Hoewel Van Werveke er niet van overtuigd was dat flagellanten noodzakelijk wijzen op een effectieve uitbraak van de pest, is intussen echter gebleken dat deze stelling niet meer opgaat.⁸⁰ Er is een te treffende overeenkomst tussen het aantal geselaars in een bepaalde stad en het aantal pestdoden dat er viel. Het grote aantal flagellanten (650) uit Brugge zelf verwondert ons dus in het licht van eerdere vaststellingen helemaal niet. Het grote aantal dat vanuit Sluis via Brugge richting Doornik trekt, komt tevens overeen met de verspreiding van de epidemie, ons meegedeeld door Meyerus en bevestigd door Maréchal. In zijn *Annales* uit 1561 vermeldt de niet altijd geloofwaardige Meyerus dat de pestepidemie zich verspreidde via Sluis om dan Brugge te bereiken.⁸¹ Dit komt overeen met de gegevens die we hebben over de slachtoffers in het hospitaal van O.-L.-Vrouw van de Potterie, dat het dichtst bij Sluis gelegen is.

NIEUWE KERKHOVEN

Een andere bijkomende aanwijzing waar we hier even uitgebreider op willen ingaan, is de briefwisseling inzake de aanleg van nieuwe kerkhoven. De aanleg van bijkomende kerkhoven in de periode van de Zwarte Dood kan wijzen op een grotere mortaliteit, maar kan geen absolute cijfergegevens bieden. Net zoals de vermeldingen van flagellanten in de bronnen, is het vermelden van nieuwe kerkhoven een onrechtstreekse aanwijzing die ter discussie staat. De meest besproken bron is een brief van Lodewijk van Male, de toenmalige graaf van Vlaanderen,⁸² gedateerd te Kortrijk op 15

79 P. TRIO, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen* (Symbolae Facultatis litterarum et philosophiae Lovaniensis. Series B, 1), Leuven, 1993, p. 304.

80 G. SIVÉRY, 'La Peste Noire et l'épidémie de 1400-1401 dans le Hainaut. Questions de méthodologie', in: *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, 4 (1966), p. 55.

81 J. MEYERUS, *Commentarii*, voor het jaar 1349.

82 Lodewijk van Male was graaf van Vlaanderen van 1346 tot zijn dood in 1384.

augustus 1349, waarin de graaf het verzoek van het Brugse stadsbestuur inwilligt om nieuwe kerkhoven aan te leggen buiten de stad.⁸³

*Wy Lodewyc, Grave van Vlaendren, van Nevers ende van Rethel, doen te wetene allen lieden dat uute dat onse goede liede van onser stede van Brugghe begheeren om de groote menichte van volke die bin onser voorseide stede zyn ende daghelicx van live ter doot commen, alsoe nature gheeft, ende om de cleene kerchove diere ooc binnen zyn, uten welken eeneghe ghecorrompeerde lucht commen mochte up dlevende volc, daerof hare doot verhaest wesen mochte; twee kerchove buten onser voorseide stede te ordonerne, ende te doen weyne (...).*⁸⁴

Rogghé leidt uit deze brief enerzijds af dat Brugge werd getroffen door de Zwarte Dood in de eerste helft van augustus en anderzijds dat er een groot aantal doden moet zijn geweest, vanwege de aanleg van twee kerkhoven.⁸⁵ In zijn antwoord op het artikel van Rogghé argumenteert Van Werveke⁸⁶ hiertegen aan de hand van de analyse van een brief die geschreven werd te Avignon op 27 april 1348 door Lodewijk Heyligen van Beeringen, een geestelijke uit de Nederlanden, bedoeld als waarschuwing voor de Zwarte Dood aan de kanunniken van de Brugse Sint-Donaaskerk. Lodewijk waarschuwde voor het snelle verloop van de epidemie en de onafwendbare komst ervan naar de noordelijke gebieden. Hij meldde tevens dat meer dan de helft van de bevolking van Avignon was gestorven aan de ziekte en dat de paus⁸⁷ een nieuw kerkhof had laten aanleggen waarop in anderhalve maand 11.000 personen werden begraven. Hoewel deze gegevens uitermate overdreven zijn,

83 Zie ook: P. ROGGHÉ, 'De Zwarte Dood', p. 835-836; H. VAN WERVEKE, 'Nogmaals de Zwarte Dood', p. 252-253 en G. MARÉCHAL, 'De Zwarte Dood te Brugge', p. 386-387.

84 Deze brief werd uitgegeven in: L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de la ville de Bruges*, 7 dln., Brugge, 1871-1878, Dl. 1, p. 507: Rudenbouc f° 57 en Cheluwebouc f° 4.

85 P. ROGGHÉ, 'De Zwarte Dood', p. 836.

86 H. VAN WERVEKE, 'Nogmaals de Zwarte Dood', p. 253.

87 Vanaf 1309 tot 1378 resideerden de pausen officieel te Avignon tijdens hun Ballingschap uit Rome.

moeten zij toch een grote indruk gemaakt hebben op de kerkelijke en stedelijke instanties te Brugge.⁸⁸

Van Werveke ziet tevens een argument in het feit dat men in de brief van de graaf niet expliciet melding maakt van de pest of haar nabijheid om te kunnen afleiden dat de pest toen nog niet in Brugge was. Hij geeft echter zelf de reden aan waarom er over de ziekte met geen woord gerept wordt en waarom men eerder onschuldige redenen aanbracht voor de aanleg van de nieuwe kerkhoven. Hij stelt dat men geen paniek wilde veroorzaken onder de bevolking en argumenteert met de passage: *Indien de pest te Brugge reeds volop had gewoed, dan had men zich de moeite kunnen getroosten zoveel omwegen te gebruiken.*⁸⁹ Van Werveke kan gelijk hebben wat betreft de wens paniek te vermijden, maar met het onderzoek van andere bronnen te Brugge, wijst alles erop dat de pest Brugge reeds had bereikt, en dat men misschien geen paniek wilde veroorzaken onder de bevolking door expliciet te zeggen dat het nog veel erger ging worden. Anderzijds kan er ook wel worden aangenomen dat wanneer de instanties te Brugge reeds beschikten over een brief van april 1348, de gewone bevolking ook al wel geruchten gehoord moest hebben over wat er zich afspeelde in andere gebieden die door de ziekte waren getroffen. Hierbij valt nog op te merken dat Van Werveke in zijn eerste artikel toch aangaf dat hij het aanleggen van nieuwe kerkhoven terugvond in alle plaatsen waar de pest een groot aantal slachtoffers maakte.⁹⁰

Ondanks de tegenargumenten van Van Werveke, vallen de feiten die Rogghé uit deze brief meent te halen wel opvallend samen met het uitbreken van de pest in Brugge zoals we al konden afleiden uit andere bronnen. Aangezien noch Van Werveke, noch Rogghé

88 Deze brief werd uitgegeven in: *Recueil des chroniques de Flandre* (Commission royale d'histoire. Collection de chroniques belges inédites publiée par ordre du gouvernement, 3), J.J. DE SMET (ed.), 4 dln., Brussel, 1837-1865, Dl. 3: *Breve Chronicon clerici anonymi*, p. 14-18. Zie ook: A. WELKENHUYSEN, 'La peste en Avignon (1348) décrite par un témoin oculaire Louis Sanctus de Beringen', in: R. LIEVENS, E. VAN MINGROOT en W. VERBEKE (red.), *Pascua Mediaevalia. Studies voor Prof. Dr. J.M. de Smet* (Mediaevalia Lovaniensia. Series 1, Studia, 10), Leuven, 1983, p. 452-492.

89 H. VAN WERVEKE, 'Nogmaals de Zwarte Dood', p. 254.

90 H. VAN WERVEKE, *De Zwarte Dood*, p. 9-10.

in staat was om harde bewijzen aan te voeren voor hun argumenten en gezien de meeste slachtoffers te Brugge waarschijnlijk in september vielen, en deze brief in augustus werd opgesteld, is de beste verklaring voor deze bron een combinatie van beide argumentaties. Waarschijnlijk waren de instanties te Brugge en de graaf van Vlaanderen reeds op de hoogte van het grote aantal slachtoffers dat de pest veroorzaakte in andere steden en gebieden, en waren zij zich er tegelijkertijd ook van bewust dat de epidemie Brugge reeds had bereikt. Misschien moeten de feiten die Rogghé meent te halen uit de brief ietwat genuanceerd worden. Het is aannemelijk dat de eerste Brugse pestdoden al vielen vanaf augustus (of eventueel zelfs vroeger), maar dat de epidemie in die maand nog geen hoogtepunt had bereikt. Het is moeilijk te geloven dat de epidemie plots zeer veel doden maakte zonder eerst een paar slachtoffers te maken. Wetende wat er op andere plaatsen gebeurd was, waren de instanties te Brugge er waarschijnlijk van overtuigd dat het nog slechts een kwestie van dagen was vooraleer men plaats te kort zou komen op de reeds bestaande kerkhoven binnen de stad. Het geloof in de ziekmakende *miasma*⁹¹ was, zoals uit de brief valt af te leiden, zeker de bepalende factor om de bestaande kerkhoven niet meer te gebruiken, en om nieuwe aan te leggen buiten de stad.

ADMINISTRATIEVE CHAOS

Een andere aanwijzing is de opvallende administratieve ontreding of, zoals Blockmans het stelt: *It is remarkable that accounts of all kinds of institutions are lacking for the years in question.*⁹² Ook De Boer uit zijn frustraties over de opvallende afwezigheid van bronnen, precies voor de jaren die men wil bestuderen.⁹³ Ten eerste is het zeer treffend dat in een groot aantal van de voor het onderzoek voor Vlaanderen door ons onderzochte bronnenreeksen, net de jaren van de Zwarte Dood (1349 en/of 1350) ontbre-

91 Zie ook: A.M. LAURET, 'De Zwarte Dood in maatschappelijk perspectief', in: *Spiegel Historiae*, 13:5 (1978), p. 345.

92 W.P. BLOCKMANS, 'The Social and Economic Effects', p. 839.

93 D.E.H. DEBOER, *Graafen grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noord-Holland' tussen ca. 1345 en ca. 1415*, Leiden, 1978, p. 32.

ken. Bij de gegevens over de bieraccijnzen te Brugge ontbreken de rekeningen voor de jaren 1348 en 1349 en zijn ook voor Gent de rekeningen van 1350-1351 en 1351-1352 niet overgeleverd.⁹⁴ Ook de bronnen om het aantal nieuwe poorters vast te stellen te Brugge tussen 1348 en 1350 blijken te ontbreken.⁹⁵ Bij de gegevens over de registratie van voogdijschap te Gent wijst Blockmans erop dat het bronnenmateriaal in het bijzonder moeilijkheden oplevert voor de jaren van de epidemie.⁹⁶ In hetzelfde onderzoek ontbreken de gegevens over de issue te Gent voor 1350-1351 en 1351-1352.⁹⁷ In zijn gegevens over de nieuwe poorters te Brugge en te Ieper vindt Nicholas geen bronnen terug voor de Brugse poorters in 1348-1349 en 1349-1350.⁹⁸ In het archief van het hospitaal van O.-L.-Vrouw van de Potterie te Brugge bleven eveneens de rekeningen tussen 1347 en 1355 (evenals de rekeningen tussen 1355 en 1377) onvindbaar.⁹⁹ Ten tweede bevinden er zich hier en daar ook aanwijzingen van sterfte onder de beoefenaars van administratieve taken. Zo kan het bij het opeenvolgende overlijden van leden van het administratief personeel wel eens gebeuren dat men in de problemen raakt en er dus voor een bepaalde tijd geen administratie meer kan bijgehouden worden. Mogelijk namen ook bepaalde administrateurs de benen. In de rekeningen van het Sint-Janshospitaal is er naast de vervallende lijfrentes ook een bijkomende aanwijzing in hetzelfde register. Net vanaf mei 1350 was er een nieuwe ontvanger, Gillis de Buc, die de plaats innam van Wouter van Zueringhe, die hoogstwaarschijnlijk was overleden.¹⁰⁰ In de rekeningen van de proosdij van Weert van de Gentse Sint-Baafsabdij was de ontvanger voor de rekeningen van 1337 tot 1340 Juerdaen Rijn¹⁰¹ en voor

94 H. VAN WERVEKE, *De Zwarte Dood*, p. 24.

95 C. MARÉCHAL, 'De Zwarte Dood te Brugge', p. 385.

96 W.P. BLOCKMANS, 'The Social and Economic Effects', p. 839.

97 *Ibidem*, p. 842.

98 D. NICHOLAS, *Town and Countryside. Social, economic and political tensions in fourteenth-century Flanders* (RUG. Werken uitgegeven door de Faculteit van de letteren en wijsbegeerte, 152), Brugge, 1971, p. 230 en 233.

99 BRUGGE, *OCMW-archieff*, Fonds Hospitaal O.-L.-Vrouw van de Potterie, Register 89, Rekeningen 1343-1399.

100 BRUGGE, *OCMW-archieff*, Fonds Sint-Janshospitaal, Register 55, Rekeningen 1311-1400.

101 GENT, *Rijksarchieff*, Fonds Sint-Baafsabdij, Proosdij van Weert, K 5656: Rekening van de inkomsten van het tiend van Moerzeke en het goed te Weert (1337-1340).

dezelfde rekening in 1353 waren de ontvangers G. van Roeselaer en Johannes Zuetericke.¹⁰² Opnieuw ontbreken hier de gegevens tussen 1340 en 1353.

RESULTATEN

Het was reeds in de jaren 80 duidelijk geworden dat de stellingname van Van Werveke over de Zwarte Dood in Binnen-Vlaanderen niet meer kon behouden worden. Maréchal, Blockmans, en Thoen en Devos hadden met hun studies aangetoond dat er wel degelijk sprake was van een redelijke impact van deze eerste epidemie. Zij hielden het echter nog altijd op een vrij lage mortaliteit in vergelijking met andere regio's en zagen vooral een hoge sterfte in het graafschap Vlaanderen tijdens de latere echo-epidemieën. Met ons onderzoek waren we in staat om het bronnenmateriaal te herzien in het licht van de recentste ontwikkelingen en zijn we er tevens in geslaagd om enkele nieuwe bronnen aan te brengen die een ander licht werpen op de impact van de Zwarte Dood. Daarom willen we hier nog eens de cijfergegevens betreffende de mortaliteit te Brugge samenbrengen die we uit de bronnen konden afleiden. Als uitgangspunt voor onze conclusies vertrekken we van een gemiddeld normaal sterftecijfer van 50 doden op 1000 mensen, of vijf procent, dat Thoen en Devos vooropstellen voor het einde van de veertiende eeuw in het Land van Aalst.¹⁰³ We concentreren ons op de periode waarin de Zwarte Dood het zwaarst zou toegeslagen hebben in het graafschap Vlaanderen, namelijk de tweede helft van het jaar 1349. Hierbij moet er rekening gehouden worden met het feit dat de eerste helft van 1349 dus nog een gewone mortaliteit kende. Dit wil zeggen dat de mortaliteitscijfers die we zullen vaststellen, eigenlijk minima zijn, gezien deze slechts betrekking hebben op enkele maanden.

Bij het onder de loep nemen van de vervallen lijfrentes in het Sint-Janshospitaal zagen we het overlijden van 31 procent van de

102 GENT, *Rijksarchief*, Fonds Sint-Baafsabdij, Proosdij van Weert, K 6123: Rekening van de inkomsten van het tiend van Moerzeke en het goed te Weert (1353).

103 E. THOEN en I. DEVOS, 'Pest in de Zuidelijke Nederlanden', p. 26.

lijfrentehouders tussen mei 1349 en mei 1350. Voor de lijfrentes in het wezenboek van de stad toonden de gegevens van Maréchal aan dat er iets meer dan een verdubbeling was van het aantal vervallen transacties, of bijgevolg een vermoedelijke sterfte van elf à twaalf procent. De gegevens betreffende de lijfrentes uit de overeenkomstige stadsrekeningen bevestigden dit en toonden ons het wegvallen van vermoedelijk elf procent van het totale aantal lijfrentegenieters in 1349-1350. In het Sint-Janshospitaal zien we eveneens een hogere mortaliteit aan de hand van het aantal nieuwe intredes in het jaar 1350-1351. Normaal was er gemiddeld één nieuwe intrede per jaar. In 1350-1351 waren er echter zeven nieuwe intredes, dus zeven keer zo veel als het gemiddelde wat, uitgedrukt in sterftcijfers, uitkomt op ongeveer 35 procent. Het necrologium van het hospitaal O.-L.-Vrouw van de Potterie toonde ons dat het volledige personeelsbestand overleed in de periode 1349-1351. In 1349 alleen al waren er negen sterfgevallen. Als we dit vergelijken met het gemiddelde over een langere periode, namelijk (maximaal) ongeveer één personeelslid dat kwam te overlijden per jaar, zou dit betekenen dat er negen keer zoveel doden waren in 1349 of dus een sterftcijfer van 45 procent.

Als we al deze cijfergegevens samenbrengen, komen we op een geschatte gemiddelde mortaliteit van ongeveer 30,5 procent voor Brugge tijdens deze eerste pestepidemie. Indien we hierbij rekening houden met de bijna 1500 flagellanten die de streek rond Brugge doorkruisten in augustus en september 1349 en acht slaan op de aanleg van nieuwe kerkhoven en het bronnenmateriaal dat wijst op economische en administratieve ontreddering, kunnen we niet meer vasthouden aan de stelling dat de stad ontsnapte aan de epidemie. Gezien het gemiddelde voor Europa lag op ongeveer 30 procent of bijna $\frac{1}{3}$ van de bevolking, zouden we de impact van de Zwarte Dood in Brugge eventueel kunnen laten overeenstemmen met de gemiddelde sterftcijfers in zwaar getroffen landen zoals Italië, Spanje, Frankrijk en Engeland. Hoewel historici zich een idee kunnen vormen van het gemiddelde aantal slachtoffers in andere regio's, zijn er nog slechts weinig studies die zich baseren op objectief economisch en demografisch bronnenmateriaal om de impact van de epidemie op een stad te kunnen vaststellen.

Bij gelijkaardig onderzoek, waarbij men via de extrapolatie van de gegevens uit haardtellingen kon vaststellen welke demografische impact de Zwarte Dood had, zag men voor de Franse stad Albi een halvering van het aantal gezinnen tussen 1343 en 1357 en voor de stad Millau een daling van 40 procent in het aantal gezinnen tussen 1346 en 1353.¹⁰⁴ Uiteraard kan een deel van deze dalingen toegeschreven worden aan andere ziektes, hongersnoden, verhuizingen en oorlogsvoering. Problematisch voor een dergelijke vergelijking is echter het beperkte aanbod bronnenmateriaal voor Vlaanderen, en Brugge in het bijzonder. De mortaliteitspercentages die af te leiden zijn uit de beschikbare gegevens, berusten op bronnen met een vrij beperkte chronologische, geografische en demografische omvang en van een soms bedenkelijke betrouwbaarheid. Eveneens zijn er talrijke externe factoren die de demografische gegevens beïnvloed kunnen hebben, die in acht genomen moeten worden. Politieke onrust en economische wisselvalligheden veroorzaakt door bijvoorbeeld klimatologische of andere factoren, naast een demografische inzinking, kunnen het bronnenmateriaal corrumperen. Hierbij is de inbreng van hulpwetenschappen en interdisciplinair onderzoek van grote waarde. Economische, demografische, religieuze, cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis moeten gecombineerd worden om tot een omvattende studie te komen. De hulp van andere wetenschappen zoals de medische, biologische en archeologische wetenschap kunnen eveneens bijdragen tot een interdisciplinair onderzoek betreffende de Zwarte Dood.

ECONOMISCHE EN SOCIALE GEVOLGEN

Gillis li Muisis getuigde van het hoge aantal doden dat een tekort veroorzaakte onder de werklui. De verdeling van de bezittingen van de overledenen verrijkte vele arbeiders, terwijl anderen een hoger loon wilden voor hun werk. Bijgevolg bleven er talloze wijngaarden en velden onbewerkt en stegen de voedselprijzen

104. J.P. BYRNE, *The Black Death*, p. 61.

vanaf Kerstmis 1349.¹⁰⁵ In de veertiende eeuw was er na de Zwarte Dood een tekort aan arbeidskrachten. Doordat de bevolking sneller daalde dan de productie, zorgde dit in de steden voor sterke loonstijgingen en op het platteland voor lagere opbrengsten.¹⁰⁶ Hoewel er door de bevolkingsdaling een relatief productieoverschot was vergeleken met de eerste helft van de veertiende eeuw, zijn er in de bronnen toch aanwijzingen die wijzen op bevoorradingsmoeilijkheden en prijsstijgingen, vooral in de steden.¹⁰⁷ Op lange termijn waren er echter prijsdalingen op het platteland. In Vlaanderen was de situatie enigszins anders. Nicholas ziet, na ernstige tekorten in 1349-1350 met prijsstijgingen¹⁰⁸ op korte termijn tot gevolg, een daling van de opbrengst door een lagere productie en minder consumenten in de grote domeinen in het Brugse Vrije na de pestepidemieën, die vooral in het oogstseizoen heersten, gevolgd door relatieve overschotten, dalende prijzen en bijgevolg dalende opbrengsten vanaf 1350-1351.¹⁰⁹ Hij ziet tevens een negatieve balans op vijf kerkelijke domeinen in het Brugse Vrije vanaf de Zwarte Dood en ernstige fluctuaties in de opbrengsten in de jaren 50 en 60 van de veertiende eeuw, telkens na de pestepidemie.¹¹⁰ Omdat de steden een grotere sterfte kenden door de epidemie dan het platteland en bijgevolg met een bevolkingstekort te kampen hadden, ontstond er een migratie van het platteland naar de steden.¹¹¹ Dit had als gevolg dat de pachten werden verlaagd en dat het landbouwareaal verkleinde. Door de moderne landbouwtechnieken, ontwikkeld in de Zuidelijke Nederlanden, kon men dit verkleinde areaal en het tekort aan arbeidskrachten echter opvangen met betere technieken. In de tweede helft van de veertiende eeuw

105 Getuigenis van Gillis li Muisis in: *Chroniques et Annales de Gilles Li Muisit*, p. 267-268.

106 A. VERHULST, 'Bronnen en problemen', p. 231.

107 D. HERLIHY, *The Black Death and the Transformation of the West*, Cambridge, 1997, p. 39-57 en J.P. BYRNE, *The Black Death*, p. 62-66. Verhulst ziet in 1343-1344, 1350-1351 en 1359-1360 telkens graanschaarsten met grote prijsstijgingen tot gevolg. A. VERHULST, 'Bronnen en problemen', p. 219.

108 Verhulst wijst op hoge graanprijzen. VERHULST, 'Bronnen en problemen', p. 230.

109 D. NICHOLAS, 'Economic Reorientation', p. 18 en A. VERHULST, 'Prijzen van granen, boter en kaas', p. 33 en 43. Vanaf 1351-1352 was er dan sprake van een daling in de landbouwproductie. A. VERHULST, 'Bronnen en problemen', p. 222.

110 D. NICHOLAS, 'Economic Reorientation', p. 20.

111 Zie ook W.P. BLOCKMANS, 'The Social and Economic Effects', p. 862-863.

was er in Vlaanderen door de relatieve prijsdalingen, de dalingen in pacht, de herverdeling van de bezittingen van de overledenen, de hogere lonen en het voldoende voedsel, een algemene verbetering van de levensstandaard van de overlevenden.¹¹² De meldingen van hoge prijzen, ook in de bronnen uit Vlaanderen, zijn te verklaren door het feit dat de mensen toen vooral op zeer korte termijn de effecten zagen, zoals de brutale prijsstijgingen bij een grote sterfte die chaos tot gevolg heeft en de productie en aanvoer van voedsel en voorraden tijdelijk blokkeert. Blockmans ziet de zaken vanuit een Malthusiaans perspectief en stelt dat de epidemieën in de Nederlanden net de oplossing waren voor de overbevolking. Net zoals De Boer¹¹³ gaat hij in tegen de vroegere overtuiging dat de Zwarte Dood het keerpunt was na een lange bloeiperiode en een periode van crisis met zich meebracht. De crisis, daarentegen, was al bezig sinds het begin van de eeuw, toen de bevolking haar plafond bereikt had. Door de massale sterfte verkregen de overlevenden betere levensomstandigheden en meer voedsel.

Deze omgekeerde situatie in de Zuidelijke Nederlanden in vergelijking met de rest van Europa geeft ons een verklaring voor het zo goed als ontbreken van vermeldingen betreffende de Zwarte Dood in de Vlaamse bronnen. Terwijl de Europese cultuur in de tweede helft van de veertiende eeuw werd gekenmerkt door een algemeen pessimisme, kon Vlaanderen zich vrij snel herstellen van de crisis. Terwijl het bevolkingstekort in de Vlaamse steden kon tenietgedaan worden door de migraties van het dichtbevolkte platteland,¹¹⁴ hadden andere regio's te kampen met minder belastingsopbrengsten en een dalende militaire sterkte. Belastingstijgingen en een gebrek aan orde leidden er tot sociale onrusten die soms uitmondde in massale (boeren)opstanden zo-

112 W.P. BLOCKMANS, 'The Social and Economic Effects', p. 863.

113 D.E.H. DE BOER, *Graafen grafiek*, p. 30.

114 Dit verklaart de handhaving van de indirecte belastingen en het aantal weerbare mannen zoals Van Werveke aanvoerde.

als de *Jacquerie* in Frankrijk¹¹⁵ en de *Peasants' Revolt* in Engeland.¹¹⁶ Sommige invloeden bereikten echter ook Vlaanderen. Door de dagelijkse confrontatie met de massale sterfte gingen mensen over tot bepaalde excessen. Terwijl sommigen extreem sober leefden en aan openlijke boetedoening deden (geselaars of flagellanten¹¹⁷) gaven anderen zich over aan hedonisme en uitspattingen. De meestal diepgelovige mensen zagen de pestepidemie als een straf van God.¹¹⁸ Ook bij de elite was er een zeer intense religieuze beleving. Dit leidde tot een bloei van de heerlijke mystiek. Bij het gewone volk was er een spectaculaire stijging van bijgeloof en de reliekenhandel. De bevolking richtte zich in haar gebeden tot de passende heiligen. De pestheiligen sint Sebastiaan en sint Rochus waren zeer populair in deze periode. Ook was er een logische heropflakking van het geloof in de duivel en demonen. Ook in de literatuur en de beeldende kunst stonden pessimisme en de dood centraal. Zelfs de liefde in de hoofse roman werd na 1350 cynisch, erotisch en platvloers. Op afbeeldingen werd de dood massaal voorgesteld als dansende geraamten.¹¹⁹ Schilderijen, tekeningen en beeldhouwwerken met de zogenaamde dodendansen of met knekelhopen waren zeer populair in de Europese kunst van de tweede helft van de veertiende eeuw en eveneens in Vlaanderen. Ook de gestorvenen werden niet meer geïdealiseerd en de afbeeldingen werden naturalistischer.¹²⁰ Men stelde de overledene voor als een lijk in staat van ontbinding en zelfs Christus werd, net als andere heiligen, voorgesteld als een lijdende martelaar te midden

115 R. CAZELLES, 'The Jacquerie', in: R.H. HILTON en T.H. ASTON (red.), *The English Uprising of 1381*, New York, 1984, p. 74-83.

116 C. DYER, 'The Social and Economic Background to the Rural Revolt of 1381', in: R.H. HILTON en T.H. ASTON (red.), *The English Uprising*, p. 9-42.

117 Gegevens over flagellanten aan de hand van eigentijdse documenten worden behandeld in: J. NOHL, *The Black Death: A chronicle of the plague compiled from contemporary sources* (Unwin Books, 21), Londen, 1971 (vert. C.H. Clarke), p. 134-144.

118 Dit in tegenstelling tot de islam, waar de pest werd gezien als een zegen van God en een kans tot martelaarschap. Zie M.W. DOLS, *The Black Death in the Middle East*, Princeton, 1977.

119 N.F. CANTOR, *De Zwarte Dood: Hoe de pest de wereld veranderde*, Leuven, 2003, p. 231.

120 *Ibidem*, p. 240.

van helse taferelen.¹²¹ Er moet genuanceerd worden door te zeggen dat men al vóór de Zwarte Dood dergelijke afbeeldingen van geraamten kende, maar ze waren nog nooit zo populair geweest als toen.¹²² De architectuur had erg te lijden onder de Zwarte Dood. Gezien vele bouwmeesters, decorateurs en ambachtslieden kwamen te sterven, bleven heel wat bouwwerken onafgewerkt.¹²³ Toen men zich enigszins had hersteld van het grote aantal sterfgevallen en de daarmee gepaard gaande chaos, kon men de werkzaamheden eventueel afwerken. Deze 'bouwstop' kan men nog altijd vaststellen in bepaalde bouwwerken die onafgewerkt bleven, of waaraan in een andere stijl werd voortgebouwd.¹²⁴ Samen met de eerste pestepidemie kondigde zich voor de wetenschap een bloei-periode aan. De onbekende ziekte gaf aanleiding tot een *boom* in de medische wetenschap en zorgde voor de publicaties van talloze medische traktaten. Uitgebreide internationale discussies werden gevoerd en allerlei vernieuwende praktijken werden uitgetoet.¹²⁵

CONCLUSIE

We kunnen besluiten dat, hoewel onze conclusies berusten op een vrij beperkt aanbod van bronnenmateriaal, de mortaliteit in Brugge tijdens de epidemie van de Zwarte Dood toch beduidend hoger lag dan de tien procent die Maréchal uit haar onderzoek distilleerde en waarschijnlijk nog hoger dan de 20 à 25 procent die Gottfried zag voor Vlaanderen en Brabant.¹²⁶

121 P. LINDLEY, 'The Black Death and English Art. A debate and some assumptions', in: W.M. ORMROD en P.G. LINDLEY (red.), *The Black Death in England*, Donington, 2003, p. 125-146.

122 R. CRAWFORD, *Plague and Pestilence in Literature and Art*, Oxford, 1914.

123 N.F. CANTOR, *De Zwarte Dood*, p. 240.

124 A.M. LAURET, 'De Zwarte Dood in maatschappelijk perspectief', in: *Spiegel Historiae*, 13:5 (1978), p. 349. Een gevolg van het tekort aan decorateurs door de Zwarte Dood in Engeland was de sobere *perpendicular*-stijl. W.M. ORMROD en P.G. LINDLEY, *The Black Death in England*, p. 13-14 en afbeeldingen 1 en 2.

125 E. CARPENTIER, 'Autour de la Peste Noire. famines et épidémies dans l'histoire du XIVe siècle', in: *Annales. Economiques. Sociales. Culturelles*, 17 (1962), p. 1071.

126 R.S. GOTTFRIED, *The Black Death: Natural and Human Disaster in Medieval Europe*, New York, 1983, p. 57.

Een logische vraag is echter waarom een internationaal centrum als Brugge slechts een mortaliteit van 30,5 procent zou gekend hebben, terwijl vergelijkbare handelssteden in Italië vrijwel volledig werden uitgeroeid. Benedictow wijst er nogmaals op dat Vlaanderen, met een dergelijke dichte bevolking, hoge urbanisatiegraad en intense interlokale en interregionale contacten zo goed als uitgeroeid geweest zou moeten zijn.¹²⁷ De Zuidelijke Nederlanden waren in die tijd inderdaad een zeer dichtbevolkt en verstedelijkt gebied dat vergelijkbaar was met het dichtbevolkte Noord-Italië. Meer dan 40 procent van de bevolking woonde in steden (tegenover een gemiddelde van tien procent voor Europa). De Nederlanden werden tevens gekenmerkt door een intensief handelsverkeer tussen de steden onderling en met andere gebieden in Europa, dankzij de sterke industrialisatie (in het bijzonder vanwege de textielnijverheid). Alle factoren blijken dus aanwezig geweest te zijn voor een snelle verspreiding van de Zwarte Dood. Ook andere factoren, zoals het algemeen dragen van kleding, de geringe lichaamshygiëne en het ophopen van afval in de straten en het ontbreken van adequate rioleringsystemen waardoor raten heel dicht bij de mens leefden, droegen verder bij tot optimale omstandigheden voor de verspreiding van de pest. Daarbij waren de legers die in de regio rondtrokken ten gevolge van het conflict tussen Frankrijk en Engeland de ideale ziekteverspreiders. Al deze omstandigheden in acht genomen, is er zeker sprake van een paradox wanneer er wordt beweerd dat Vlaanderen en Brugge in het bijzonder volledig of zelfs grotendeels ontsnapten aan de epidemie.¹²⁸ Een verklaring werd gegeven door Thoen en Devos. Zij stelden dat de *commerciële overlevingseconomie*,¹²⁹ die vanaf de dertiende eeuw in Vlaanderen tot stand kwam, ervoor zorgde dat elk gezin in de eerste plaats voorzag in de eigen voedselvoorziening, waardoor het relatief voldoende voedsel en fysieke weerstand had, in vergelijking met de bevolking in andere regio's. Daarbij kwam dat deze vorm van familiebedrijfsvoering gebaseerd was op gezins-

127 O.J. BENEDICTOW, *The Black Death*, p. 341.

128 Zie E. THOEN, 'Pest in de Nederlanden. Een nawoord', in: N. CANTOR, *De Zwarte Dood*, p. 267 en W.P. BLOCKMANS e.a., 'Tussen crisis en welvaart', p. 57.

129 E. THOEN en I. DEVOS, 'Pest in de Zuidelijke Nederlanden', p. 25 en 39.

arbeid in kerngezinnen, waardoor er minder mensen dicht op elkaar leefden dan in andere gebieden. Hierdoor was de hygiëne ook beter en was er minder besmettingsgevaar. Deze *gezinsbedrijfsvoering* was ook minder conjunctuurgevoelig voor de algemeen dalende tendens van de voedselprijzen, zodat de plattelandsbevolking in Vlaanderen minder in de problemen kwam dan de bevolking van andere regio's. In de Vlaamse kuststreek kwamen dergelijke structuren echter minder voor, waardoor men er wel de negatieve invloed ondervond van de slechte conjunctuur.¹³⁰ Naast deze specifieke vorm van bedrijfsvoering waren ook de innovaties in de landbouw die de regio Binnen-Vlaanderen kenmerkten, een belangrijke factor, die ervoor zorgde dat de crisis van de eerste helft van de veertiende eeuw niet dezelfde zware impact had op het graafschap Vlaanderen als op andere gebieden.¹³¹ Verhulst ziet in Vlaanderen vanaf ongeveer het midden van de veertiende eeuw, misschien zelfs al vanaf de dertiende eeuw, belangrijke vernieuwingen in de landbouw tot stand komen. Dit betekent dat de structurele veranderingen in Vlaanderen er al waren nog vóór de crisis, toen er nog voldoende arbeidskrachten waren. Deze innovaties waren dus niet het gevolg van een tekort aan arbeidskrachten onder invloed van de Zwarte Dood. Het is echter wel mogelijk dat de voedselschaarste in de eerste helft van de veertiende eeuw en het tekort aan arbeiders door de hongersnoden en daaropvolgende epidemieën wel deels bijdroegen tot deze agrarische ontwikkelingen. Deze vernieuwingen werden vooral veroorzaakt door de economische invloed van de nabije steden, een uniek geografisch kenmerk binnen de Zuidelijke Nederlanden.¹³² Doordat de steden dichter lagen, konden de landbouwers ook participeren in het marktgebeuren en werden ze gestimuleerd om meer te produceren dan wat ze zelf nodig hadden om te overleven. De gevolgen van de Zwarte Dood, namelijk de vermindering van het landbouwareaal en het tekort aan werkkrachten, lijken ons dan ook de structurele oorzaken van een verminderde productie en schaarste. Na de eerste pestepidemie zouden klimaatfluctuaties en oorlog de

¹³⁰ E. THOEN, 'Een nawoord', p. 269.

¹³¹ *Ibidem*, p. 268-269.

¹³² A. VERHULST, 'Bronnen en problemen', p. 226-227.

katalysators vormen voor een grotere impact van de latere echo-epidemieën, waardoor er toch een economische depressie volgde in de tweede helft van de veertiende eeuw.

Voor nieuwe gegevens en een verdere verklaring voor de 'geringe' impact van de Zwarte Dood in Vlaanderen en Brugge in het bijzonder is het echter wachten op nieuwe onderzoeksmogelijkheden. Gezien er voor dit onderzoek enkel werd gebruikgemaakt van reeds ontsloten archieven, kunnen er wellicht nog aanduidingen gevonden worden na de ontsluiting van onbekende bronnen en archieven. In de nabije toekomst hopen wij ook gebruik te kunnen maken van digitale databanken waarin allerlei statistische gegevens uit de meest uiteenlopende bronnenreeksen kunnen gecombineerd worden, zodat het mogelijk is om fluctuaties op korte en lange termijn vast te stellen en deze onderling te vergelijken. We denken hierbij aan de fluctuaties in de testamentaire praktijk, de wisseling in bestuursfuncties, de evolutie van de klooster- en broederschapbevolking, de offergaven aan pestheiligen,¹³³ etc. Men mag zich ook niet blindstaren op het bronnenmateriaal in de eigen archieven. Belangrijke gegevens voor het onderzoek kunnen gevonden worden in buitenlandse bronnen en archieven. Mogelijke bronnen voor economische gegevens met betrekking tot fluctuaties in de lakenhandel of in de taksen op de invoer van het Vlaamse laken zouden zich bijvoorbeeld kunnen bevinden in Britse archieven. Hetzelfde geldt voor mogelijke 'religieuze' bronnen die zich kunnen bevinden in de archieven van het Vaticaan. De Boer gebruikte voor zijn onderzoek bijvoorbeeld de pauselijke supplieken waarin de aanstelling van nieuwe geestelijken werd bijgehouden. De recente en uiterst interessante bijdrage van Cohn, die een vergelijkende aanpak tussen Vlaanderen en de gelijkaar-

133 Tijdens de pestepidemieën richtten de mensen hun gebeden tot de pestheiligen sint Sebastiaan en sint Rochus. Het zou een mogelijke aanwijzing kunnen zijn indien de offergaven in de offerblokken of kapellen voor deze heiligen een significante stijging zouden vertonen in de pestjaren. Uiteraard kan hiertegen ook geargumenteed worden dat een stijging in offergaven ook gewoon kan wijzen op angst voor de pest, veroorzaakt door verhalen afkomstig uit andere streken. Wij zijn er tot onze grote spijt echter niet in geslaagd bronnen terug te vinden die inkomsten uit offergaven aan deze heiligen vermelden.

dige regio van Toscane vooropstelt, is hopelijk de aanleiding tot andere regiogerichte studies waar deze bijdrage bij kan aansluiten en dienen tot verder comparatief onderzoek.¹³⁴ We kunnen enkel besluiten dat er nog werk aan de winkel is vooraleer er duidelijke conclusies kunnen getrokken worden in deze moeilijke, maar uiterst boeiende materie.

¹³⁴ S.K. COHN, 'The Place of the Dead in Flanders and Tuscany: Towards a comparative history of the Black Death', in: B. GORDON en P. MARSHALL (red.), *The Place of the Dead: Death and remembrance in late medieval and early modern Europe*, Cambridge, 2000, p. 17-43.

De Brugse ambachtsbesturen tijdens de late middeleeuwen: enkele institutionele en rechtshistorische aspecten

In de Brugse archieven zijn opmerkelijk veel documenten bewaard met betrekking tot het middeleeuwse ambachtswezen.¹ Dit staat in scherp contrast met een veel minder gunstige bewarings-toestand in de andere grote Vlaamse steden, zoals te Gent en zeker te Ieper. De laatste jaren kwam er op internationaal vlak opnieuw een toenemende aandacht voor het fenomeen van de ambachten vanuit het perspectief van de sociaal-economische geschiedenis. Het is dan ook opmerkelijk dat er nog zo weinig recente kritische studies verschenen over de Brugse corporatieve structuren in de late middeleeuwen.² Deze korte en pretentieloze bijdrage wil dan ook een pleidooi zijn voor meer gericht onderzoek naar de ambachten in de Zwinstad aan de hand van de hiernavolgende status quaestionis. Het hoeft weinig betoog dat de corporatieve organisatie van het economische leven een fundamenteel aspect vormde van de middeleeuwse stad. Een ambacht moet dan ook in de eerste plaats als een economische instelling worden beschouwd, met als

- 1 Door een ongelukkig toeval werden deze archieven tijdens de Franse tijd verdeeld over het Stadsarchief (verder SAB) en het Rijksarchief Brugge (verder RAB). Cfr. A. VANDEWALLE, *Beknopte inventaris van het stadsarchief van Brugge, Deel 1: Oud archief*, Brugge, 1979; C. VAN DEN HAUTE, *Inventaire sommaire des archives des corporations de la ville de Bruges conservées aux archives de l'État*, s.l. [Brugge], s.d.
- 2 De belangrijkste uitzondering hierop is het werk van J.-P. SOSSON, 'La structure sociale de la corporation médiévale. L'exemple des tonneliers de Bruges de 1350 à 1500', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 44 (1966), p. 457-478; IDEM, *Les travaux publics de la ville de Bruges, XIV et XVe siècles*, Brussel, 1977. Zie verder de algemene status quaestionis over het onderzoek naar het Vlaamse ambachtswezen door M. BOONE, 'Les métiers dans les villes flamandes au bas moyen âge (XIVe-XVe siècles): images normatives, réalités socio-politiques et économiques', in: P. LAMBRECHTS en J.-P. SOSSON (red.), *Les métiers au Moyen Age. Aspects économiques et sociaux: actes du Colloque international de Louvain-la-Neuve, 7-9 octobre 1993* (Université Catholique de Louvain, Publications de l'Institut d'études médiévales, 15), Louvain-la-Neuve, 1994, p. 1-21 en P. STABEL, 'Guilds in Late Medieval Flanders: Myths and Realities of Guild Life in an Export-Oriented Environment', in: *Journal of Medieval History* 30 (2004), p. 187-212.

fundamentele taak het regelen van de productie en de marktorganisatie en de bescherming van de collectieve belangen van haar leden. In deze mededeling willen we ons echter concentreren op de intern-politieke en institutionele aspecten van de Brugse corporatieve organisaties.³ De ambachten waren immers ook ondergeschikte rechtbanken (zogenaamde *smalle wetten*) en organisaties die mede vorm gaven aan het politieke leven. In die zin waren ook de ambachtsbesturen georganiseerd. Aan de hand van de op het Brugse stadsarchief bewaarde lijsten van de 'wetsvernieuwingen' kan men de dynamiek van de samenstelling van deze besturen nagaan.⁴ Deze uitzonderlijke bron, die voor de middeleeuwse periode een overzicht biedt van alle ambachtsbesturen tijdens de periodes 1363-1374, 1397-1443 en 1468-1501, biedt de kans een statistisch onderzoek uit te voeren naar de zogenaamde 'openheid' of 'geslotenheid' binnen de ambachtsbesturen. We nemen ons voor in de toekomst uitgebreider op deze kwestie terug te komen. Om een dergelijke sociaal-politieke dynamiek voldoende naar waarde te schatten, is het echter eerst noodzakelijk enkele institutionele aspecten van de werking en bevoegdheid van deze besturen te verduidelijken.

DE BRUGSE AMBACHTEN EN HUN BESTUURSFUNCTIES

Vanaf hun definitieve opkomst tijdens de late middeleeuwen kenden de ambachten een eigen bestuur dat – afhankelijk van specifieke sociale en politieke krachtsverhoudingen – hetzij binnen, hetzij buiten het ambacht werd gerekruteerd. In het laatste geval waren het dikwijls leden van de handelsburgerij die als bestuurders van de ambachten optraden. Van zodra er bronnen bewaard zijn over het interne beleid van de ambachten, treffen we manda-

3 Collega Peter Stabel, met wie wij de uitgave van de Brugse ambachtskeuren voorbereiden ter publicatie in de reeksen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, leidt momenteel het onderzoek met betrekking tot de economische aspecten van de Brugse ambachtsgilden.

4 SAB, Registers van Wetsvernieuwingen. Een eerste poging in deze zin werd ondernomen door J. MERTENS, 'De Brugse ambachtsbesturen (1363-1374 n.s.): een oligarchie?', in: G. ASAERT e.a. (red.), *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd: Liber Amicorum Jan Buntinx*, Leuven, 1981, p. 185-198.

tarissen aan die in Frankrijk *jurés, gardes, syndics of prudhommes* genoemd worden, *consuls* of *gastaldi* in Italië, *promens* in Spanje, *wardens* in Engeland, *Vorgehern* in Duitsland en *juiz de povo* in Portugal. Het waren er doorgaans twee tot zes per ambacht.⁵ Op sommige plaatsen, zoals in Firenze, werden deze bestuursleden 'democratisch' door het hele ambacht verkozen. Elders, bijvoorbeeld in Parijs of Londen, was het echter het stadsbestuur dat hen aanduidde.⁶ Tijdens de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijden lijkt er in veel regio's een evolutie naar meer controle door de autoriteiten op de ambachten te hebben plaatsgevonden. Zelfs daar waar bestuursleden autonoom verkozen werden, moesten ze goedgekeurd worden door de overheid.⁷ We zullen zien dat dit ook het geval was in Brugge, wat echter geen afbreuk doet aan het fundamentele politieke en marktregulerende belang van de ambachtsbesturen en de relatief autonome rol die ze de hele corporatieve periode – dus tot aan de Franse periode – zouden behouden.

In 1252 vinden we de eerste allusie op ambachtskeuren terug in de Brugse bronnen. De stadsmagistraat stelde opzichters aan om te waken over de toepassing van die reglementen. Zij werden *dekens* en *vinders* genoemd, later ook wel *maners* en *gezworenen*.⁸ Misschien waren de deken en vinders 'van de draperie' de eersten in hun soort.⁹ Deze vroege dekens en vinders werden aan het eind van de dertiende eeuw al elk jaar op één oktober aangesteld door de magistraat. Ze ontvingen een deel van de door hen uitgeschreven boeten en meestal ook een salaris. Beroep tegen hun beslissingen was mogelijk bij de schepenbank. Deze bestuursleden kwamen echter niet uit de rangen van de ambachtslieden zelf, maar waren waarschijnlijk aanzienlijke poorters.¹⁰ Hoewel er in 1280 zeker

5 J.R. FARR, *Artisans in Europe, 1300-1914*, Cambridge, 2000, p. 159.

6 *Ibidem*, p. 160.

7 *Ibidem*, p. 160.

8 Tijdens de vijftiende eeuw kwamen beide benamingen 'vinders' en 'gezworenen' door elkaar voor.

9 C. WYFFELS, *De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant*, Brussel, 1951, p. 61; G. ESPINAS en H. PIRENNE, *Recueil de documents relatifs à l'histoire drapière en Flandre. Première partie: des origines à l'époque bourguignonne*, Brussel, 1906, Dl. 1, p. 485.

10 C. WYFFELS, *De oorsprong*, p. 64-65

nog een aantal ambachten die voor de lokale markt werkten geen deken of vindere hadden, bezaten de meeste ambachten die waarschijnlijk wel.¹¹ Tot 1302 waren bijna alle dekenen en vindere in de Brugse ambachten van de draperie zelf geen ambachtslieden. Na de politieke omwenteling van dat jaar brak er echter een periode aan waarin de ambachten autonoom waren en zelf uit hun eigen midden een bestuur mochten kiezen.¹² De autonomie van de ambachten bij het verkiezen van hun bestuur evolueerde op het ritme van de sociale en politieke tegenstellingen. De deelname van sommige Brugse ambachten aan de opstandige fase die bekend staat als de 'Gentse oorlog'¹³ leidde echter tot een sterkere onderwerping van de corporaties aan het stadsbestuur. Tussen 1382 en 1407 hadden de wevers geen eigen verkozen deken meer, maar een *maenre* die van buiten het ambacht werd aangesteld.¹⁴ Na de Bourgondische krijgstoet naar Ham en Mondidier in 1411 weigerde de Brugse militie echter de stad binnen te trekken tot ze onder meer van hertog Jan zonder Vrees en het stadsbestuur de toegeving verkregen dat de ambachten weer een autonoom bestuur mochten hebben.¹⁵ Vanaf 1407 vinden we in de registers van wetsvernieuwingen, bewaard in het stadsarchief, en in de oorkonden afgeleverd door de ambachten weer de titel van 'deken' terug voor het hoofd van het ambacht.¹⁶ De beenhouwers vormden echter een uitzondering wat de benaming van het bestuur betreft: zij hadden geen deken,

11 *Ibidem*, p. 69.

12 *Ibidem*, p. 24, 65, 90-91; J. MERTENS, 'De Brugse ambachtsbesturen', p. 185.

13 Voor het verloop van de gebeurtenissen van deze opstand, zie o.m. A. HOLSTERS, 'Moord en politiek tijdens de Gentse opstand, 1379-1385', in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 37 (1983), p. 84-112 en A. VAN OOST, 'Sociale stratifikatie van de Brugse opstandelingen en van de opstandige ingezetenen van de kleinere kasselrijsteden en van de kasselrijdorpen in Vlaanderen van 1379-1385', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 56 (1978), p. 830-877.

14 SAB, Registers van Wetsvernieuwingen 1397-1422, *passim* en bv. RAB, Oorkonden met blauwe nummers (verder bl. nr.) 8104 en 8107; J.A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, Tielt, 1982, p. 144; J. DUMOLYN, *De Brugse opstand van 1436-1438*, Kortrijk, 1997, p. 81, 129-133.

15 Voor deze episode, zie V. FRIS, 'Het Brugsche calffel van 1407-1411', in: *Bulletin de l'Académie d'Archéologie de Belgique* (1910), p. 183-274.

16 Bv. RAB, Bl. nr. 8113.

maar een zogenaamde *scildrake*.¹⁷ Deze titel van 'vaandeldrager' van de beenhouwers ontstond waarschijnlijk naar het voorbeeld van het bestuur van de dertiende-eeuwse Londense Hanze.¹⁸ De Brugse beenhouwers hebben altijd een ietwat aparte positie als ambacht ingenomen, wat de rijkdom en het aanzien weerspiegelde van de beperkte groep geslachten die hun gilde doorgaans streng afschermden voor buitenstaanders en van wie sommigen zelfs adellijke titels nastreefden en verwierven.

Een standaardbestuur van een Brugs ambacht bestond echter uit een deken en een aantal vindere. Meestal waren dit er drie tot vijf, hoewel sommige ambachten er vier telden (bv. de kuipers na 1387) of zelfs zeven (de makelaars en de smeden). Bij sommige ambachten veranderde het aantal vindere over de jaren heen. De Brugse ambachten kenden verder ook andere bestuursfuncties. Eén of twee gouverneurs (*gouverneres*)¹⁹ hielden zich bezig met het financiële beheer van bepaalde ambachten.²⁰ In hoeverre deze functie gangbaar was bij alle ambachten en in verschillende periodes, maken de bronnen echter niet steeds duidelijk. Een klerk vervulde vaak ook de administratieve taken binnen het ambacht, zoals het opstellen en bijhouden van de inschrijvingsregisters, cartularia, oorkondeschat en rekeningen. Deze twee types administratieve functies behoren echter niet tot het jaarlijks verkozen bestuur *stricto sensu*; zij opereerden onder het gezag en de verantwoordelijkheid van de deken.²¹ Daarnaast was er ook het bestuur

17 SAB, Registers van Wetsvernieuwingen, *passim*. Ook bij andere ambachten, zoals bij de smeden (RAB, Bl. nr. 8835) was er sprake van een *scildraghe*, maar dit was een aparte (ere-?)functie naast die van de deken. Bij de schoenmakers werd in de tweede helft van de zestiende en in de zeventiende eeuw de eerste vindere vaak 'schilddrager' genoemd; zie A. VANDEWALLE (ed.) m.m.v. J. DE GROOTE, J. D'HONDT en P. VANDERMEERSCH, *Brugse ambachten in documenten. De schoenmakers, timmerlieden en schrijnwerkers (14de-18de eeuw)*, Brugge, 1985, p. 19-85.

18 C. WYFFELS, 'Twee oude Vlaamse ambachtskeuren: de vleeshouwers van Brugge (2 december 1302) en de smeden van Damme (eerste helft 1303)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 87 (1950), p. 99.

19 Bv. RAB, Bl. nr. 8187 (schoenmakers).

20 A. VAN DE VELDE, *De ambachten van de timmerlieden en de schrijnwerkers te Brugge. Hun wetten, hun geschillen en hun gewrochten van de XIVde tot de XIXde eeuw*, Gent, 1909, p. 37.

21 A. SCHOUTEET, 'Het ambacht van de oudkleerkopers te Brugge', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 107 (1970), p. 51.

van de *ambachtsgilde* in beperkte zin: de religieuze broederschap toegevoegd aan de corporatieve organisatie. De termen 'ambacht', 'ambachtsgilde' en 'gilde' worden vaak als synoniemen gebruikt, maar hier gebruiken we voor de gelegenheid het in de Vlaamse vakliteratuur vaak gebruikte onderscheid tussen 'ambacht' voor de professionele organisatie en 'gilde' voor de religieuze broederschap die ermee gepaard ging. Deze gilde werd doorgaans geleid door een afzonderlijke deken en door een aantal *sorgers* of *zorghers*.²² Sommige ambachten, zoals al zeker de schrijnwerkers, hadden bovendien ook een deken van de knapen of gezellen.²³ We kunnen ten slotte nog noteren dat bij de oorkonding van bepaalde belangrijke zaken soms ook *notable ende ouderlinghen* van het ambacht aanwezig waren.²⁴

BEVOEGDHEDEN VAN HET AMBACHTSBESTUUR

De ambachten waren zeker niet uitsluitend 'private' instellingen. Medeverantwoordelijk in het stedelijke bestuur, hadden zij een duidelijk 'publiekrechtelijk' karakter, al moet dit moderne juridische onderscheid voor de middeleeuwse periode niet al te strak gehanteerd worden. Tijdens de veertiende en vijftiende eeuw namen vertegenwoordigers van de ambachten deel aan het Brugse stadsbestuur. Hoewel deze twee eeuwen gekenmerkt werden door een niet aflatende strijd tussen enerzijds de patricische elite van kooplieden en hosteliers (ook wel gesteund door de rijkere ambachtlieden zoals de beenhouwers, pelsbewerkers en goudsmeden) en anderzijds de middenklasse van gewone ambachtlieden, en die laatsten daarbij vaak het onderspit moesten delven, hebben de ambachtelijke organisaties een zware stempel op het bestuur kunnen drukken na hun overwinning in 1302. Daartoe werden ze verdeeld in negen 'leden', groeperingen van verschil-

22 Bv. RAB, Bl. nr. 8821 (schoenmakers).

23 RAB, Bl. nr. 8294: deze werd verkozen uit de rangen van de knapen zelf, maar dit bleek een zodanig weinig begeerde functie dat men in 1519 bepaalde dat dit ambt telkens door de jongste of meest recent ingezworen vrije meester zou worden uitgeoefend.

24 Bv. RAB, Bl. nr. 8667 (schoenmakers), 8901 (vollers).

lende ambachten samen.²⁵ Er heerst een historiografische controverse over hun effectieve vertegenwoordiging in de schepenbank en de raad van Brugge, die we hier niet verder kunnen ontwikkelen. Enkel via een doorgedreven prosopografisch onderzoek – dat nog slechts gedeeltelijk werd uitgevoerd – kan er uitgemaakt worden in hoeverre ambachtslieden in bepaalde periodes werkelijk in het stadsbestuur zetelden. Het is in elk geval duidelijk dat de vertegenwoordiging van de ambachtslieden in het stadsbestuur zeker niet steeds volgens het systeem van de negen leden functioneerde en sterk afhankelijk was van de politiek-sociale krachtsverhoudingen van het moment, volgens het ritme van de verschillende revoltes en opstanden die de laatmiddeleeuwse geschiedenis van Brugge kenmerkten en waarbij de corporatieve organisaties, zoals gezegd, een fundamentele rol speelden.

De deelname aan het stadsbestuur zelf was bovendien niet de enige publieke functie van de ambachten. Ze waren ook betrokken bij de jaarlijkse controle van de stadsrekeningen, een ander cruciaal punt voor de volksklassen, en kregen daarvoor een vergoeding van de stad.²⁶ De hoofdmannen van de zestendelen (die aan het hoofd van de poorterij stonden in elk district van de stad) en de 54 ambachtsdekens hoorden ieder jaar drie dagen lang de stadsrekeningen in de oude Halle en kregen daarvoor elk 3 s. 8 d. gr.²⁷ In het Groot Privilegie van Maria van Bourgondië voor Brugge van 21 april 1477 werd tevens bepaald dat de hoofdmannen en dekens op

25 D. VAN DEN AUWEELE, *Schepenbank en schepenen te Brugge (1127-1384). Bijdrage tot de studie van een gewone stedelijke rechts- en bestuursinstelling*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling K.U.Leuven, 1974; J. MERTENS, 'De verdeling van de Brugse schepenzetels op sociaal gebied (14de eeuw)', in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 11 (1961), kol. 451-466; J. DUMOLYN, *De Brugse opstand*, p. 105-115; K. VANHAVERBEKE, 'De reële machtsstructuren binnen het stadsbestuur van Brugge in de periode 1375-1407. Verslag van een prosopografische studie', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 135 (1998), p. 3-54 en A. VANDEWALLE, 'De Brugse stadsmagistraat en de deelname van de ambachten aan het bestuur, 14de-15de eeuw', in: W. PREVENIER en B. AUGUSTYN (red.), *De Vlaamse instellingen tijdens het Ancien Régime: recent onderzoek in nieuw perspectief (Symposium georganiseerd te Brugge op 18 mei 1998)* (Miscellanea archivistica. Studia, 11), Brussel, 1999, p. 27-40.

26 A. VAN DE VELDE, *De ambachten*, p. 9.

27 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des Archives de la Ville de Bruges: section première: inventaire des chartes. Première série: treizième au seizième siècle*, 6 dln.+ tables, Brugge, 1871-1876, Dl. 4, p. 133.

elk moment hun wensen konden overbrengen aan de stadsmagistraat.²⁸ Waar het ons nu over gaat, zijn echter de interne bevoegdheden van de besturen als *smalle wetten*. Daarbij moet steeds beklemtoond worden dat tegen elke gerechtelijke uitspraak van de ambachtsbesturen verhaal mogelijk was bij de schepensbank.²⁹ Betwistingen tussen corporatieve groepen onderling werden in elk geval voorgelegd aan de stadsmagistraat.

Niettemin was deze rechterlijke bevoegdheid van de ambachtsbesturen van zeer groot belang voor het dagelijkse functioneren van de Brugse economie. Wie was er immers beter in staat om op een efficiënte manier de productie en de markt te organiseren, dan de directe betrokkenen zelf? Economisch-historici zoals de Brit Epstein, de Nederlanders Prak en Lucassen en de Vlamingen Lis, Soly en Stabel wijzen er sinds geruime tijd op dat de oude historiografische visie, waarbij de ambachten 'conservatieve' obstakels zouden hebben gevormd voor de groei van de pre-industriële economie volledig moet worden herzien. Deze instellingen zorgden integendeel juist voor oplossingen in crisisperiodes en stimuleerden zeer vaak innovaties in de sfeer van de productie.³⁰ Als lagere rechtbanken oordeelden de ambachtsbesturen in het algemeen over de naleving van hun keure en verordeningen. Ze controleerden grondstoffen, werktuigen, maten en gewichten productietechnieken en -methoden, werktijden, arbeidsvoorwaarden, eindproducten, het lidmaatschap en de beroepsmonopoliepositie van hun bedrijf en vervolgden inbreuken tegen de betreffende bepalingen.³¹ De leden van het bestuur moesten strikt toezien op de naleving van hun keure. Ze mochten geenszins zelf een nieuwe keure opstellen of er veranderingen in aanbrengen. Hierop werd de zware boete van 50 lb. par. gezet.³² In bepaalde gevallen moes-

28 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire*, Dl. 4, p. 148.

29 A. VAN DE VELDE, *De ambachten*, p. 8-9. Zie bv. RAB, Bl. nr. 8851 (kaarsgieters).

30 Zie bv. de bijdragen in M.R. PRAK, C. LIS, J. LUCASSEN en H. SOLY (red.), *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power and Representation*, Aldershot, 2006 en S. R. EPSTEIN en M.R. PRAK (red.), *Guilds, Innovation, and the European Economy, 1400-1800*, Cambridge, 2008 en P. STABEL, 'Guilds'.

31 J. MERTENS, 'De Brugse ambachtsbesturen', p. 185.

32 RAB, Ambachten 1, bv. f° 310v.

ten deken en vinders ook tussenkomen om de prijzen te taxeren van sommige producten en de lonen die voor bepaalde specifieke prestaties moesten betaald worden.³³ Ze waarmerkten ook sommige grondstoffen, zoals het Hollandse hennep dat de touwslagers gebruikten,³⁴ het leer van de huidevetters³⁵ of harnassen (die zowel door de deken en vinders van de smeden als van de wapenmakers moesten gewaarmerkt worden).³⁶ Verder ijkten ze maten en gewichten, zoals dat onder meer het geval was bij de fruitverkopers³⁷ of de kaarsgieters.³⁸ Het bestuur was ook gemachtigd bij de leden thuis op 'keurbezoek' te gaan, om met andere woorden te kijken of de productiereglementeringen werden nageleefd. Wie hen dat belette, kreeg een boete van 3 lb. par. aangesmeerd.³⁹

Er waren bovendien ook jaarlijkse keurbezoeken in onder meer Sluis, waar de ambachten aan hun Brugse tegenpolen waren onderworpen, of in het Brugse Vrije, waar de Brugse ambachten eveneens de productieve en commerciële activiteiten controleerden met het oog op het behoud van hun monopolies.⁴⁰ Het gebeurde daarnaast ook dat de activiteiten van bepaalde ambachten gecontroleerd konden worden door het bestuur van een ander ambacht, dat zich dan meestal bezighield met een nauw verwante economische activiteit. Zo konden de werkplaatsen van de oudegrauwwerkers ook door de deken van de grauwwerkers worden geïnspecteerd,⁴¹ of konden zij een bezoekje ontvangen van deken en vinders van de wildwerkers of lamwerkers.⁴² Er werden onder het gezag van het ambachtsbestuur verder soms uitzonderingen toegestaan wat de arbeidstijd betreft. In normale gevallen mochten de beeldenmakers en zadelmakers (het samengestelde ambacht

33 Bv. RAB, Ambachten 1, f° 232v, 360r -361r.

34 Bv. RAB, Ambachten 1, f° 139v.

35 RAB, Ambachten 1, f° 197v.

36 RAB, Ambachten 1, f° 151r.

37 RAB, Ambachten 1, f° 330r.

38 RAB, Bl. nr. 8196: *alle manieren van heynselen, ballanchen, schalen ende ghewichten.*

39 RAB, Ambachten 1, bv. f° 310r.

40 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire*, Dl. 4, p. 415.

41 RAB, Ambachten 1, f° 258r.

42 RAB, Ambachten 1, f° 264r/v.

dat onder meer de schilders omvatte) niet werken op zondag en op de belangrijkste feestdagen, tenzij er een bijzondere omstandigheid was, zoals de voorbereiding van een toernooi, een belangrijke bruiloft of een ander dergelijk feest. De deken moest hiervoor dan zijn toestemming verlenen.⁴³

Het ambachtsbestuur bezat ook een aantal 'politieele' of 'tucht-rechtelijke' bevoegdheden. Het leverde leden die van een diefstal werden verdacht uit aan de stadsmagistraat. Wie door de schepenen voor diefstal werd veroordeeld, mocht nooit meer in het ambacht werken.⁴⁴ De deken en vinders van onder meer de oude-klederkopers hadden ook het recht gestolen goed in beslag te nemen.⁴⁵ In bepaalde gevallen oordeelde het ambachtsbestuur ook over de moraliteit van haar leden. Ambachtslieden mochten niet ongetrouwd samenwonen met een vrouw, geen woekerpraktijken uitoefenen en geen bordeel houden. In zulke gevallen werden ze door het bestuur overgedragen aan de schepenbank.⁴⁶ De besturen fungeerden ook als een soort vredegerecht bij onderlinge geschillen tussen leden van het ambacht.⁴⁷ Als er zich interne geschillen voordeden, en voor zover de graaf of de schepenbank er geen bevoegdheid over had, konden deken en vinders een verzoening of *appointement* proberen te vinden.⁴⁸ Zaken in verband met onderlinge schulden en borgstellingen van leden van het ambacht onderling konden ook door het bestuur worden behandeld.⁴⁹ Hoewel er over dit soort procedures zeer weinig bronnen zijn overgeleverd, zullen deze van fundamenteel belang geweest zijn bij het onder controle houden van de dagelijkse conflicten die binnen een middeleeuwse beroepsgroep konden ontstaan en die de productiviteit zeker niet ten goede kwamen.

43 RAB, Ambachten 1, f° 128v.

44 RAB, Ambachten 1, bv. f° 309r (deze clause komt in alle ambachtskeuren van 1445 voor).

45 RAB, Ambachten 1, f° 253r.

46 RAB, Ambachten 1, bv. f° 310r.

47 J. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*, Gent, 2002, p. 265.

48 RAB, Ambachten 1, bv. f° 309r.

49 RAB, Ambachten 1, bv. f° 309v.

Een stabiele organisatie van de economie was belangrijk en de ambachtsbesturen waren wat dat betreft met een publieke autoriteit bekleed. De ambachtsleden waren dan ook strikte gehoorzaamheid verschuldigd aan hun bestuur en rebelse leden kregen een boete of andere sanctie opgelegd.⁵⁰ *Wie rebel of overhorich was, mocht zijn ambacht niet meer uitoefenen tot hijt ghebetert heift.*⁵¹ Soms werden er bij dit soort zaken door het bestuur – of in beroep door de schepenen – ook erestrafpen opgelegd, zoals verplichte aalmoezen aan een kerkelijke instelling.⁵² Wie een vonnis betwistte, moest aan de deken een boete van 10 s. par. betalen en aan elke vinder 5 s. par.⁵³ Het ambachtsbestuur mocht dat deel van de boeten innen waarop het recht had, naast het deel voor de stad en de heer, maar moest binnen de acht dagen na het uitspreken van een boete hiervan kennis geven aan de magistraat en de graaf (in de praktijk dus aan zijn vertegenwoordiger, de Brugse schout).⁵⁴ De opbrengst van de boetes werd soms gebruikt voor *recreacien* van deken en bestuur of voor de religieuze gilde van het ambacht.⁵⁵ De deken had de macht zijn vindere bij hem te dagen, op straffe van een geldboete voor wie afwezig bleef. Hij kon ook zes tot acht personen *van den souffissantsten van den ambochte* ontbieden wanneer dit hem nodig leek, waarschijnlijk om over belangrijke zaken in bredere kring te discussiëren.⁵⁶ In Gent, zoals uit de studie van Dambruyne blijkt, riep het bestuur ook de algemene ledenvergaderingen bijeen en zat ze voor. Tevens waren ze verantwoordelijk voor de boekhouding van het ambacht. Ze vertegenwoordigden ook hun ambacht in processies en andere plechtigheden.⁵⁷ Dit alles was ongetwijfeld ook in Brugge het geval. Het bestuur kon echter niet zelfstandig overgaan tot het heffen van een interne belasting (*pointinghe*) of geldinzameling. Daarvoor hadden ze de toestemming van de schepenen nodig. Ze mochten enkel het reguliere

50 A. SCHOUTEET, 'Het ambacht van de oudkleerkopers te Brugge', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 107 (1970), p. 50.

51 RAB, Ambachten 1, bv. f° 309v.

52 RAB, Bl. nr. 8851.

53 RAB, Ambachten 1, bv. f° 310r.

54 RAB, Ambachten 1, bv. f° 310v.

55 RAB, Bl. nr. 8214.

56 RAB, Ambachten 1, bv. f° 309v.

57 J. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, p. 265.

'gildegeld' ontvangen, en ook dit mocht niet verhoogd worden zonder toelating van de schepenbank.⁵⁸

DE VERKIEZING VAN HET AMBACHTSBESTUUR

In de 'precorporatieve' periode was het, zoals gezegd, de stad die het bestuur van de handwerkersverenigingen aanduidde.⁵⁹ Dit veranderde na 1302, maar over de precieze modaliteiten die de verkiezingen van de vroegveertiende-eeuwse ambachtsbesturen kenmerkten, zijn we niet ingelicht. Informatie hierover blijft trouwens schaars gedurende de hele middeleeuwse periode. In de meeste Europese steden werden bestuursleden uit de rijkere en meer voorname leden van het ambacht gekozen. De gezellen werden in de overgrote meerderheid van de gevallen uit het bestuur gehouden.⁶⁰ Duidelijk is wel dat ook in Brugge in de meeste ambachten enkel vrije meesters in aanmerking kwamen voor een bestuursambacht. Enkel in de keure van de volders van 1303 werd bepaald dat ook knapen deel konden uitmaken van het ambachtsbestuur.⁶¹ Voor zover we weten, was dit in andere ambachten niet het geval. Een kandidaat bestuurslid moest in elk geval aan een aantal voorwaarden voldoen. De deken moest een geboren Brugs poorter zijn en de vindere geboren Vlamingen. Leden van een ambachtsbestuur moesten bovendien – in normale politieke omstandigheden – de *wepelganc* respecteren, dat wil zeggen dat ze steeds minstens één jaar tussen twee opeenvolgende functies moesten laten.⁶² In bepaalde ambachten waren er nog specifieke voorwaarden om van het bestuur deel te kunnen uitmaken. Bij de kousenmakers kon enkel iemand die een uitgelote stal bezat

58 RAB, Ambachten 1, bv. f° 309v.

59 C. WYFFELS, 'Twee oude Vlaamse ambachtskeuren: de vleeshouwers van Brugge (2 december 1302) en de smeden van Damme (eerste helft 1303)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 87 (1950), p. 94 (93-109).

60 J.R. FARR, *Artisans*, p. 161.

61 H. VAN WERVEKE, 'De medezeggenschap van de knapen (gezellen) in de middeleeuwse ambachten', in: *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie. Klasse der Letteren*, 5/3 (1943), p. 12-13; G. ESPINAS en H. PIRENNE (eds.), *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre*, Brussel, 1906, Dl. 1, nr. 149, par. 53 en nr. 150, par. 77.

62 A. VAN DE VELDE, *De ambachten*, p. 7-8; SAB, Groenenbouck cotte A, f° 55.

deken of vinder worden.⁶³ In sommige 'composiete' ambachten, die opgedeeld waren in meerdere 'leden' en dus eigenlijk verschillende beroepen groepeerden, werd het bestuur afwisselend uit de verschillende geledingen gekozen. Zo bepaalde een vonnis van de schepenbank van 10 november 1462 dat de deken van de beelden- en zadelmakers afwisselend uit de schilders en doekschilders, uit de zadelaars, garelmakers en boomhouwers, en uit de glas- en spiegelmakers gerekruteerd zou worden.⁶⁴

De bronnen maken ons pas vanaf de late vijftiende eeuw duidelijk hoe de bestuursverkiezingen precies in hun werk gingen. Jaarlijks legden de Brugse ambachten een dubbele lijst van kandidaten voor hun bestuur voor aan de schepenbank, waaruit deze laatste een keuze mocht maken.⁶⁵ Dit werd bevestigd in artikel 31 van Maria van Bourgondiës privilege voor de stad Brugge van 30 maart 1477.⁶⁶ Deken en vinders legden hun eed dan normaal gezien af voor het stadsbestuur.⁶⁷ Het stadsbestuur mocht ook veranderingen aanbrengen aan de door het ambacht voorgestelde lijst. Dat was althans het geval voor de beenhouwers in het jaar 1416, zoals blijkt uit een van de zeldzame bewaarde oorkonden in dit verband.⁶⁸ In het Brugse privilege van 1477 werd deze mogelijkheid echter afgeschaft en kon de stadsmagistraat uitsluitend kiezen uit de haar voorgelegde lijst. Deze regeling gold bovendien niet voor elk ambacht. Maria van Bourgondië stelde in april 1477 de timmerlieden vrij van de regeling waarbij de magistraat het bestuur benoemde. Zij mochten elk jaar op de zondag na Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart (15 augustus) hun 'wet', de gangbare

63 RAB, Ambachten 1, f° 226v.

64 RAB, Ambachten 1, f° 131v-132r.

65 In Gent ontwierpen de ambachten hun eigen verkiezingsreglement. Dat legden ze bovendien niet voor aan de schepenen, maar enkel aan het college van overdeken en dekens van de kleine neringen (M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen, ca. 1384-ca. 1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*, Brussel, 1990, p. 85). Sinds de Vrede van Cadzand (1492) mochten de Gentse ambachten niet langer hun eigen bestuur verkiezen, maar legden ze een lijst van kandidaat-dekens voor aan het stadsbestuur (J. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, p. 273)

66 A. VAN DE VELDE, *De ambachten*, p. 6-7; L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutume de la ville de Bruges*, Brussel, 1874-1875, Dl. 2, p. 87.

67 J. GAILLIARD, *De ambachten en neringen van Brugge*, Brugge, 1854, Dl. 2, p. 16-17.

68 A. VAN DE VELDE, *De ambachten*, p. 7; SAB, Groenenbouck cotte A, f° 70-74.

term voor het ambachtsbestuur, zelfstandig vernieuwen, terwijl de schepensbank en raad van de stad slechts op 2 september werden 'vermaakt'. Dit wegens de 'goede diensten' die de timmerlieden aan haar voorgangers graven en gravinnen van Vlaanderen hadden geleverd (een stereotiepe uitdrukking).⁶⁹ Hoewel dit gebruik al zo lang gold dat er *gheene memorie ter contrarien en es*, werd er in deze oorkonde niet verwezen naar een concreet eerder privilege, wat de bewering van de timmerlieden misschien twijfelachtig maakt, ofwel erop wijst dat de bestuursverkiezingen vóór die periode een louter gewoonterechtelijk karakter hadden. Nog in april 1477 verkregen ook de wijschrodgers een privilege waarbij aspecten van de verkiezingen van het ambachtsbestuur werden geregeld. Wanneer er uitzonderlijke omstandigheden plaatsvonden, zoals de aantrede van een nieuwe vorst, een oorlog of een vredesverdrag, verkregen zij het recht om enkele dagen voor de vernieuwing van de magistraat hun bestuur aan te duiden. Ook zij hadden zogenaamd al een privilege in die zin gehad, maar dit zou *verdonckert ende verlore*n zijn geraakt, wat al bij al ook weinig waarschijnlijk was.⁷⁰ Het lijkt ons eerder plausibel dat de precieze vorm van de bestuursverkiezingen al eerder de inzet was geweest van getouwtrek tussen de ambachten zelf en het stadsbestuur en dat die eersten een procedure wilden vastleggen die voor hen het meest gunstig was, nu ze immers politiek sterk stonden tijdens de golf van omwentelingen die de Vlaamse steden kenden na de dood van Karel de Stoute.⁷¹

Eens verkozen, moesten de nieuwe bestuursleden zich vervolgen in zweren bij hun voorgangers. Een gekozen deken die weigerde zijn mandaat op te nemen, werd veroordeeld tot het betalen van tien mark goud, voor een gezworene was deze boete tien mark

69 A. VAN DE VELDE, *De ambachten*, p. 33-34 (uitgave van de oorkonde van april 1477, RAB, Bl. nr. 8724). Wanneer de Brugse stadsmagistraat uitzonderlijk werd vernieuwd, zoals bij een oorlog of het aantreden van een nieuwe vorst, zouden de timmerlieden één of twee dagen daarvoor ook een nieuw bestuur mogen verkiezen. Zie ook A. VANDEWALLE, *Brugse ambachten*, p. 13, 18 en 88.

70 RAB, Bl. nr. 11376.

71 Zie hiervoor het recente boek van J. HAEMERS, *For the Common Good. State Power and Urban Revolts in the Reign of Mary of Burgundy (1477-1482)*, Turnhout, 2009.

zilver. De opbrengst van zulke boetes werd gelijk verdeeld onder vorst, stad en ambacht. De beboeten moesten bovendien uiteindelijk toch hun functie opnemen.⁷² We kunnen ons inderdaad afvragen of alle ambachtslieden eigenlijk wel de ambitie hadden als deken of vinder gekozen te worden. Zetelen in het ambachtsbestuur nam kostbare tijd in beslag die niet aan de eigen nering kon besteed worden, waardoor veel ambachtsmeesters waarschijnlijk niet warm liepen voor een dergelijke functie.⁷³ In Gent was een mandaat van deken of gezworene absoluut geen financieel interessante zaak. Tegenover de beperkte vergoedingen stonden veel tijd en energie die in de functie geïnvesteerd moesten worden. Het waren eerder de eer en het sociale prestige verbonden aan de ambten, die van belang waren.⁷⁴ Nochtans kon een bestuursmandaat best een dure affaire worden. Het nieuw verkozen bestuur van een ambacht moest vaak op een maaltijd trakteren en bij de timmerlieden was ieder die voor de eerste maal werd verkozen zelfs verplicht het ambacht een zilveren voorwerp te schenken.⁷⁵

De kaarsgieters hadden de gewoonte dat als iemand voor het eerst deken werd, hij een maaltijd met een zwaan moest geven ter waarde van wel 30 of 32 s. gr. Een vinder moest een maaltijd met een gans aanbieden. Een nieuwe gouverneur of kerkmeester en degene die *eerst ter maerct met holye staen wilde*, moest eveneens op een gans trakteren. De kaarsgieters veranderden dit gebruik omdat deze *costume lettelt proffiterde ende te costelic was*. Men zou deze last verminderen, vervangen door een geldbedrag en de ene helft ervan aan de Gilde geven, de andere helft aan het ambacht. Een nieuwe deken moest voortaan 16 s. gr. aan zijn ambacht schenken, een nieuwe gezworene 8 s. gr., een gouverneur 6 s. gr., een kerkmeester (het gaat hier waarschijnlijk over kerkmeesters van de ambachtskapel, een aparte functie die blijkbaar ook bij sommige ambachten bestond) 5 s. gr. en wie het eerst op de markt wilde staan met olie 10 s. gr. Wie een leerling wilde aan-

72 RAB, Bl. nr. 8724.

73 J. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, p. 266.

74 *Ibidem*, p. 268.

75 A. VAN DE VELDE, *De ambachten*, p. 35-36; RAB, Bl. nr. 8202.

nemen zou 20 s. gr. geven. Deze regeling hadden de kaarsgieters al enige tijd gevolgd, maar er waren blijkbaar leden van het ambacht die ertegen protesteerden en daarom vroeg men een bevestiging van deze ordonnantie door de magistraat. Deze bepaalde het geld voor een 'nieuwe deken' – iemand die dus nog nooit eerder deken geweest was – op 10 s. gr., en het bedrag te betalen door iemand die nooit eerder vinder, gouverneur of kerkmeester was op 5 s. gr. De ambachtsmeester die het eerst *op de markt wilde staan met olie* moest bovendien 6 s. gr. betalen. Wie een nieuwe leerling aannam, betaalde nog steeds 20 s. gr.⁷⁶ Het hoeft geen betoog dat dergelijke financiële verplichtingen de aantrekkingskracht van de bestuursfuncties aanzienlijk deden dalen, en dat vooral voor de minder fortunate leden van de ambachten. Dat laatste was misschien net de bedoeling van een rijkere oligarchie binnen bepaalde corporatieve organisaties. Sosson heeft vastgesteld dat er in het kuipersambacht en in de ambachten van de bouwnijverheid een beperkte groep meesters was die posities in het bestuur monopoliseerden.⁷⁷ In kleinere ambachten stelde het probleem zich echter anders: daar was het eerder de kwestie voldoende kandidaten te vinden dan deze tot de rijkere lagen te beperken. In bepaalde jaren hadden sommige ambachten het blijkbaar zelfs bijzonder moeilijk om de twee lijsten op te stellen waaruit het stadsbestuur moest kiezen. Bij onder meer de loodgieters, de pleisteraars en de schedemakers vond men in de jaren 1401-1403 onvoldoende kandidaten *bi ghebreke datter zo lettelt zijn*. De lijst werd dan maar opgesteld *bi noode mits der cleene menichte*.⁷⁸ Het lijkt ons in die context allerminst een toeval dat juist in 1400-1401 een pestepidemie heerste.⁷⁹

76 RAB, Bl. nr. 8202.

77 J.P. SOSSON, 'La structure sociale de la corporation médiévale. L'exemple des tonneliers de Bruges de 1350 à 1500', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 44 (1966), p. 474; IDEM, *Les travaux publics de la ville de Bruges XIV-XVe siècles. Les matériaux. Les hommes*, Brussel, 1977, p. 155.

78 SAB, Registers van Wetsvernieuwingen 1397-1421, f° 37r, 45r, 53r en *passim*.

79 E. THOEN en I. DEVOS, 'Pest in de zuidelijke Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Moderne Tijden. Een status quaestionis over de ziekte in haar sociaal-economische context', in: *De pest in de Nederlanden: medisch-historische beschouwingen 650 jaar na de zwarte dood*, Brussel, 1999, p. 30.

Bij de instelling van de annaliteit (het principe dat de schepenen jaarlijks moeten herverkozen worden) in 1241 werd ook de *wepelgang* opgelegd: de reglementering die bepaalde dat de leden van de magistraat na een ambtsjaar minstens één jaar moesten laten voorbijgaan, vooraleer ze een nieuwe functie mochten bekleeden. Na het opleggen van de nieuwe keure van 1329 werd aan dit principe verzaakt, maar in de nasleep van de opstand van 1411 verkregen de Bruggelingen op 30 september 1414 een ordonnantie van Jan zonder Vrees waarin die de wepelplicht oplegde voor de schepensbank, de raad en de hoofdmannen van zestedelen.⁸⁰ Het lijkt erop dat deze ook werd toegepast in de *smalle wetten* die de ambachtsbesturen waren. De wepelplicht werd aanvankelijk dus zeker niet steeds gerespecteerd. Zo was Jan de Man deken van de barbiers in 1408, 1409 en 1410⁸¹ en Pieter van den Brouc deken van de beurzenmakers in 1367 en 1368.⁸² Jan van der Meere was vinder van de kuipers in 1410 en 1411.⁸³ Ook na de ordonnantie van 1414 vinden we voorbeelden terug van het niet-naleven van de wepelplicht. Jan van den Hofstede was drie jaar na elkaar vinder van de lijnmakers (touwslagers) in 1421, 1422 en 1423.⁸⁴ Deze gevallen blijven in het algemeen echter uitzonderingen en lijken eerder bij de kleinere ambachten voor te komen, wat nog eens wijst op de moeilijkheden die deze leken te hebben om de bestuursfuncties elk jaar weer op te vullen.

Jacques Mertens vond het moeilijk een werkelijk onderscheid te maken qua openheid van de verschillende ambachten.⁸⁵ Boone berekende voor een aantal Gentse ambachten tijdens de vijftiende eeuw dat ongeveer twintig procent van de mandatarissen ongeveer de helft van het aantal mandaten bezette en ongeveer de helft van

80 J. VAN LEEUWEN, *De wisseling van de macht. Een onderzoek naar de betekenis van de wetsvernieuwing in Gent, Brugge en Ieper (1379-1493)*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling K.U.Leuven, 2002, p. 138-139; L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire*, Dl. 4, p. 323-324.

81 SAB, Registers van Wetsvernieuwingen 1397-1421, f° 96r, 103r, 111r.

82 SAB, Registers van Wetsvernieuwingen 1397-1421, f° 36v, 44v.

83 SAB, Registers van Wetsvernieuwingen 1397-1421, f° 109v, 117v.

84 SAB, Registers van Wetsvernieuwingen 1397-1421, f° 187r, Registers van Wetsvernieuwingen 1422-1443, f° 7v, 15v.

85 MERTENS, 'De Brugse ambachtsbesturen', p. 192.

de mandatarissen slechts eenmaal een ambt bekleedde.⁸⁶ Sosson kwam voor het Brugse kuipersambacht tussen 1375 en 1500 tot de conclusie dat de monopolisering van de bestuursmandaten door enkele individuen in feite zeer beperkt was, maar er toch een relatief machtige maar kleine minderheid bestond die waarschijnlijk uit de rijksten van het ambacht was samengesteld.⁸⁷ Het is echter duidelijk dat zulke vaststellingen sterk verschillen naargelang het type ambacht. Toekomstig onderzoek zal dit soort hypothesen verder kwantitatief moeten ondersteunen, maar het lijkt er sterk op dat er ook een aantal ambachten waren die vrij 'representatief' of 'democratisch' waren wat de deelname aan het bestuur betreft. In het Brugse schoenmakersambacht, door Van Quathem onderzocht voor de vroegmoderne periode, oefende tijdens de periode 1570-1594 21,4 procent van de ambachtsmeesters één of meerdere bestuursfuncties uit.⁸⁸ Dat lijkt een redelijk representatief staal van het ledenaantal, al betrof het hier waarschijnlijk ook vooral de meer gegoede leden. Ook in de achttiende eeuw lijkt de deelname aan het bestuur niet al te elitair te zijn geweest. In de periode 1706-1762, zo stelde Gilté vast, hadden 217 op een totaal van 493 Brugse meester-bakkers een bestuursfunctie in hun ambacht.⁸⁹ Merken we hierbij nog op dat zowel dat schoenmakers als bakkers vrij grote ambachten waren die voornamelijk voor de lokale markt produceerden. De situatie was zeer waarschijnlijk anders bij enerzijds kleinere en rijkere ambachten, zoals de luxenijverheden, beenhouwers en viskopers, waarbij de over het algemene welgestelde maar beperkte groep leden de bestuursfuncties vrij egaal over elkaar verdeelde, en anderzijds bij de textielproducenten die voor de internationale markt werkten en waarbij de interne sociaaleconomische polarisatie hoger lag en de kloof tussen een beperkte rijkere bestuurselite en de 'rank and file' dus ook groter was. Ook in Engeland waren de kleine ambachten democratischer

86 M. BOONE, 'Les métiers', p. 11.

87 J.-P. SOSSON, 'La structure sociale', p. 472-474.

88 K. VAN QUATHEM, 'Sociale mobiliteit en machtsverdeling in het Brugse schoenmakersambacht (1570-1790)', in: C. LIS en H. SOLY (red.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen*, Brussel, 1994, p. 127 (107-134).

89 S. GILTÉ, *Het Brugse bakkersambacht in de Nieuwe Tijden*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling U.Gent, 1996, p. 174.

dan de grote.⁹⁰ In een volgende bijdrage zullen we uitgebreider op deze problematiek terugkomen aan de hand van een statistische en prosopografische verwerking van de laatmiddeleeuwse Brugse ambachtsbesturen, zoals deze verschaft worden door de Registers van Wetsvernieuwingen. Ook verschillende ledenlijsten en inschrijvingsregisters bewaard in het Stadsarchief en het Rijksarchief Brugge wachten nog steeds op een dergelijke benadering. Moge deze korte notitie ook lokale Brugse onderzoekers inspireren om zich verder toe te leggen op de studie van deze voor de middeleeuwse stedelijke maatschappij uiterst belangrijke instellingen.

90 J.R. FARR, *Artisans*, p. 160.

Pieter Donche

104 Jeruzalemvaarders (1404-1560) verzameld door wapenheraut Cornelis Gailliard a^o 1548-1560

INLEIDING

In de 13de eeuw hadden de minderbroeders (franciscanen) van de paus het beheer en de verzorging van de heilige plaatsen in Palestina toegewezen gekregen. Toen Akko in 1291 viel, verlieten zij en de Westerse ridders Palestina en trokken ze zich terug op de eilanden Rhodos, Kreta en Cyprus. In 1333 konden de franciscanen zich al opnieuw in Palestina vestigen. Niet alleen voor de Genuezen en Venetianen, maar ook voor de Turken waren pelgrims een dankbaar, contant betalend cliënteel. In de periode 1400-1550 groeiden de bedevaarten uit tot een bestendige en georganiseerde vorm van religieus toerisme naar Jeruzalem en de Sinaïberg: in de lente wachtten in Venetië twee galeien de pelgrims op voor de afvaart en verder over land werden zij begeleid door Saraceense gidsen. Een dergelijke reis was niet zonder gevaren; op de heen- of op de terugweg liet meer dan één pelgrim het leven, maar voor wie behouden terugkeerde, was het een grote eer.¹

Sommige reizigers hebben een schriftelijk verslag van hun avontuurlijke reis nagelaten, dat dan door reizigers in spe, als ze er de hand op konden leggen, gretig als voorbereiding werd gelezen.²

- 1 Zie ook: J. VAN HERWAARDEN, *Between Saint James and Erasmus. Studies in late-medieval religious life: devotion and pilgrimage in the Netherlands* (Studies in Medieval and Reformation Thought, 97), Leiden-Boston, 2003; J. VAN HERWAARDEN, P.T. VAN DE LAAR, P. J. MARGRY en C. SANTING, *Een profane pilgrimage naar de Middeleeuwen*, Hilversum, 2005, Hoofdstuk 2: 'Geloof en geloofsuitingen in de Late Middeleeuwen in de Nederlanden: Jeruzalembedevaarten, lijdensdevotie en kruiswegverering' (herwerking van gelijknamig artikel in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 98 (1983), p. 400-429).
- 2 Voor Vlaanderen: het itinerarium van Anselmus Adornes (1470), ingekorte Dietse vertaling in 1491; voor Brabant: Jan van Berchem (1494); voor Henegouwen: George Languerrand (1485).

Detail van de kaart van Palestina met zicht op Jeruzalem in de reisgids van B. VON BREYDENBACH, *Peregrinatio in Terram Sanctam*, Mainz, 1486, in hout gesneden door de Nederlander Erhard Reuwich, die hem vergezelde en ter plaatse in 1483 schetsen maakte. Links herkent men de Rotskoepelmoskee (hier nog steeds ‘Tempel van Salomon’ genoemd), met rechtsboven daarvan het Heilig Graf en tussen beide het ‘hospitaal’ waar de pelgrims verbleven.

Al in 1486 werd een dergelijke reisgids in druk uitgegeven.³ In Vlaanderen stelde de Brugse priester Rombout de Doppere (†1501) in 1491 een handschrift samen dat een Diets ‘vademecum’ moest zijn voor de pelgrim naar Rome en Jeruzalem, gebaseerd op het dagboek en het itinerarium van Anselmus Adornes en aangevuld met informatie ontleend aan andere bronnen. Het reisverhaal van ridder Joos van Gistel naar de heilige plaatsen en een groot deel van de Arabische wereld (van eind 1481 tot halfweg 1485) verscheen in druk in 1563, 1567 en 1572.⁴ Ook ridder Jan Tacoen, wonend te

3 B. VON BREYDENBACH, *Peregrinatio in Terram Sanctam*, Mainz, 1486 (Latijnse en Duitse uitgave), Nederlandse vertaling in 1488. Zijn reis vond plaats in de jaren 1483-1484 en werd dus al twee jaar daarna te boek gesteld.

4 AMBROSIUS ZEEBOUT, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*, Gent: Hendrik van der Keere, 1567 was een bestseller: een tweede druk door dezelfde uitgever verscheen te Gent in 1563, gevolgd door nog een uitgave door de weduwe van Gheeraert van Salenson, gedrukt te Antwerpen bij Aegidius vanden Rade in 1572. Daarna geraakte het in de vergetelheid om pas in 1836 herontdekt te worden. Toch was nog

Komen of op zijn kasteel te Zillebeke, stelde een verslag van zijn Jeruzalemvaart van 1513-14 in het Diets op (alleen een Franse vertaling bleef bewaard).⁵

Edelen konden nog een extra aandenken aan hun reis meebrengen. In 1336 werd voor het eerst een ridder die naar Jeruzalem was gereisd ook tot 'ridder van het Heilig Graf' geslagen. Een bepaald ceremonieel werd hierbij gevolgd. Enkel ridders konden anderen tot ridder slaan, maar later kon ook de gardiaan van het Jeruzalemse Sionklooster de ridderslag toedienen. Om tot ridder te kunnen geslagen worden, moest men wel al tot de adel behoren en dit ook voorafgaandelijk kunnen bewijzen met een kwartierstaat. Op den duur konden echter ook mannen van niet-adellijke afkomst het heiliggrafridderschap verwerven: geld kon immers weleens doen afwijken van het principe van vier adellijke kwartieren ...⁶ De Jeruzalemridders hadden het recht het Jeruzalemkruis in hun wapen te voeren.⁷ Een bezoek aan het Sint-Katharinaklooster (in het centrum van de zuidelijke Sinaïwoestijn) gaf daarenboven de ridder het recht ook een Katharinawiel (met degen door de naaf) in zijn wapen op te nemen. Soms, maar lang niet altijd, werd een dergelijk ridderschap ook vermeld in het grafschrift.⁸

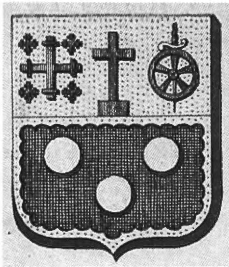
het 162 jaar wachten vooraleer opnieuw een volledige uitgave in druk verscheen: AMBROSIUS ZEEBOUT, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*, R.J.G.A.A. GASPAR (ed.), Hilversum, 1998 (426 jaar na de laatste druk ...).

5 A. VIAENE, *Vlaamse pelgrimstochten*, Brugge, 1982, p. 198-200 en 245-250.

6 J. VAN HERWAARDEN e.a., *Een profane pelgrimage*, p. 49.

7 Over de heraldiek van het Jeruzalemkruis, zie ook: W. VAN HAM, 'Het Jeruzalemkruis, een bijzonder embleem', in: *Heraldicum Disputationes*, 12 (2007), p. 37-46, 97-108, 13 (2008), p. 65- 80 (p. 69-71 over het ridderschap van het Heilig Graf voor adellijke pelgrims), 14 (2009), p. 14-22, 51-61.

8 Ook de Antwerpse kapitein Dierick van Paesschen die met zijn schip 'Salvator' drie pelgrimsreizen over zee naar het Heilig Land had georganiseerd (1511-12, 1514-15 en 1518-19, van Antwerpen over Santiago de Compostella en Rome naar Jaffa in Palestina) vermeldde zijn Jeruzalemvaart in zijn grafschrift uit 1526. Op de steen liet hij zowaar een wapen plaatsen met daarin een Jeruzalemkruis ... In 1515 was zijn schip al vereeuwigd op de houtsnede 'Antverpia Mercatorum Emporum' (een zicht op de Antwerpse rede) met toelichting: *Dits schip dat van Jherusalem comt*. Zie D. COUTEREELS, 'Dits schip dat van Jherusalem comt', in: *Heraldicum Disputationes*, 12 (2007), p. 121-124.

De Bruggeling Cornelis Gailliard⁹ (° ca. 1520, †1563) had in 1547 ook het Heilig Land en het Sinaïklooster bezocht. Hij was eerder al tot ridder geslagen door keizer Karel V. Teruggekeerd van zijn reizen, werd hij aangesteld tot wapenheraut van Vlaanderen. In het wapenschild op zijn grafmonument zien we beide symbolen in een schild-

hoofd boven zijn eigenlijke familiewapen (*in sabel drie penningen van zilver en een uitgeschulpte zoom van goud*): een kruis tussen een Jeruzalemkruis (Heilig Graf) en een Sint-Katharinawiel met zwaard door de naaf. Cornelis Gailliard liet diverse handschriften na, waarvan – van de bewaarde – de meeste thans in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel zijn, in de afdeling Handschriften.¹⁰ Een van zijn aantekenboeken bevindt zich echter te Parijs in de Bibliothèque nationale de France, waar we het ontdekten.¹¹ We troffen er onder andere een lijst van 104 Brugse Jeruzalemvaarders in aan.¹²

DE LIJST

Cornelis Gailliard begon, zoals aangegeven werd in de titel, zijn lijst in 1548, dus kort nadat hij zelf zijn Jeruzalemreis had ondernomen. Dat zal dus wel de aanleiding geweest zijn tot zijn opspo-

- 9 Biografie in: C. GAILLIARD, *Le Blason des Armes. L'ancienne Noblesse de la très-haute, très-noble et très-puissante Contée de Flandres avecques leurs armes blasonnez*, J. VAN MALDERGHEM (ed.), Brussel, 1866.
- 10 C. GAILLARD, *Le Blason des Armes*, bevat ook een gedetailleerd overzicht van de inhoud van een zestal van zijn handschriften in de algemene verzameling van de Koninklijke Bibliotheek Brussel en één in het Fonds Goethals (ook aldaar bewaard), naast de vermelding van enkele in privébezit (toen bij baron de Croeser de Ten Berge op het kasteel Ten Berge in Koolkerke) en de vermelding dat in juni 1862 te Londen een groot aantal genealogieën en enkele handschriften van de hand van Cornelis werden geveild. In maart 1997 werd op de veiling H. Godts, Brussel, door de Koninklijke Bibliotheek Brussel, afdeling Handschriften, een ander heraldisch handschrift van Cornelis Gailliard aangekocht: *La ancienne noblesse du contee de Flandres avecques leurs armes painctes ...*
- 11 PARIJS, *Bibliothèque nationale de France*, Ms. néerlandais, nr. 75: *Antiquiteyten Sepulturen Annotatien en(de) genealogieen van Vlaenderen gheschreven anno 1540 et post door mijn heer Corn. Gaillaert Ridder*.
- 12 De doorstreepten zijn niet meegeteld in het aantal '104', evenmin als het dubbel voorkomen van ridder van Halewijn, heer van Nieuwerleedt, op f° 44^v en 45. Zijn voor drie geteld: de drie gebroeders de Visch en voor twee wanneer een echtgenote haar man vergezeld.

ren van anderen die hem hierin waren voorgegaan. De lijst begint met vermeldingen uit de 15de eeuw in chronologische volgorde, maar door de vele aanvullingen voor de 16de eeuw is zij al gauw niet chronologisch meer. Het is geen lijst die in één keer werd neergeschreven, maar zij werd bijgewerkt naarmate nieuwe gegevens gevonden werden. Daarop wijzen de soms tussengeprangde zinnen in een heel klein geschrift, nadere specificaties die boven de regel geschreven zijn of in kleiner geschrift een bestaande regel aanvullen, of net in een groter (wanneer ruim plaats beschikbaar was) maar slordiger geschrift. Dit aanvullen ging nog door tot 1558 met drie namen en nog één overlijdensvermelding voor het jaar 1560.¹³ Zijn lijst betreft in hoofdzaak personen uit Brugge of omstreken, maar soms ook uit andere delen van Vlaanderen.

LIJST VAN BRUGSE JERUZALEMVAARDERS VERZAMELD DOOR
CORNELIS GAILLIARD TUSSEN 1548 EN 1560

A. ORIGINEEL.

Bibliothèque nationale de France, Ms. néerlandais, nr. 75 (microfilm 6912), f° 43^r-f° 45^v. Papieren cahier¹⁴ van 72 folio's in 16de-eeuws geschrift. Oude nummering 1-65.¹⁵ De eerste vijf folio's zijn later toegevoegd.¹⁶ Op f° 4 een 19de-eeuwse aantekening: *Ce livre est escript par messire Cornille Gailliaerd Roij d'armes 1555*. Daaronder een opgekleefd stukje perkament met in 18de-eeuws geschrift: *Antiquiteyten Sepulturen Annotatien en(de) genealogieen vam Vlaenderen gheschreven anno 1540 et post door mijn heer Corn. Gaillaert Ridder*. Op f° 3 een samentrekking van beide titels.

13 Zie f° 45^r.

14 Formaat: gezien het enkel op microfilm raadpleegbaar was, konden we enkel de verhouding van breedte en hoogte vaststellen: 7 op 10. De beschrijving in: G. HUET, *Catalogue des manuscrits néerlandais de la Bibliothèque nationale*, Parijs, 1886, p. 56 is manifest verkeerd: *280 sur 290 millim.* (mogelijk moet '290', '190' zijn).

15 De oude nummering bevat tweemaal een folionummer 4 en een folio zonder nummer voor folionummer 25. De microfilm werd onoplettend aangemaakt: de pagina's (nieuwe nummering) 26^r, 27^r, 28^r, 29^r, 31^v en 32^r werden tweemaal gefotografeerd.

16 Het betreft f° 5^r-5^v: *Généalogie des seigneurs d'Avesnes en Haynau depuis environ lan de nostre s(eigneu)r mil*. De eraanvoafgaande folio's bevatten titels voor dit handschrift of zijn blanco.

Vergelijking van het geschrift met KBR, Hss 7809-10, dat zeker van Cornelis Gailliard is (zijn gedateerde handtekening komt daar minstens vijf maal in voor) toont een volledig overeenstemmend geschrift. Tweemaal wordt een tijdstip aangegeven waarop een aantekening gebeurde: *nu 1555* (f° 71^r en 72^r). Het meest recente jaartal in het hele handschrift is 1560 (f° 45^r). De taal is bijna overal het Vlaams.¹⁷ De auteur vermeldt zichzelf op f° 45^r als *Cornelis Gheilliaerd*.

Een andere (17de-eeuwse?) hand heeft doorheen het hele handschrift jaartallen en familienamen aangebracht in de linkermarge.¹⁸

Van de lijst der Jeruzalemvaarders werden de herhalingen in de linkermarge van jaartallen en familienamen niet getranscribeerd, maar wel de soms voorkomende andere commentaren door die hand. Onderstrepingen en doorstrepingen in het origineel werden behouden in de transcriptie. De volgnummers werden door ons toegevoegd.

f° 43^r

van Jheruzalem

Dit naervolghende zijn alle die ghuene van Brugghe ende van daeromtrent die dat helich landt van Jheruzalem versocht hebben daer als nu 1548 memorie of es

1. mer Jacob Breydel ruddere van Jheruzalem ende Sinte Catheline de monte Synaij, staerf 1404 op den 18^e dach van (19) lauwe
2. Loijs Marcelare 1406
3. dheer Jan de Hondt ser Jans zuene 1406

17 Uitzonderingen: f° 5^r-5^v: de genealogie Avesnes, f° 50^v-51^r: transcriptie van een akte, f° 56^r-60^r: *Huut de cronique van Vranckrijc*, f° 68^r-69^v: *Hors la cronicque de Hainau*. In de stukken met de titels *Bastards de Fland(res) ende Bourgogne* (f° 50^r) en *Genealogie de b(astards) de Flandres* (f° 52^r-53^r), is de tekst toch in het Vlaams.

18 Op f° 30^r staan die namen in de marge steeds ongeveer drie regels hoger dan waar ze in de tekst staan.

19 C. Gailliard schreef hier per vergissing tweemaal het woordje 'van'.

4. broeder Adriaen Jacop ⁽²⁰⁾
5. mer Matheus van Schathille 1407
6. Jan Bedths was vier reysen ter helighen lande ⁽²¹⁾
7. mer Olyvyer van Vlienderbeke rudder heer van Vlienderbeke, Nieuwenhove *ende* Albeke staerf int wedercommen van des helych landts 1429
8. broeder Lucas Mance *frere-mineur* hadde gheweest ses reysen ten helighen lande van Jherusalem *ende* licht in Freren ⁽²²⁾ begraven in den *ommeganc* te Brugghe *ende* hij staerf 1477 op den xxvii^e in juniij
9. Jan van Heede starf 1452
10. mer Colaerdt de Fevere staerf te Jheruzalem 14 *ende* 30 ofte 40
11. Phelips van Tyloyrn Lucx zuene 1465
12. Jan Breydel ruddre 1483 fs mer Jacop

f° 43^v

13. mer Jan de Baenst ruddre heere van Sint Jooris Beernem *ende* Walsche was drie reysen te Jerusalem *ende* was Synte Catheline monte Synay *ende* hij staerf 1484 op den xvii dach van maerte
14. monseigneur Josse de Lalaing *chevalier* faict a Jheruzalem et de la . . . en dor ⁽²³⁾ baron de Lalaing *seigneur* de Montigny, de Antes, Donkrave et de Sardeghe, obiit 1485 op den v^e .. Lalaing: ledit messire Josse fut par deux fois *bourgmastre* de la commune du Franc ⁽²⁴⁾
15. metten Pietere vander Moere priestre Lucas zuene 1489 op den 29^e dach van desembre
16. mer Lambrecht vanden Walle Jans zuene ruddre 1489
17. mer Jan Diercoop ruddre 1495
18. mer Pietre van Ryemserode 1498

20 Geen jaartal vermeld.

21 Geen jaartal vermeld.

22 Allicht wordt bedoeld: de *Frere-mineuren* of minderbroederskerk.

23 Onontcijferbaar.

24 Marginale nota van dezelfde hand als deze die bij alle anderen het jaartal en de familienaam overschreef in de marge.

19. mer Lodewyc van Rokeghem heere vander Donck raedt ende camerlync obit 1480 xxx^e . . .
20. Jan van Wulfsberghe fs ser Joos 1499
21. mer Colaerdt van Moerkerke ruddre heer van Merchem 1453 v in octobre
22. heer Adriaen van Bonem priester ⁽²⁵⁾
23. mer Adriaen Vilayn ruddre heere van St.-Jans ten Steene Lykerke, St.-Amans, Baesrode 1470
24. mer Anselmus Adornes ruddre heere van Corthuit Pieters zuene 1482 op den xxiiiije in lauwe
25. mer Hendryc van Meryadec staerf te Jheruzalem 1478 den xje in apryl
26. Loys de Baenst ruddre fs Loijs 1496 den 5 juillet
- 27-29. mer Jacop, mer Anthuenis ende mer Ricquaert de Visch ghebroeders ende rudders waren te samen ⁽²⁶⁾
30. Anthuenys Scinkel ruddre 150. ⁽²⁷⁾
31. Jan Adournes priestre heere van Ronsele ⁽²⁸⁾
32. mer Jan de Vleschauwere ruddre 1482 den 27 in desembre Vleschauwere light S. Salvators ende beghifte de capelle van Onse V. van Loo
33. Adriaen de Donckere 1514 ⁽²⁹⁾

f° 44^r

34. Jan Laureins fs Bauduyn 1505
35. mer Joos de Baenst ruddre heere van Melysant ende van Gapinghes 1502 raedt des keyzers Maximilaen iij in april
36. Jacop Pol 1512
- 37-38. mer Willem Booem 1504 met zijn wijf
39. mer Hellijn van Steelandt ruddre 15.. ⁽³⁰⁾
40. Jan Pienojt ⁽³¹⁾

25 Geen jaartal vermeld.

26 Geen jaartal vermeld.

27 In het jaartal ontbreekt het vierde cijfer.

28 Geen jaartal vermeld.

29 Merk op dat er ook onder nr. 68 nog een 'Adriaen de Donckere' voorkomt, daar geciteerd bij het jaar 1522.

30 Jaartal niet verder aangevuld.

31 Geen jaartal vermeld.

41. mer Jan de Baenst ruddre heere van Lembeke 1516 op den xxiiije dach van octobre
42. mester Nyclus Breydel priester *ende* canonic van Sinten Donaes die staerf 1522 op den xiije in januarius
43. mijn heere, mer Guy van Blasvelt 1522
44. broeder Jan Bogaerdt vanden Cotletten ⁽³²⁾ 1516 iij in maerte
45. Steven Bardt fs Jans 1532 op den 28 in april
46. broeder Jaspar de Harlay pater van Synte Clare 1533 op Jhesus avent
47. mer Colardt de Harlay ruddre heere van ... ⁽³³⁾
48. Willem Platman prochipape van Synte Baefs buten Brugghe ⁽³⁴⁾
49. vader Gheleyn Plasman ⁽³⁵⁾ priester minnebroeder 1522
50. vader Adriaen Blanckaerdt priester minnebroeder 1522
51. broeder Robrecht Lippins priester 1552 ⁽³⁶⁾

f° 44^v

52. broeder Aernoudt van Duffele priestre *ende* minnebroeder 1537
53. Laurens Roeberechts 1541 xxij in hoeymaent
54. mester Claeys de Florenge doctor in de medecijnen 1522
55. Jacop van Bassevelde ⁽³⁷⁾
56. Pieter van Ryemslede 1522
57. Guillaume Kynguet 1522
58. Nicasius Libersaerdt ⁽³⁸⁾
59. Joos Tweeschellync ⁽³⁹⁾
60. Joos van Leke 1522

32 Colettinen?

33 De naam van de heerlijkheid is niet ingevuld. Geen jaartal vermeld.

34 Geen jaartal vermeld.

35 Vermoedelijk bedoelt Gailliard: 'Platman'.

36 Vermoedelijk fout van Gailliard voor 1522, want deze persoon komt ook als broeder en priester voor in de oorkonde van 28 maart 1523 betreffende de Brugse Jeruzalembroederschap in het Stadsarchief Brugge.

37 Geen jaartal vermeld.

38 Geen jaartal vermeld.

39 Geen jaartal vermeld.

61. Joos van Meloen 1522
62. Jan Provoost 1522
63. Pieter de Hane 1522
64. mer Antheunis de Hames ruddre heere van Bittercourt
1548
65. Baltijn de Hamme 1522
66. Nouwel vander Weerde ⁽⁴⁰⁾
67. Corijn Aernoudts gheseyt ... ⁽⁴¹⁾ 1522
68. Adriaen de Donckere 1522 ⁽⁴²⁾
69. Christiaen Gavelose 1549
70. Joos van Leeke ⁽⁴³⁾
71. mer Rolandt de Baenst ruddre fs Anthuenis te Ghendt ⁽⁴⁴⁾
72. mer Anthuenis de Baenst ruddre fs Jans te Ghendt 1552
73. mer heere van Pamele obit 1554
Joos van Jonyn ⁽⁴⁵⁾
74. mijn heere van Weyle ⁽⁴⁶⁾
75. mer ... ⁽⁴⁷⁾ van Halewijn ... heere van Nieuleedt ⁽⁴⁸⁾
76. Gaspar Gannet obit 1552
77. Jan Hendrycx ⁽⁴⁹⁾
78. Herreman Janssuus obit 1552
79. Gillis de Wulf obyt 1553
80. Lauwers Paenwaardt obyt 1557 de latsten dach van ougust
ende dede zijn voiaege 1546

f° 45^r

81. Francois Pendele staerf 1552 *ende dede zijn voiage* 1547

40 Geen jaartal vermeld.

41 Onleesbaar.

42 Merk op dat er reeds onder nr. 33 een 'Adriaen de Donckere' voorkomt met jaartal 1514.

43 Geen jaartal vermeld. Merk op dat er reeds onder nr. 60 een 'Joos van Leke' voorkomt.

44 Geen jaartal vermeld.

45 Nota boven de tekstregel toegevoegd en vermoedelijk door zijn eigen hand.

46 Geen jaartal vermeld.

47 Niet ingevuld.

48 Is dit dezelfde persoon als op f° 45, nr. 95bis en 95ter: *mijn heere van Nieuwerlede / mer ... van Halewin, rudder?*

49 Geen jaartal vermeld.

82. Cornelis Gheilliaerd dede zijn voiaege 1547 ruddre
83. Trystram Verhalle obit 1553
84. mer Pietre Coene obit 1553
85. Jan Olyviers was ten helighen lande 1525 *ende* staerf 1557 den xixe dach van ougst
86. Jan Roels ⁽⁵⁰⁾
- (86bis.) broeder Olyvier den ... Augustyn ⁽⁵¹⁾
87. broeder Wyllem de Baviere ruddre superiuer vanden Augustijnen in Brugghe obit 1560 den 18^e hoeymant
88. Jan Wadde ⁽⁵²⁾
- (88bis.) Cornelys Pendels ⁽⁵³⁾
89. Mer Joos de Kernoy ruddre schepen 's lans vanden Vrijen ⁽⁵⁴⁾
- 90-91. Petronelle vander Mandre twijf van Fransois Pendle dede haer voyage met haer man 1540 *ende* zou staerf vander aesbeheeden ⁽⁵⁵⁾ 1557 op den 15^e novembre
92. Dieryc van Schoere ⁽⁵⁶⁾
93. mer Phelyps Balde obyt 1557 in septembre *ende* dede zijn reyse 1547, hij was bailliu van Loie ⁽⁵⁷⁾ bij Dixmude
94. Pietre Carion dede zijn voyaege 1554 *ende* staerf 1557 den v^e in septembre
95. Galliaen 1534
- (95bis.) mijn heere van Niewerleedt ⁽⁵⁸⁾
- (95ter.) mer ⁽⁵⁹⁾ van Halewin ruddre ⁽⁶⁰⁾
96. Erasmus Paradis ⁽⁶¹⁾
97. Jan vanden Eecke 1535

50 Geen jaartal vermeld.

51 Geen jaartal vermeld.

52 Geen jaartal vermeld.

53 Geen jaartal vermeld.

54 Geen jaartal vermeld.

55 Onontcijferbaar.

56 Geen jaartal vermeld.

57 Is dit het stadje Lo?

58 Geen jaartal vermeld.

59 Niet ingevuld.

60 Geen jaartal vermeld. Zijn deze twee dezelfde persoon als f° 44', nr. 75: *mer ... van Halewijn ... heere van Nieuleedt?*

61 Geen jaartal vermeld.

98. Jan van Dycke ⁽⁶²⁾
 99. mer Fransois de Leen ruddre fs mer Anthuenis *obit* 1558
 100. mer Joos de Brune obyt 1484
 101. Adolf de Porc ⁽⁶³⁾
 102. Loys Vindergoet die bleef int wederomme commen
 te Constantynopel *ende* licht begraven inde w... van
 Constantinople 1558
 103. Pietre ... ⁽⁶⁴⁾ staerf te Cuelen int wederomme commen van
 Jheruzalem 1554
 104. Nowel ... ⁽⁶⁵⁾ staerf op de ... int wederome commen van
 Jheruzalem 1558

f° 45^v

(104*bis*.) Colaerdt de Fevere hadde ghetraudt mejoncvrauwe Margriete Bladelync fa mer Pietre fondateur *ende* heere van Middelburch in Vlandre. *Ende* zij hadden te samen Margriete de Fevre die ghetraudt hadde mer Jan de Baenst ruddre heere van Synt Jooris *ende* Beernem, die drie reijsen ten helighen lande gheweest hadde. Daer of dat kynderen quamen die ghij in de boem van de Baenst vinden zult. *Ende* joncvrauwe Elysabet de Fevre fa Colardt *ende* van Margriete Bladelync *voorseid* hadde ghetraudt Joos van Varsenare, daer zou bij hadde mer Joos van Varsenare *ende* een dochtre die ghetraudt hadde Phelips d'Ongnies heere van Kennoy sur Duele ⁽⁶⁶⁾ daer generacie of quam ⁽⁶⁷⁾

COMMENTAAR

Afbakening: Gailliards lijst richt zich vooral op Bruggelingen of leden van families die traditioneel met Brugge verbonden waren. De nrs. 71. Roeland de Baenst en 72. Anthonis de Baenst waren, zoals hij ook aangeeft, Gentenaars, maar zij behoorden tot de familie de

62 Geen jaartal vermeld.

63 Geen jaartal vermeld.

64 Familienaam niet ingevuld.

65 Familienaam niet ingevuld.

66 Quesnoy-sur-Deule, Noord-Frankrijk.

67 Zie nr. 10. *mer Colaerdt de Fevere* op f° 43^r. Jan de Baenst werd ook reeds hoger vermeld als eerste op f° 43^v (nr. 13).

Baenst die vooral met Brugge verbonden was. Dat hij uit het in 1557 in druk verschenen reisverslag van ridder Joos van Gistel – dat hij dus nog had kunnen lezen – niet diens naam of deze van zijn vier metgezellen die erin opgesomd worden,⁶⁸ in zijn lijst opnam, moet dus toegeschreven worden aan zijn beperking tot met Brugge verbonden personen. Maar zelfs dan lijkt zijn beperking toch weer niet zo strikt: voor nr. 28 Adriaan Vilain, heer van Sint Jansteen, Liedekerke, Sint-Amands en Baasrode en die zich daarmee in kasselrijen en landen in Oostelijk Vlaanderen situeert, lijkt een band met Brugge geheel te ontbreken.

Volledigheid: Gailliards lijst is voor Bruggelingen of andere Jeruzalemvaarders met banden met Brugge ook zeker niet volledig. Zo worden bijvoorbeeld niet vermeld, maar trokken wel ook op bedevaart naar Jeruzalem: Anselm II Adornes (geboren 1454), zesde kind van Anselm I, die in 1481 op Rhodos tot de Orde van Sint-Jan van Jeruzalem toetrad, en Pieter IV Adornes (geboren 1460), elfde kind van Anselm I, die na een kort huwelijk met de Gentse Catharina Utenhove (†1489) als weduwnaar minderbroeder-observant werd in 1491, en een schoonzoon van Anselm I, Wulfaert van Lichtervelde, gehuwd met Elizabeth Adornes (schoonzoon Joos de Baenst wordt wel vermeld (nr. 35)⁶⁹). Evenmin vermeldt hij zijn stadsgenoot Wouter Despars (†1515) die ridder van Jeruzalem was.⁷⁰ Bij vergelijking met nog andere publicaties over Vlaamse Jeruzalemvaarders blijken nog andere personen niet in Gailliards lijst voor te komen, zoals Lodewijk van Moerkerke, die in september 1428 van zijn reis terugkwam, of de Brugse volksprediker Adriaan de Mil (terug op 14 januari 1487). Van nr. 46 Jaspas de Harlay vermeldt Gailliard niet zijn mede-

68 Joos van Gistel, heer van Axel, Maelstede en Moere, erfachtig schout van Hulst en Hulsterambacht, Axel en Axel-Ambacht, voorschepen en hoogbaljuw van Gent, zijn neef Joris van Gistel, baljuw van Biervliet, Jan van Vaernewijck uit Gent, Joris Palinc uit Ieper en Jan van Quisthout, kapelaan van Joris van Gistel en parochiepriester van de Pauluspolder.

69 N. GEIRNAERT, 'De Brugse familie Adornes, bedevaarders naar Jeruzalem?' in: *Biekorf*, 107 (2007), p. 343-351, in het bijzonder p. 349-350.

70 F. BUYLAERT, 'Memory, Social Mobility and Historiography. Shaping noble identity in the Bruges chronicle of Nicholas Despars (†1597)', artikel te verschijnen in *Belgisch tijdschrift voor Geschiedenis* (2010).

broeder en reisgezel, de Brugse minderbroeder Anthuenis vanden Eeckhoutte, die samen in 1489 waren vertrokken.⁷¹

Tijdsaanduidingen: In de vermelde jaartallen of data is Gailliard niet altijd even duidelijk. Aanduidingen als *obit* (begraven) met overlijdensjaar of *staerf* (stierf) met overlijdensdatum, of wanneer hij expliciet het jaar vermeldt waarin de reis plaats had, zijn natuurlijk wel eenduidig. Maar vaak is het niet zo expliciet en staat bij een datum of jaartal niet waarop dit betrekking heeft, op de reis of op het overlijden van de persoon. Wanneer een volledige datum (dag, maand, jaar) vermeld is, ging het in de gevallen waar we die datum in andere bronnen terugvonden, steeds om een overlijdens- of begraafdatum. Bij uitbreiding geldt dit dan wellicht ook voor de andere dag-maand-jaar vermeldingen. Het is bekend dat Cornelis Gailliard overal in Vlaanderen grafschriften noteerde, zodat hij dus gemakkelijk een precieze datum kon vermelden. In deze grafschriften werd soms ook het ridderschap van het Heilig Graf vermeld of waren de specifieke heraldische symbolen die naar dit ridderschap verwijzen in het familiewapen geplaatst. Wanneer alleen een jaar vermeld is, blijft de betekenis onzeker.

Opvallend is dat bij niet minder dan dertien personen het zelfde jaartal 1522 vermeld wordt (zonder verdere verklaring). Het gaat hierbij zeker niet om een overlijdensjaar, want elf⁷² van deze personen vinden we op 28 maart 1523 terug als leden van een broederschap van Jeruzalembedevaarders die te Brugge gesticht was ergens tussen 1517 en 1522. Op die datum werd tussen de oppertoezichter

71 A. VIAENE, 'Vlaamse Jeruzalemvaarders in de Bourgondische eeuw', in: *Biekorf*, 65 (1964), p. 5-16; [DIVERSE AUTEURS], 'Jeruzalemvaarders uit Vlaanderen in de Bourgondische Tijd. Aanvullingen', in: *Biekorf*, 65 (1964), p. 119-122; A. VIAENE, 'Jeruzalemvaarders uit Vlaanderen in de Bourgondische tijd. Aanvullingen', in: *Biekorf*, 65 (1964), p. 336-337. Beide voorgaande artikelen werden opnieuw gepubliceerd, samen met andere bijdragen over reisroutes, strafbedevaarten, bedevaarten naar andere plaatsen zoals Santiago de Compostella enz., in A. VIAENE, *Vlaamse pelgrimstochten*, Brugge, 1982. Voor Lodewijk van Moerkerke, zie in dit laatstgenoemde werk p. 191 en 244, voor Adriaan de Mil: p. 197-198, voor Antheunis vanden Eeckhoutte: p. 198.

72 Twaalf op veertien indien we aannemen dat het jaartal 1552, vermeld bij nr. 51. broeder Robrecht Lippins, een schrijffout is voor 1522: die broeder Robrecht Lippins vinden we ook terug in de akte van 28 maart 1523.

van de broederschap en de patroon van de Jeruzalemstichting (Jan Adornes) een akkoord met de leden gemaakt betreffende het gebruik van de Jeruzalemkapel van de familie Adornes.⁷³ Dat er in een zelfde jaar 1522 een dozijn Bruggelingen naar het Heilig Land zouden getrokken zijn (of terugkeerden), lijkt toch wel wat veel.⁷⁴ Vermoedelijk gaat het om het jaar van een document waarin zij als leden van de broederschap vermeld stonden en dat Gailliard raadpleegde.⁷⁵ Maar dat document kan niet die akte van 28 maart 1523 zijn, omdat de 65. *Baltijn de Hamme* en 67. *Corijn Aernoudts* die Gailliard ook met '1522' noteerde, niet in die akte voorkomen.⁷⁶

Categorieën van Jeruzalemvaarders: Op 104 personen vermeldt Gailliards lijst 39 ridders, veertien geestelijken (waarvan één ook

- 73 BRUGGE, *Stadsarchief*, Fonds familiearchief Adornes en de Jeruzalemstichting te Brugge, nr. 1208: voor burgemeester, schepenen en raad van de stad Brugge verschenen *eerweerdich vadre in gode broeder Cornelis de Clerc, prior vanden cloostre ende convente vanden Chaertruesen staende buuten deser voorn(oemde) stede als hebbende de bewarenesse toezien ende 't last vander cappelle van Jheruzalem staende binnen deser voorn(oemde) stede van Brugghe ende dheer Jan Adornes jeghenvoordelic scepene der voorn(oemde) stede als erfachtich patroon vander voorn(oemde) capelle met datter toebehoort ter eender zyde, ende eerweerde en voorsienighe Adriaen de Donckere, Jan Prevoost ende Noel vander Weerde, pilgremes ende ghebroeders vande grooten voyaige van Jheruzalem ten helegghen lande, over hemlieden ende als ten saken naervolgheden souffisantelic gheautoriseert ende ghemachticht zijnde van eerweerde en voorsienighe vaders Jaspas de Harlay, Adriaen Blanckaert ende Gheleyn Platman, broeder Robrecht Lippins priesters ende religieusen, meester Niclaeus de Herco gheseit van Floreins docteur in medicinen, mer Guydo van Blaesvelt ruddere, Willem Kaigh ... [perkament weggerot], Pieter van Riemslede, Joos van Leke, Joos van Miloen ende Pieter de Hane ooc pilgremes ende ghebroeders vanden zelve grooten ende helegghen voyaige, over hemlieden ende alle andere pilgremes ende ghebroeders vanden zelve voyaige residerende binnen deser voorn(oemde) stede van Brugghe ...* Hoewel het jaar van de akte een halve eeuw voor de invoering (1575) van de 1-januari-jaarstijl dateert, is de datum van de akte, 28 maart 1523, blijkbaar toch reeds in 1-januari-stijl, want in de in Vlaanderen toen gebruikelijke paasstijl bestaat een datum 28 maart 1523 helemaal niet: immers, de jaren in Paasstijl rond die tijd zijn: van 20 april 1522 (Pasen) t./m. 4 april 1522, van 5 april 1523 (Pasen) t./m. 26 maart 1523 en 27 maart 1524 (Pasen) t./m. 16 april 1525 (de datum 28 maart 1523 is een zaterdag).
- 74 Merk op dat Adriaen de Donckere onder nr. 68, ook nog eens voorkomt onder nr. 33, met daar als jaartal 1514. Indien het om eenzelfde persoon zou gaan (en dus een dubbeltekening van C. Gailliard), dan staat allicht 1514 voor het jaar van zijn Jeruzalemreis.
- 75 Waar de concentratie van de jaartallen 1522 het hoogst is, noteert Gailliard ze in twee kolommen.
- 76 Waren zij (nog) niet tot de broederschap toegetreden of wel, maar al overleden in 1523?

ridder) en 51 personen zonder adellijke kwalificaties. Van de veertien geestelijken zijn er vier broeders die expliciet minderbroeders (franciscanen) genoemd worden en vijf broeders van andere of niet nader genoemde ordes. Dat de minderbroeders in de meerderheid zijn, heeft natuurlijk zijn evidente redenen (zie inleiding). Slechts één persoon wordt heer van een heerlijkheid genoemd zonder kwalificatie van ridder: nr. 31. *Jan Adournes priestre heere van Ronsele*. Het betreft de zoon van Anselm Adornes (nr. 24) die zijn vader (vanaf Pavia waar hij studeerde) vergezelde op zijn Jeruzalemvaart. Hij zou dus ook als edele kunnen meegeteld worden (40 in plaats van 39).

Categorie	Nrs.	Aantal
LEKEN EDELEN		
-- ridders ('mer')	1, 5, 7, 10, 12*, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 21, 23, 24, 25, 26*, 27, 28, 29, 30*, 32, 35, 37, 39, 41, 43, 47, 64, 71, 72, 73, 74, 75, 82*, 84, 89, 93, 99, 100	39
LEKEN NIET EDELEN		
-- getitelden	3 (heer), 54 (mr dr)	2
-- niet-getitelden	2, 6, 9, 11, 20, 33, 34, 36, 38 (e), 40, 45, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 85, 86, 88, 90, 91 (e), 92, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 102, 103, 104	49
GEESTELIJKEN		
- minderbroeders	8, 49 (pr), 50 (pr), 52 (pr)	4
- andere broeders	4 (-), 44 (Cotletten), 46 (St.-Clara), 51 (-, pr), 87* (overste Augustijnen)	5
- niet-broeders	15 (pr), 22 (pr), 42 (mr, pr), 31 (pr, hhh), 48 (past)	5

Legende: *: ridder, maar niet expliciet als 'mer' aangeduid, (-): broeder zonder vermelding van zijn orde; (dr): dokter; (e): echtgenote, (hhh): heer van een heerlijkheid, (mr): meester, (past): pastoor, (pr): priester

Kan uit deze kleine statistiek iets afgeleid worden? Er moet wel beklemtoond worden dat Gailliards lijst een aantal inherente beperkingen heeft: zoals al aangetoond werd, is Gailliards lijst bin-

nen zijn 'Brugse' selectie zeker niet exhaustief. Verder zal voor de Jeruzalemvaarders die (ver) voor zijn eigen tijd leefden, zijn lijst vooral bevolkt zijn door personen die 'sporen' nagelaten hebben (bijvoorbeeld op grafmonumenten) en dus tot het milieu der begoeden en/of edelen behoren. Er zijn geen aanwijzingen dat Gailliard uit oude archiefdocumenten geput heeft, tenzij voor dezen aangeduid met het jaartal 1522.

Onder de categorie 'ridders', zijn er vier op de 39 die niet met een aanspreektitel 'mer' vermeld worden, maar alleen als 'ruddre'. Heeft 'ruddre' dan wel betrekking op iets anders dan 'ridder van Jeruzalem'? In principe konden alleen edelen na hun Jeruzalemreis zich 'ridder van Jeruzalem' noemen, maar zoals hoger vermeld wordt, kon daar wel eens een financiële mouw aan gepast worden. Maar het aantal is klein en van één (C. Gailliard zelf) weten we dat hij eerder al 'wereldlijk' geridderd werd, dus houden we het op 39 edelen of 37,5 %. De andere categorieën: 'geestelijken' en 'niet-edelen' vertegenwoordigen dan respectievelijk 13,5 % en 49 %.

Onder de veertien personen die met het jaartal 1522 aangeduid worden en vermoedelijk wel uit een archiefdocument komen (Brugse Jeruzalembroederschap?) vinden we één ridder ('mer'), drie geestelijken en tien niet-edelen of 7,1 %, 21% en 71%.⁷⁷ Dit toont dus al een flinke mindervertegenwoordiging van edelen in het geheel dan wat de lijst van Gailliard op het eerste gezicht laat uitschijnen. Een gelijkaardige vaststelling kan gedaan worden op basis van een reeks van vijf schilderijen die de Nederlandse schilder Jan van Scorel (1495-1562, een oudere tijdgenoot van Cornelis Gailliard en zelf ook Jeruzalemvaarder in 1520) in de 16de eeuw maakte met groepsportretten van leden van de Jeruzalembroedersschappen van Utrecht en Haarlem, waarop voor elke geportretteerde een eigentijdse persoonsbeschrijving werd aangebracht. Hier vinden we voor de volgende groepsportretten: Utrecht 1525 (naar rechts kijkende personen): twaalf personen, één ridder (Jan van

77 In het Brugse archiefstuk uit 1523 met de namen van de leden van het Jeruzalembroederschap is onder de veertien personen de verhouding quasi identiek: 1, 4 en 9.

Huchtenbroeck), vijf geestelijken, zes niet-edelen; Utrecht 1525 (naar links kijkende personen): twaalf personen: allen niet-edelen, niet-geestelijken; Utrecht 1535: negen personen: twee geestelijken, zeven niet-edelen; Utrecht 1541: vijf personen: één geestelijke, vier niet-edelen; Haarlem 1528: twaalf personen, één ridder (Joost van Brederode), twee geestelijken, negen niet-edelen.⁷⁸ Op een totaal van 50 personen dus: twee edelen, tien geestelijken en 38 niet-edelen, of 4%, 20% en 76%, een erg gelijkende verhouding.

Het lijkt er dus op dat het aantal edelen flink oververtegenwoordigd is in Gailliards lijst en dat dit een gevolg is van de bronnen die hij raadpleegde (voornamelijk grafmonumenten). Misschien was de verhouding edelen/niet-edelen onder Jeruzalemvaarders gewoon dezelfde als deze van edelen/kapitaalkrachtiger-niet-edelen in de hele samenleving?

Het ridderschap van Jeruzalem, springplank tot een nieuw adellijk geslacht?: Zoals hoger aangehaald werd, was het heiliggraf-ridderschap voorbehouden aan wie al van adel was, maar ook dat geld wel eens kon doen afwijken van dit principe. Gebruikten Jeruzalemvaarders van niet-adellijke afkomst hun gekochte ridderschap als een opstap naar een adellijk statuut voor hun nageslacht? Zijn er dergelijke gevallen te vinden in de lijst Gailliard? Een voor de hand liggende casus is Cornelis Gailliard zelf: hij was al door keizer Karel V geridderd en was ook ridder van het Heilig Graf. Maar in de genealogie van zijn nageslacht⁷⁹ wijst helemaal niets erop dat zijn nakomelingen zich een adellijke levensstijl hadden aangemeten. Alle klassieke kenmerken zoals landelijk grootgrondbezit, heerlijke macht, adellijke aanspreekvormen of familieverbintenissen met andere adellijke families ontbreken

78 L.M. HELMUS e.a., *Catalogue of Paintings 1450-1600*, Utrecht, 2007 (raadpleegbaar op www.centraalmuseum.nl). Voor Haarlem (Frans Hals Museum): ARENT WILLEMSZ, 'Bedevaart naar Jerusalem in 1525', C.J. GONNET (ed.), in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, 11 (1884), p. 217-228 (raadpleegbaar op http://www.dbnl.org/tekst/willo67bedeo1_01/).

79 Zoals gegeven in J.-J. GAILLIARD, *Bruges et le Franc*, Brugge, 1857-1864, Dl. 5, p. 392-461 (p. 448-461 voor de afstamming van Cornelis).

totaal. Een 19de-eeuwse nakomeling, J.-J. Gailliard (boekbinder en drukker, zoon van Bernard, boekbinder) stelde een omvangrijk genealogisch compilatiewerk samen, het gekende *Bruges et le Franc*, met daarin de genealogieën van de voornaamste families uit Brugge en het Brugse Vrije (adellijke en patriciërsfamilies). Wanneer we uit C. Gailliards lijst de familienamen van de groep der niet-edelen verzamelen, dan bekomen we 45 verschillende familienamen.⁸⁰ Bevinden er zich onder deze 45 ook familienaamen waarvan voor het nageslacht een adellijk status gekend is? Bij een vergelijking is de doorsnede van die 45 familienamen met de 185 in *Bruges et le Franc* behandelde geslachten zeer klein: slechts vier, namelijk van (den) Heede (nr. 9), Laureins (nr. 34), de/van Hamme (nr. 65) en van Scho(o/e)re (nr. 92).⁸¹ In geen enkele genealogie, evenwel, is de Jeruzalemvaarder uit C. Gailliards lijst de grondlegger van een nieuw adellijk geslacht (meestal komt hij er gewoon niet in voor...)⁸² Het ziet er dus niet naar uit dat een Jeruzalemvaart, zelfs door kapitaalkrachtigen, als opstap gebruikt werd voor het verkrijgen van een adellijk statuut.⁸³

80 2 + 49 - 3 - 3: de nrs. 38, 103 en 104 betreffen respectievelijk een echtgenote zonder vermelding van familienaam en twee mannen waarvan alleen een voornaam vermeld wordt; drie familienamen komen tweemaal voor: 'Pendels' (nrs. 81 en 91), 'de Donckere' (nrs. 33 en 68) en 'van Leke' (nrs. 60 en 70).

81 Genealogieën in, respectievelijk, Suppl. p. 5-20, Dl. 1, p. 360-367, Dl. 3, p. 416-423, Dl. 4, p. 148-156 en Dl. 2, p. 106-120.

82 Van (den) Heede: in het amalgaam over deze familienaam leest men losse vermeldingen van 'van (den) Heedes' voor 1600 te Gent, vanaf 1550 te Sluis en Brugge, losse vermeldingen uit de schepenbank van Brugge en een genealogie te Brugge na 1500. Een 9. *Jan van Heede starf 1452* als grondlegger van een nieuw adellijk geslacht is nergens te bespeuren. Wat 'Laureins' betreft: hiervan zijn er twee geslachten: het eerste afstammend van de gekende Jeronimus Lauwerein (†1509) die het van bastaardzoon van de financiekerk Bavo Lauwerein bracht tot tesorier-generaal van aartshertog Philips de Schone en Watervliet herstichtte. De adellijke status van zijn nageslacht is geheel aan hem te danken en zeker niet aan nr. 34. *Jan Laureins fs Bauduyn 1505*, die overigens nergens te bespeuren is in de genealogie. Een andere familie Lauwereyns de Diepenhede, eveneens van adel, is te situeren in Sint-Winoksbergen en duikt pas in Brugge op rond 1750. Wat 'de/van Hamme' betreft: de genealogie vertrekt na 1500 vanuit Antwerpen over Dendermonde en Gent om pas rond 1750 in Brugge op te duiken. Een 65. *Baltijn de Hamme 1522* uit Brugge of het Brugse is hier dus niet te vinden. Wat 'van Scho(o/e)re' betreft: In de 15de eeuw situeert de familie zich in het Veurnse en na 1500 in het Diksmuidse (Woumen) en het Brugse Vrije. Een Diederik van Schoore valt niet te bespeuren.

83 F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie. Edelen, steden en sociale mobiliteit in laatmiddeleeuws Vlaanderen*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, U.Gent, 2008, p. 33 haalt een voorbeeld aan van de rijke leperse lakenkoopman Pieter Lansaem die in

Identificatie van de personen: Gezien het zeer hoge aantal niet-eden, niet-geestelijken (62,5 %) over wie nauwelijks meer dan een voornaam en familienaam (en soms zelfs dat laatste niet: nrs. 103 en 104) vermeld wordt, is dit geen sinecure. Voor een positieve identificatie is toch minstens één extra aanknopingspunt nodig dat de persoon kan onderscheiden van de homoniemen in zijn tijdsperiode. Zelfs voor de expliciet als minderbroeder vermelde personen blijkt dat bijvoorbeeld geen enkele kan teruggevonden worden in het necrologium van het Brugse minderbroedersklooster.⁸⁴

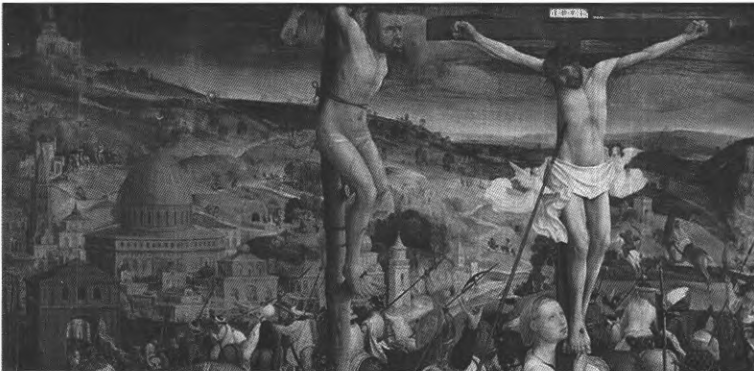
Onder het nr. 82 *Cornelis Gheilliaerdt dede zijn voiaege 1547 rudder* vernoemt Cornelis Gailliard natuurlijk zichzelf. De nrs. 90-91 *Petronelle vander Mandre twijf van Fransois Pendle dede haer voyage met haer man 1540 ende zou staerf vander aesbeheeden 1557 op den 15e novembre* hebben betrekking op een oom en tante langs moederskant van Cornelis Gailliard (hij was zoon van Maarten Gailliard en Anna Pendels, zuster van Frans Pendels).⁸⁵ De bewering van bⁿ Béthune⁸⁶ dat Cornelis Gailliard met zijn oom en tante naar Jeruzalem trok, is dus onjuist: Cornelis ondernam zijn reis pas in 1547, zijn oom en tante in 1540. Frans Pendels overleed volgens zijn grafschrift op 10 mei 1552, zij op 11 november 1557. 1552 is wel hetzelfde overlijdensjaar zoals vermeld wordt bij nr. 81 *Fransois Pendele staerf 1552 ende dede zijn voiage 1547*. Gaat het om dezelfde Frans Pendels die tweemaal, in 1540 en 1547, naar het Heilig Land reisde, of gaat een om een andere Frans Pendels, bijvoorbeeld een gelijknamige zoon? Dat deze Frans Pendels en Cornelis Gailliard

de leperse schepenlijst van 1467 *rudder van Hierusalem* genoemd wordt, en zijn zoon die in de vroege 16de eeuw uitdrukkelijk vermeld wordt als *edelen ende weerden Joos filius mer Pieters Lansame*. Is dit de spreekwoordelijke uitzondering?

- 84 BRUGGE, *Stadsarchief*, nr. 468 uit de 16de-17de eeuw. Ook uitgegeven in: A. HEYSSE, O.F.M., 'Necrologium conventuum brugensium fratrum minorum (1247-1807)', in: *Analecta franciscana: sive chronica aliaque varia documenta ad historiam fratrum minorum spectantia*, Quaracchi-Firenze, 1946, Dl. 8, p. 3-80.
- 85 J.-J. GAILLIARD, *Bruges et le Franc*, Dl. 5, p. 446-447 en IDEM, *Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre occidentale avec des données historiques et généalogiques. Arrondissement de Bruges. T. 1, 1e p.* Bruges. Eglises St.-Donat, St.-Walburge, 2e p., Bruges. Eglise de Notre Dame, Brugge, 1861-1867, O.-L.-Vrouw, p. 377.
- 86 [J.] Bⁿ BÉTHUNE, *Epitaphes et monuments des églises de la Flandre au XVIme siècle d'après les manuscrits de Corneille Gailliard et d'autres auteurs*, Brugge, [1897]-1900, p. iv, noot 1.

onmiddellijk na elkaar vermeld worden, kan een indicatie zijn dat beiden samen reisden.

Nog één andere persoon willen we als afsluiter vermelden: nr. 62 Jan Provoost. Er zijn vele aanwijzingen dat dit de Brugse schilder met die naam betreft. Hij maakte een schilderij van de Kruisiging, waarvan links in de achtergrond Jeruzalem is afgebeeld met de Rotskoepelmoskee (zie afbeelding hieronder van dit detail). Deze zeer realistische afbeelding maakt het zeer waarschijnlijk dat de schilder zelf ter plaatse is geweest. In 1522 (Gailliards lijst) en 1523 (archiefstuk) was hij lid van de Brugse broederschap van Jeruzalemvaarders en in 1527 regent van dit gezelschap. Het overlijdensregister van het Brugse beeldenmakersambacht vermeldt hem als schilder en 'ridder', wat dan wellicht verwijst naar zijn ridderschap in de Orde van het Heilig Graf ('ridder van Jeruzalem').⁸⁷ Over de edelen en anderen die alsnog zullen kunnen geïdentificeerd worden, hopen we misschien in een latere bijdrage te kunnen berichten.

Detail van *De Kruisiging* door Jan Provoost (men herkent opnieuw de Rotskoepelmoskee) (BRUGGE, *Groeningemuseum*).

87 R. SPRONK, 'Jan Provoost', in: M.P.J. MARTENS (red.), *Brugge en de Renaissance. Van Memling tot Pourbus. Catalogus*, Brugge, 1998, p. 94-97, en IDEM, 'Jan Provoost. - De Kruisiging', in: M.P.J. MARTENS (red.), *Brugge en de Renaissance. Van Memling tot Pourbus. Notities*, Brugge, 1998, p. 31-32.

BESLUIT

Gailliard lijst richt zich vooral op Bruggelingen of met Brugge verbonden personen, hoewel zij niet noodzakelijk strikt daartoe beperkt is. Binnen het kader van zijn 'selectie' is zijn lijst zeker niet volledig. Zijn lijst geeft ook geen weerspiegeling van de precieze verhoudingen tussen edelen en niet-edelen of geestelijken binnen de groep van Jeruzalemvaarders in de late middeleeuwen en de renaissance. Eigentijdse documenten (archiefstukken of schilderijen met eigentijdse persoonsidentificaties) lenen zich daartoe veel beter. Het ridderschap van het Heilig Graf schijnt niet of hoogstens zeer uitzonderlijk een opstap geweest te zijn tot een nieuw adellijk geslacht. De waarde van Gailliards lijst ligt dus puur in het gegeven dat iemand Jeruzalemvaarder is geweest. Het aantal gekende Jeruzalemvaarders voor Vlaanderen (zij het vooral voor het Brugse) is hiermee wel sterk toegenomen. Tot nu toe telde de meest recente lijst van gekende Vlaamse Jeruzalemvaarders er 46, na correctie 41, uit de periode begin 15de eeuw tot 1663.⁸⁸ De overlap met Gailliards lijst bedraagt slechts 22 personen.⁸⁹ Met 82 nieuwe namen betekent dit precies een verdriedubbeling.

88 W. SCHNEIDER, *Peregrinatio Hierosolymitana. Studien zum spätmittelalterlichen Jerusalembräuchtum und zu den aus der Heiliglandfahrt hervorgegangenen nordwesteuropäischen Jerusalembruderschaften*, Münster, 1982, p. 250-252, waarbij ook de publicaties van Antoon Viaene (zie hoger) werden gebruikt. In de lijst werd *Niclaeus de Herco gheseit van Floreins* abusievelijk voor twee personen aangezien. De lijst vermeldt ook de broers Pieter en Jacob Adornes tweemaal: eenmaal in 1428, dan nog eens als *vor 1465*, maar zij dienen geschrapt te worden, gezien zij zo goed als zeker nooit een reis naar het Heilig Land ondernomen hebben (zie N. GEIRNAERT, "De Brugse familie Adornes").

89 Uit de lijst van W. SCHNEIDER, *Peregrinatio*, de nummers 6, 7, 10 t./m. 12, 15, 19, 22 t./m. 29 (=30), 31 t./m. 36 en 38.

Het oud archief van de zusters arme claren in Brugge

GESCHIEDENIS

Toen in 1990 in nogal onwaarschijnlijke omstandigheden een einde kwam aan de abdij van de arme claren coletienen in Brugge, vertrokken de monialen hals over kop naar een door hen, via hun 'klusjesman' aangekocht kasteel in het Franse Auch (Département du Gers, Pyreneeën).

De nieuwe eigenaars van het Brugse klooster, dat de naam *Berg Sinai* droeg, vonden in verschillende kamers van het klooster een hoop archieven en ongeordende papieren, die ze in een container dumpten. Hoogst ongelukkig uiteraard, want hiermee verdween grotendeels het archief dat te maken had met de geschiedenis van het klooster sinds de heroprichting in 1804. Het ging niet alleen om het archief dat op het klooster zelf betrekking had, maar ook om alles wat het dozijn vanuit Brugge gestichte kloosters betrof. Hopelijk zijn hieromtrent elders archieven bewaard gebleven. We zullen ook nooit meer weten wat in 1990 van dit archief uit de 19de en 20ste eeuw nog overbleef. Het is immers mogelijk dat de zusters vroeger al een gedeelte hiervan hadden weggedaan.

Het is alvast duidelijk dat de kloostergemeenschap belang hechtte aan haar verre verleden en goede zorg droeg voor de vroegste documenten over stichting en ontwikkeling van het klooster. Het feit dat nog heel wat van de allereerste documenten in het klooster bewaard werden, toont aan dat de verantwoordelijken van het afgeschafte klooster in 1783 niet of maar gedeeltelijk het bevel hadden opgevolgd dat alle documenten aan de burgerlijke overheid dienden te worden overgemaakt. Het lijkt duidelijk dat alle hierna opgesomde documenten werden achtergehouden door de kleine in de diaspora samengebleven kloostergemeenschap of door de

wereldlijke vader, Karel de Schiere de Caprijke (1724-1801)¹ en dan opnieuw, als kostbaar bezit, werden ingebracht bij de heroprichting in 1804.

Toen in 1981 het zesde eeuwfeest van de geboorte van de heilige Coleta werd herdacht, werd in de toen nog tamelijk actieve Brugse abdij een tentoonstelling georganiseerd, gewijd aan de oude archiefdocumenten en de kunstvoorwerpen die er bewaard werden. Het was een organisatie van de Heemkundige Kring Maurits Van Coppenolle en licentiaat in de geschiedenis Marc Goetinck was er de spil van, ook voor de opmaak van de catalogus die bij die gelegenheid werd gepubliceerd onder de titel *Een venster op het leven. 1381-1981, Eeuwfeest van de H. Coleta*.

Het was de eerste maal dat men er zich rekenschap kon van geven dat heel wat oude documenten zich nog steeds in het klooster bevonden.

Na het roemloze einde van het klooster, namen de zusters het oude archief met zich mee naar Auch. Toen ze naar België terugkeerden, verhuisde het archief mee, naar Heist-aan-Zee, naar Kapellen en ten slotte naar Zoutleeuw. Vervolgens werd het gevoegd bij de fragmenten van archief van de Brugse arme claren die zich al in het archief van de Vlaamse kerkprovincie van de kapucijnen bevonden.

INVENTARIS

Het hiernavolgende overzicht geeft een summier beschrijving van de nog aanwezige documenten. Ongetwijfeld kunnen sommige ervan voor nog heel wat diepgaander onderzoek nuttig worden aangewend. We laten de vele attesten betreffende relikwieën buiten deze inventaris.

1 A. VAN DEN ABEELE, 'De "geestelijke vaders en moeders" van het klooster der Arme Klaren Coletienen in Brugge', in: *Biekorf*, 103 (2003), p. 120-122.

1. Verklaring bij de regel van de heilige Clara en de zalige Coleta, door paus Eugenius IV, 28 september 1434

Handschrift, in 4°, Latijnse tekst, op perkament, 34 blzn., met (pauselijk?) zegel.²

Achteraan in 18de-eeuws handschrift toegevoegd: *Declaratien van Eugenius den IV op den regel van de susters van de H. Clara ende de salige Coleta, gegeven tot Roomen in het jaer 1434, den 28 september, het derde jaar zijns pausdoms. Item van Pius den Ven Innocentius den IV.*

Eugenius IV was paus van 1431 tot 1447. Wat Innocentius IV (pauus van 1243 tot 1254) en Pius V (pauus van 1565 tot 1579) hierbij kwamen doen, is niet duidelijk. Wellicht had het klooster ook een tekst aangaande de regel die van deze beide pausen afkomstig was, maar die teksten zijn niet aanwezig in het archief.

2. Toestemming van de magistraat van Brugge om een klooster te bouwen, 4 april 1456

Handschrift, Latijnse tekst, perkament, 1 blad, origineel met signatuur van de notaris.³

Verschenen voor burgemeester en schepenen van Brugge, de minderbroeders Balduinus Coeye en Augustinus Baertsbank, geestelijke administrateurs van het Clarissenklooster in Gent, enz.

Dit plan werd niet verwezenlijkt.

3. Notariële schenkingsakte van Petrus Adornes tot oprichting van een klooster van arme claren in Brugge, 3 juli 1456

Handschrift, Latijnse tekst, perkament, 1 blad.⁴

2 *Een venster op het Leven, 1381-1981, Eeuwfeest van de H. Coleta, Brugge, 1983, p. 55.* afbeelding van eerste en laatste bladzijde.

3 *Een venster, p. 56, afbeelding.*

4 *Een venster, p. 57, afbeelding.*

Notariële akte waarbij Pieter Adornes⁵ vijflijnen grond schenkt voor de oprichting van een clarissenklooster in Brugge. Dit plan ging niet door.

4. Pauselijke bul van 9 juni 1464 van paus Pius II, betreffende de oprichting van een klooster van clarissen in Brugge

Handschrift, Latijnse tekst, perkament, 1 blad, met loden zegel *Pius Papa II*.⁶

De bul is gericht tot de abt van Sint-Baafs in Gent en staat de oprichting toe in Brugge van een klooster voor de *sorores ordinis Sancte Clare ... sub reformatione quondam Colete*. De toestemming kwam er op verzoek van Lodewijk van Gruuthuse, prins van Steenhuize, en van zijn echtgenote Margaretha, die het klooster wilden bouwen met onder meer een kerk en klokkentoren, omheining, slaapkamers, tuin en andere noodzakelijke gebouwen.⁷ De abt van de Sint-Baafsabdij te Gent krijgt opdracht de oprichting te laten doorgaan, tegen iedere oppositie in, zelfs al kwam die van de bisschop van Doornik. De paus, Silvius Aeneus Piccolomini, die in zijn jongere jaren Brugge had bezocht en er vol lof had over geschreven, overleed twee maanden later, op 15 augustus 1464.

5. Pauselijke bul van 11 januari 1465 (1464 o.s.) van paus Paulus II, met opdracht tot uitvoering van de bul van zijn voorganger

Handschrift, Latijnse tekst, perkament, 1 blad, met loden zegel *Paulus PP II*.⁸

5 N. GEIRNAERT, *Adornes en Jeruzalem*, Brugge, 1983, p. 18. Pieter Adornes, weduwnaar van Elisabeth Braderic, leefde vanaf 1454 als kartuizer in het klooster Genadedal.

6 *Een venster*, p. 58, afbeelding.

7 Over de motivatie van Lodewijk van Gruuthuse hebben we de hypothese ontwikkeld dat hij onderdak wilde verschaffen aan zijn bastaarddochter. Zie: A. VAN DEN ABEELE, 'De bastaarddochter van Lodewijk van Gruuthuse', in: *Biekorf*, 101 (2001), p. 152-157 en IDEM, 'De abdisen van de Arme Klaren Coletienen in Brugge', in: *Biekorf*, 103 (2003), p. 366.

8 *Een venster*, p. 59, afbeelding.

Debulisgerichtaan Petrus Bogaert, aartsdiaken van Valenciennes (bisdom Kamerijk), met de opdracht om de bul van paus Pius II van 9 juni 1464 in verband met de oprichting van een klooster van clarissen in Brugge, ten uitvoer te brengen.

6. Mandement van de abt van de Sint-Baafsabdij van Gent, 13 mei 1465

Handschrift, Latijnse tekst, perkament, 1 groot blad, met abtszegel.

Instrument om, ingevolge de bullen, het klooster van de arme claren in Brugge te bouwen.

7. Brief van Karel de Stoute, hertog van Bourgondië, waarbij hij de arme claren onder zijn bescherming neemt en hen meerdere voorrechten schenkt. Gedaan in Den Haag, 12 september 1469

Handschrift, Franse tekst, perkament, 1 blad, met groot (geschonden) zegel en tegenzegel van de hertog.⁹

Bevelschrift van Karel de Stoute, waarbij hij de arme claren van Brugge onder zijn bescherming neemt en hen meerdere voorrechten toekent. Hij geeft bevel aan zijn *ami et feal chevalier chambellan et lieutenant général de noz pays de Hollande de Zeelande et Frise, messire Lois seigneur de la gruthuse* om een klooster voor de arme claren te bouwen *tout selon la forme et manière de vivre des seurs religieuses des couvens fondez et réforméz par feu de bonne et dévoute vie seur Colleete en son vivant religieuse dicelle ordre et comme sont telles en noz villes de Gand et de Hesdin.*

8. Schenkingsakte door Lodewijk van Gruuthuse op 29 november 1469 van een perceel grond

Handschrift, Latijnse tekst, perkament, plakkaat.¹⁰

⁹ *Een venster*, p. 60, afbeelding.

¹⁰ *Een venster*, p. 61, afbeelding.

Het vermeldt de ligging als volgt: *tusschen der stede waterloop ande vesten an de zuutzijde ende ooc ant westhende*, 'Gruuthof' genaamd, gelegen *iuxta portam sancte catherine*. Aan de noordzijde palen de eigendommen van Dyonisius Stuckelins *de vuldere* en van Malin Brigant; ten westen de eigendommen van Henrik van Wij, Marie Relute, Jacob Creusse en Dyonisius van Imbrouck.

Vijf minderbroeders aanvaardden de schenking namens de zusters: Andries Christiaens (visitor van de arme claren), Augustinus van Baertsbank, Balduinus Coeye, Jan van Houtte en Jan Waudecourt.

Als procuratoren traden op: Antonius van Haelwyn, Jan (III) de Baenst, Anselmus Adornes, Jan de Montferrant (proost van Sint-Pieter in Kassel, Frans-Vlaanderen), Petrus Boghaert (aartsdiaken van Valenciennes), de raadsheren Symoen du Karrest en Antonius van Haelwyn, secretarissen van de hertog, alsook Colard de May en meester Egidius vander Houven.

Aanwezige getuigen: Jan (III) de Baenst, ridder *sancti georgii in distele*, Nicolaes (Colard) Dhault, meester Egidius vander Houven, Jan de Latre, Adriaen Kaervoet, Jan Walcherlinck (steenknapper) en heer Jan van Haelwyn (kapelaan van Lodewijk van Gruuthuse).

De schenkingsakte werd opgesteld door Guillermus Rogiault, clericus van het bisdom Atrecht. Geen zegel.

9. Schenkingsakte van twee huizen op 26 oktober 1479

Handschrift, in het Nederlands, perkament, 1 blad, oblong, zegel verdwenen.

Lodewijk Roeholf, zijn echtgenote Cornelia en anderen schenken *twee cameran met hueren toebehoorten te ghader staende deen neffens den andren inde strate die strect vanden Curtricweghe te Assebroucpoorte waerd*. Ze stellen het in het bezit van Gillis vander Houven, ten voordele van het gods-

huus ende clooster van Colletten by Sinte Cathelinepoorte, en deze aanvaardt de schenking in hun naam.

10. Schenkingsakte van een huis, 7 september 1480

Handschrift, in het Nederlands, perkament, 1 blad oblong, met zegel.

Jacob Crusen en zijn echtgenote, Catelijne, schenken een huis gelegen bij de Assebroekpoort aan de coletienen. Akte voor burgemeester en schepenen van Brugge.

11. Schenkingsakte van een huis, 26 februari 1481 (1480 o.s.)

Handschrift, in het Nederlands, perkament, 1 blad oblong, zegel verdwenen.

De voogden van de kinderen van wijlen Wouter Visschers stelden, door bemiddeling van Louis Daens, de zusters in het bezit van een huis bij de Katelijnepoort.

Akte verleden voor de schepenen van Brugge, Cornelius Breydel en Jan van der Weerde.

12. Schenkingsakte van 32 roeden door de heer Van Gruuthuse aan het klooster van de arme claren, met verbod tot aanbouwen tegen de muur, op 12 februari 1483 (1482 o.s.)

Handschrift, in het Nederlands, perkament, 1 blad, (geschon- den) rode lakzegel Gruuthuse.

Gruuthuse stelt 32 roeden ter beschikking van de zusters coletienen, *eene plaetse van lande groot zijnde twee en dartich roeden liggende buten den ryncmuere van den cloostere van Sinay van den zusteren vander oordene van sinte claeren gheheten colletten wylen toebehoorende den gruuthove. In kennessen ende verzeketheden van welken dinghen zo hebben wy Lodewyc boven ghenoomt dese letteren gheteekend met onzen handteekene ende gheseghelt met onzen zeghele den twaelfsten*

*dach van sporcele int jaar duust viere hondert twee ende tachtich. Ondertekend Loys de G.*¹¹

13. Vrijstelling van stadsrechten op bier en wijn, 18 december 1501

Handschrift, in het Nederlands, perkament, klein in 8° blad, oblong beschreven. De tekst in middeleeuws handschrift wordt onderaan herhaald in een 18de-eeuws handschrift.

Den 18den dagh van decembre duust vuuifhondert en een, soo wert bi den Collegie van schepenen van der steede van Brugge geconsenteert den aermen susteren van St. Clara, dienen heet Colletten dat inder stede vanden veertig ponden parisis waarvon van ouden by den . . . , jaerlix te gevene in aelmoesenen ter verlichtinghe van den assise van dranck . . . hemlieden noodzakelick. dat van nu voordaen sy sullen . . . moghen hebben voor de voorschreven veertig ponden parisis't seventigh vaten sulck bier als hunlieden in aelmoesen gegeven sal werden, sonder daenof assise te betaelen. Ende bovendien den wyn die hunlieden oock in aelmoesen gegeven sal syn. Actum ten daege en jaere als boven.

14. Aanbevelingsbrief van keizer Karel om Marie Pardo op te nemen in het klooster van de Arme Claren, gegeven te Calais op 26 mei 1522

Handschrift, Franse tekst, op stevig papier, 1 blad.¹²

De par l'empereur verzoek om Marie Pardo, dochter van de wereldlijke vader van het klooster, Silvester Pardo,¹³ op te nemen in het klooster *laquelle a grant désir et affection de prendre l'habit et soy rendre religieuse en votre monastère*. Keizer Karel verzoekt de moeder-abdis van de arme claren coletienen in Brugge om Marie Pardo in het klooster te aanvaarden, niettegenstaande de belemmerende factor dat haar zus, Françoise Pardo, reeds *religieuse professe en icelluy monastère* is. Ondertekend 'Charles'. Een aanbevelingsbrief van de keizer werd ongetwijfeld als een

11 *Een venster*, p. 63, afbeelding.

12 *Een venster*, p. 64, afbeelding.

13 A. VAN DEN ABEELE, "De "geestelijke vaders en moeders"", p. 111-113.

bevelschrift ontvangen. Marie Pardo werd aanvaard tijdens de ambtsperiode van abdis Barbara van Houven (abdis van 1509 tot 1540). Haar zus, Françoise Pardo, was abdis van 1546 tot 1557.¹⁴

15. Beschermingsakte van Filips II ten gunste van de volgelingen van de heiligen Franciscus en Clara, gegeven in Antwerpen op 1 februari 1555

Drukwerk, Franse tekst, perkament, 1 groot blad, bovenaan gedrukt *Copie*, met droogzegel.

Filips II verklaart *mettons en notre protection et sauvegarde especial, par cesdites présentes, en octroyant et accordant à iceux ministres provinciaux, supplians, ensemble ausdicts Gardiens et autres prélats de l'Ordre et observance susdicts, qu'ils puissent à leur loyse, aller, venir, fréquenter, estre, séjourner et demeurer en et par tous les lieux desdictes provinces, toutes et quantefois que bon leur semblera et le besoing le requerra, pour y excercer leurs charges et offices à l'endroit desdits frères et soeurs, politier, ordonner et faire au surplus tout ce qu'ils verront convenir, et estre requiz pour la bonne conduite et régulière observance dudict Ordre, aussi qu'iceux frères et soeurs y puissent pareillement aller mendier, demander et recouvrer les aulmosnes et bien-faits des bonnes gens, pour soubvenir à la nourriture, alimentation et nécessité de leurs couvents, le tout librement, franchement et paisiblement en la mesme forme et manière qu'ils folloient et ont fait le passé.*

Deze akte dateert van een paar maanden voor de aanstelling van Filips II tot koning van Spanje. Hij geeft als zijn titels op: koning van Engeland, van Frankrijk, prins van Castilië, enz.

16. Akte opgemaakt door Gillis Baston en Frans Buenicken, schepenen van Brugge op .. september 1589

Handschrift, in het Nederlands, perkament groot formaat. Gift van een huis in Brugge door Pieter Allaert.

14 A. VAN DEN ABEELE, 'De abdisen', p. 367-368.

- 17. Beschermingsakte van de aartshertogen Albrecht en Isabella ten gunste van de volgelingen van de heiligen Franciscus en Clara, gegeven te Brussel op 6 maart 1601**
Drukwerk, Franse tekst, perkament, 1 blad, met droogzegel.

Exacte kopie van de akte van 1555 van Filips II (n° 15).

- 18. Bul van paus Paulus V, 2 september 1610**

Handschrift, Latijnse tekst, perkament, 1 groot blad oblong, met zegel van de provincie Sint-Andreas van de orde der franciscanen. Bovenaan vermeld: *Copie*.

Op verzoek van de abdis en de monialen van de arme claren in Gent mogen de franciscaanse kloosters in de provincie Sint-Andreas voortaan op 6 maart, datum van het afsterven van de zalige Coleta, het officie en de eucharistie opdragen te harer eer.

- 19. Placet van Karel II, koning van Spanje, 22 juni 1662**

Handschrift in het Nederlands, perkament, 1 blad oblong, met heel groot (geschonden) koninklijk zegel.

In 1628 had paus Urbanus VIII beslist, op verzoek van aartshertogin Isabella, dat de kloosters van de franciscanen – zowel mannen als vrouwen – van de Nederduitse spraak, een aparte provincie zouden krijgen, en de generale overste van de orde had dit in 1629 uitgevoerd door het stichten van de provincie Sint-Jozef.

Om redenen die in het placet niet worden vermeld, werd het klooster van de arme claren in Brugge niet mee overgeheveld, en de zusters verzochten om vooralsnog deze overheveling te verkrijgen. Ze richtten zich tot de paus, die hun verzoek inwilligde en aan de internuntius opdracht gaf de uitvoering ervan te verzekeren. Deze richtte zich op zijn beurt tot de koning, met het verzoek hiervoor *open brieven van placet in forma* te verkrijgen, placet dat met het hier besproken document werd

verleend. Ondertekend de Robiano¹⁵ en, voor wat het takszegel van 8 schellingen betreft, Van Volden.¹⁶

Toch lijkt de overheveling niet onmiddellijk gebeurd te zijn, gelet op de documenten hierna die dateren van tien jaar later.

20. Breve van paus Clemens X gericht aan internuntius Airoldi, op 4 juni 1672, aangaande de overheveling van de arme claren van Brugge naar de Vlaamse provincie Sint-Jozef, te Rome gegeven

Handschrift op perkament, Latijnse tekst, 1 blad oblong, met geschonden zegel.

21. Akte van bevestiging van de overheveling van de arme claren van Brugge naar de provincie Sint-Jozef, in datum van 8 juni 1672

Handschrift op papier, Latijnse tekst, 1 blad met zegel van de abt van Sint-Abundius.

Carolus Franciscus Airoldo,¹⁷ graaf van Leuci, abt van de Sint-Abundiusabdij, internuntius voor België en Bourgondië, bevestigt de overheveling van het klooster van de arme claren in Brugge van de provincie Sint-Andreas naar de provincie Sint-Jozef.

Op hetzelfde blad staat het proces-verbaal van uitvoering, ondertekend door de twee aangestelde mandatarissen, Johannes Pynckel, kanunnik en aartspriester van de Sint-Donaaskathedraal, en Bernardus van Thienen, kanunnik en penitentiarius van dezelfde kathedraal.

15 Waarschijnlijk jonkheer Vincent de Robiano (°ca. 1600), secretaris van de Geheime Raad in Brussel, zoon van Balthazar de Robiano, thesaurier-generaal van de Raad van Financiën.

16 Waarschijnlijk ridder (1644) Gerard van Volden, heer van Cringhen (Brugge 16/01/1619-Brussel 14/12/1662).

17 Carlo-Francesco Airoldi (1637-1683) was internuntius in Brussel van 1668 tot na 1674.

22. Documenten betreffende de overheveling van de arme claren van Brugge naar de provincie Sint-Jozef

Drie gebundelde documenten op papier, in 4°, in het Latijn (9 beschreven bladzijden). Onderaan staat de naam (maar niet de handtekening) van Robertus Malais, protonotarius apostolicus. Op het voorblad staat een takszegel. Het ging waarschijnlijk om kopies.

23. Aanbevelingsbrief vanwege Karel de Schietere de Caprijke, ten gunste van drie clarissen die zich naar Frankrijk begeven, 1 april 1785

Handschrift op papier, 1 blad oblong, met zegel de Schietere.

Je, soussigné Charles Albert Emmanuel de Schietere, écuyer, seigneur de la ville et Franchise de Caprycke, Heyne, etc. certifie par la présente qu'Anne Blondeel, Françoise Van der Poorte et Anne Panne, religieuses Pauvres Clarisses Colettines, supprimées à la ville de Bruges en Flandre, se rendent vers son Altesse Royale Madame Louise de France à St-Denis et de là à Tours en Touraine; certifiant en outre que parmi les effets leurs appartenants, il ne se trouve aucune marchandise prohibée dans le royaume de France; cause que je prie un chacun de vouloir leur donner toutes aide et assistance, en cas de nécessité et en étant requis; ce que je ferai également à tous ceux qui munis de pareilles lettres de certificat arriveront en la même ville de Bruges, ou le passeront pour se rendre en d'autre pays. En foi de quoi j'ai signé cette et y apposé le cachet de mes armes. A Bruges ce premier avril 1785.

De Schietere Caprycke.

24. Teksten overgeschreven door Charles de Schietere de Caprijke uit *zeker* boek van de arme claren

Handschrift op papier, Nederlands, 6 bladzijden, met zegel de Schietere, einde 18de eeuw.

Verhalen over de stichting, over de wereldlijke vaders en eindigend met een verbintenis van de Schietere, de dato 23 april 1785, om als wereldlijke vader goed voor de zusters te zorgen.

25. Korte tekst over de stichting van het klooster in Brugge en over de dood van Coleta

Handschrift, anoniem, Nederlands, in 18de-eeuws handschrift, papier, 1 blad recto verso, overgeschreven uit *zekeren boek*.

26. Open brieven van bescherming vanwege Lodewijk XVI, ten gunste van uitgeweken kloosterlingen uit de Zuidelijke Nederlanden, waaronder clarissen van Brugge, 16 december 1786

Handschrift, Franse tekst, papier, 2 dubbele bladzijden.

Louis par la grâce de Dieu, roi de France et de Navarre, à tous présents et à venir, salut.

Nos chers et bien aimés: Marie-Thérèse Ferdinande Devos – Marie Vleys – Marie Françoise De Keghel – Jeanne Marie Mellasta – Marie Barde de Mazière – Marie Gabrielle Joseph Petillon – Marie Anne Josèphe Doloy – Marie Madeleine Bernard – Marie Thérèse Hurtaux – Agnes Josèphe Ablay – Marie Josèphe Husden – Véronique Geneviève Kesteloot – Marie Thérèse Vandeputte – Marie Josèphe Verhamme – Elisabeth Huisman – Anne Marie Josèphe Lemahieu – Marie Barbe Josèphe Viniacourt – D.. Bernarda – Marie Anne Neveiau – Elisabeth Rosalie Holssmaegs – Marie Françoise Vermeulen – Marie Thérèse Antoinette Van Maldegem – Catherine Jacques Van Hollebeke – Anne Caroline Hennessy – Anne Catherine Genotte – Constance Vanderdonette – Colette Petronille Henneseinck – Marie Aldegonde Dubois – Jeanne Henriette Salmin – Marie Josèphe Glinus – Hélène Buissart – Anne Marie Yserbyt – Marie Josèphe Jacques Vanmoen – Jeanne Catherine Willaert – Marie Thérèse Ghondeau – Anne Marie Cornelis – Anne Marie Fievez – Jeanne Isabelle Dupon – Jeane Marie Vandevyver – Barbe Dehaen – Marguerite Dekempe – Marie Jacobine de Kimpe – Jeanne Barbe Mannesseeur – Marie Françoise Hoebeek – Jeanne Catherine De Clerck – Marie Caroline Vandermeersche – Jeanne Thérèse Casier – Anne Marie Poesmé [Anne Marie Panné?] – Anne Françoise Blondeel – Françoise Thérèse Vandepoorte – Anne Catherine Belex – Jeanne Jagenau – Catherine Petronille Jagenau – Marie Thérèse Deviette – Marie Vandamme – Marie Thérèse Petronille

Vermaut – Anne Catherine Van Dyck – Isabelle Vanderlinden – Judith Thérèse Declercq – Colette Carbonelle – Marie Thérèse Bocle – Marie Thérèse Josèphe Delescluse – Barbe Josèphe Van Malder – Marie Petronille Deluner – Hélène Josèphe van Noeteren – Marie Madeleine Louise Joseph Havet – Marie Josèphe Miroul – Cornелиe Vanden Kerkhove – Catherine van Doorslaer – Gertrude Marie Caroline Josèphe Gomez de Barrientos – Marie Anne Josèphe de Cleihem – Jeanne Thérèse Tsatevius – Anne Marie Parent – Marie Françoise Willaert – Regine Dely – Marie Philippe Petronille Dhaelst – Marie Catherine Josèphe Baele – Marie Catherine Josèphe Dumortier – Anne Françoise Dhaelst – autre Anne Françoise Dhaelst – Marie Thérèse Malotte – Marie Thérèse Van Nieuwenborgh – Marie Françoise Desmet – Catherine Vandengracht – Sophie Marie Wast – Hélène Marie Morouy – Pierre Seilst – Jean Antoine Bodens

tous nés hors notre domination, nous ont très humblement fait exposer, que nous avons bien voulu les accueillir en nos États et leur permettre de se retirer dans des monastères en notre royaume, que désirant y fixer leurs jours qu'ils employeront à adresser à Dieu de très ferventes prières pour notre conservation. Ils osaient espérer que nous voudrions bien leur accorder lettres de naturalité et toutes lettres nécessaires pour être sûrement admis dans des monastères en notre royaume et y tenir les places auxquels ils pourraient être nommés.

A ces causes voulant favorablement traiter les exposants et les dits sieurs Seilst et Bodens aussi exposants et de notre grâce spéciale pleine puissance et autorité royale, nous les avons tous reconnus, censé tenu et réputé et par ces présentes signées de notre main, les reconnaissons, tenons, censons et réputons tous pour nos vrais sujets et regnicoles, voulons et nous plaît que tous les dénommés en ces présentes puissent demeurer et être reçus où seront obligés d'aller par obédience ou autrement et être admis à profession pour ceux ou celles qui ne seraient encore que novice, qu'ils puissent être agrégés aux monastères et posséder toutes places et dignités auxquels ils pourront être nommés en remplissant les fonctions et jouissant des mêmes avantages dont jouissent les autres religieux et religieuses nos sujets et regnicoles. Et qui ont fait profession en monastères en notre royaume

voulons qui ne leur soit fait aucun trouble ni empêchement et jouissent entièrement de l'effet des présentes, les ayant pour raisons ... habilité et habilitons par ces dites présentes sans être tenu de nous payer et aux rois nos successeurs aucune finance ni indemnité dont ce à quelque sommes qu'elles puissent monter, nous leur avons fait don et remise par ces présentes, à la charge de tenir leurs jours dans notre royaume, dont ils ne pourront sortir sans notre permission expresse et par écrit et de ne s'entremettre pour aucun étranger ex peine de nullité des présentes et à l'effet de tout ce qui depuis nous avons dérogé et dérogeons expressément en leur faveur pour ce regarde sans tirer en conséquence à tous édits et déclarations, arrêtés d'ordonnance et règlements et notamment à l'Edit du mois de mars 1768. En tout ce qui pourrait être contraire à ces présentes, que nous voulons et entendons avoir leur pleine et entière exécution, si donnons à nos aimés et féaux conseillers les gens tenant notre cour de parlement à Paris que les présentes ils aient à faire registrer et à enthériter et leur contenu faire exécuter entièrement, cessant et faisant cesser tous troubles et empêchements à ce contraire. Car tel est notre plaisir et afin que soit chose ferme et stable à toujours nous avons fait mettre notre scel à ces présentes. Donnée à Versailles au mois d'août l'an de grâce mil sept cent quatre vingt six, de notre règne le 13e.

Signé Louis.

Et plus bas: par le roi, le Bon Dusreteuil, visa sire de Miromesnil.

Et scellé du grand sceau sur cire verte en lac de soie rouge et verte et en marge est écrit: insinué à Paris le 30 9bre 1786, sans droits, signé Caqué.

Par arrêt rendu en la cour de parlement à Paris le 16 Xbre 1786 sur les conclusions de Mr le procureur général.

Apperte avoir été ordonné que lesdites lettres patentes seraient enregistrées au greffe de la cour pour jouir par les impétrants de leurs effets et contenu et être exécutées selon leur forme et teneur, aux charges, clauses et conditions y portées.

Collationné aux originaux par nous écuyer conseiller secretaire du Roy Maison Couronne de France et de ses finances.

Signé Papeveu avec paraphe.

27. Aflaatbrief paus Pius VI, 25 juni 1791

Handschrift, Latijn, perkament, 1 blad oblong.

Volle aflaat op de feestdag van de Zalige Coleta.

Met placet vanwege vicaris generaal De Gryse,¹⁸ Brugge 17 augustus 1791.

28. Aflaatbrief paus Pius VII, 31 mei 1816, met bevestiging van verschillende aflaten

Handschrift, Latijn, perkament, 1 blad oblong.

Met placet vanwege vicaris-generaal Le Surre,¹⁹ Gent 17 juli 1816.

29. Brief van vicaris-generaal Le Surre, 4 juli [1816]

Betreft de aflaatbrief onder n° 28. Brief in het Frans, gericht aan de abdis, waarin hij de toekenning van verschillende aflaten bevestigt en tevens een brief vanwege de paus overhandigt, geschreven als antwoord op een brief vanwege de abdis.

30. Brief van vicaris-generaal Le Surre, 22 juli 1816

Betreft de aflaatbrief onder n° 28. Brief in het Frans, gericht aan de abdis, waarin hij bevestigt dat een volle aflaat te verkrijgen is op de feestdag van de heilige Agnes van Assisi.

31. Aflaatbrief

Handschrift, Latijn, perkament, 1 blad.

De brief is niet gedateerd, tenzij *anno primo* en *anno secundo*, maar hij vermeldt niet van welk pontificaat. Vermoedelijk 17de eeuw.

18 Jacobus Franciscus De Gryse (Roeselare 1741-Eeklo 1811) was de naaste medewerker en vertrouwensman van bisschop Brenart.

19 De Franse priester Jacques Le Surre (1763-1844) was vicaris en vertrouwensman van de Gentse bisschop Maurice de Broglie. Samen met hem kwam hij in 1814 opnieuw naar Gent na verschillende jaren ballingschap.

32. **Klein cahier, einde 18de eeuw, 4 bladzijden met het verhaal van een mirakel door het beeld van Sint-Adriaan²⁰**
Handschrift, papier, Nederlands, ondertekend door Karel de Schietere de Caprijke, met zijn zegel, ongedateerd.

Uittreksel uit *zekereren boek* van de zusters arme claren, te dateren na 1783.

33. **Klein dubbel blad, einde 18de eeuw, 4 bladzijden met het verhaal van een mirakel aan het kruisbeeld ('Christus met de open mond')²¹**
Handschrift, papier, Nederlands, ondertekend door Karel de Schietere de Caprijke, met zijn zegel, ongedateerd.

Uittreksel uit *zekereren boek* van de zusters arme claren, ongedateerd, maar na 1783.

34. **Klein dubbel blad, einde 18de eeuw, 4 bladzijden, met het verhaal van het miraculeuze verschijnen van het Kind Jezus²²**
Handschrift, papier, Nederlands, ondertekend door Karel de Schietere de Caprijke, zonder zegel, ongedateerd, normaal gesproken van na 1783.

Niet expliciet vermeld, maar moet zoals de twee vorige n^{os} komen uit *zekereren boek* van de zusters arme claren.

35. **Het Memoriaalboek of Zwartten Boek**

Dit is *den zekereren boek* waaraan in de vorige nummers wordt gerefereerd. Het gaat om een 'memorieboek' waarin de belangrijkste zaken met betrekking tot het klooster en zijn bewoonders werden opgetekend. Of althans de zaken die op

20 A. VAN DEN ABEELE, 'Wonderen bij de Arme Klaren Coletienen in Brugge', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 143 (2006), p. 287.

21 A. VAN DEN ABEELE, 'Wonderen', p. 281.

22 A. VAN DEN ABEELE, 'Wonderen', p. 282.

een bepaald ogenblik door de samenstelsters ervan als de belangrijkste werden beschouwd.

Het dateert uit de 16de of 17de eeuw, met overschrijving van gegevens uit een vroeger, vanaf de stichting aangelegd boek, dat om een of andere reden werd vervangen. Het is verder aangevuld met gegevens tot in de 20ste eeuw. Hierna volgt een beknopte beschrijving.

De eerste 216 bladzijden bleven ongenummerd. We hebben ze met potlood genummerd om er wegwijs uit te geraken en verwijzingen naar de inhoud te vergemakkelijken. De bladzijden 151 tot 216 (200 tot 216 onbeschreven) bestaan uit twee toegevoegde katernen. Daarop volgen gefolieerde bladzijden die de nummers 1 tot 230 dragen. De bladzijden 231 tot 250 bleven ongenummerd, en kregen van ons eveneens een volgnummer in potlood.

1) Bladzijde 1: Inleiding

In een wat twijfelend Frans, handschrift van de 17de eeuw.

Ces écrits dans cette livre a esté tiré de les escrits de la main de la Révérende Mère Abbessse Soeur Cathérine de Longueville, première abbessse du couvent de Bruges, étant venu du couvent de Gand pour fondé ce couvent. Ayant vécu longtemps à Gand avec Nostre Sainte Mère Colette, ouït de sa bouche et mit en escrit les ordinances et déclarations de son intentions sur la Règle, pour plus clèrement entendre ce qui touche les consciences, étant une religieuse parfaite et de sainte vie. Elle était Abbessse à Gand lorsque notre Sainte Mère mourut.

2) Bladzijde 3 tot 55

In het Frans, handschrift 17de eeuw.

Richtlijnen van de heilige Coleta voor een georganiseerd kloosterleven.

3) Bladzijde 56 tot 58

In het Frans, handschrift 17de eeuw.

Herinneringen aan Margaretha van York, Lodewijk van Gruuthuse en de eerste wereldlijke vaders Silvester Pardo en François d'Oignies. Het is hier, op bladzijde 57, dat vermeld wordt dat Gruuthuse overleed op 26 januari 1493 (1492 o.s.). Steeds wordt maandag 26 november 1492 als overlijdensdatum voor Lodewijk van Gruuthuse vermeld, op basis van Rombout De Doppere (1420-1501), die van 1491 tot 1498 een kroniek over de gebeurtenissen van de tijd bijhield (zie de editie van H. DUSSART, *Fragments inédits de Rombout de Doppere (...). Chronique brugeoise de 1491 à 1498*, Brugge, 1892, p. 40). Deze datum, opgetekend door een tijdgenoot, heeft grote kans de juiste te zijn. Het is nochtans verwonderlijk dat dit memoriaalboek een datum twee maanden later vermeldt. Die mededeling heeft, ondanks De Doppere, toch enige geloofwaardigheid: de kloosterlingen hielden nauwgezet de overlijdensdatum van hun weldoeners bij, teneinde hen op de verjaardag ervan te kunnen herdenken. Zoniet gaat het om een vergissing bij latere transcriptie (de tekst dateert immers uit de 17de eeuw en is een transcriptie van een vroegere tekst).

4) Bladzijde 59 tot 96 en 100 tot 104

In het Frans, handschrift 17de eeuw (bladzijde 103-104 in 18de-eeuws handschrift).

Bladzijde 119 tot 154

in het Nederlands, handschrift 17de-18de eeuw.

Bladzijde 155 tot 188

In het Nederlands, handschrift 19de eeuw.

Bladzijde 188 tot 198

In het Frans, handschrift 19de-20ste eeuw.

Lijst van de 417 ingetreden slotzusters met korte biografische gegevens, meer bepaald over mirakels en wonderlijke gebeurtenissen.²³

23 A. VAN DEN ABEELE, 'Wonderen', passim.

5) Bladzijde 97 tot 99

In het Frans, handschrift 17de eeuw.

Over wereldlijke vader Jan van Pamel.²⁴

6) Bladzijde 105 tot 118

In het Nederlands, handschrift 17de eeuw.

Betreffende de overstap van de Waalse naar de Vlaamse provincie. Herinneringen aan wereldlijke vaders en moeders van de familie Cobryse.²⁵

7) Bladzijde 199

In het Frans, handschrift 20ste eeuw.

Korte gegevens over zes zusters, na 1950 overgekomen uit het afgeschafte klooster van Lambermont (Verviers).

8) Bladzijde 200 tot 218

Blanco bladzijden.

9) Gefolieerde bladzijden.

In het Nederlands, handschrift 18de eeuw, tenzij anders vermeld.

a) folio ongenummerd (met inhoudstafel)

b) folio 1 tot 50

*veele schoone ende gedinckweerdighe geschiedenisse ende particuliere deuchden van verscheijden godvruchtige van onse religieusen.*²⁶

c) folio 51 tot 90 (79 tot 90 blanco, folio's 75-78 in het Frans, handschrift 20ste eeuw)

eenighe artijckelen weerdich om te aenmercken, waermede

24 A. VAN DEN ABEELE, 'De "geestelijke vaders en moeders"', p. 116.

25 A. VAN DEN ABEELE, 'De "geestelijke vaders en moeders"', p. 116-120.

26 A. VAN DEN ABEELE, 'Wonderen', passim.

*den bermertigen Godt, dit ons aerm gemeijnte heeft voorcommen in hunne needsaeckelijckheit en benauwtheit.*²⁷

d) folio 91 tot 104

*eeuwich memorial, te weten wanneer en van waer alhier gecommen zijn de religieusen fondatrisse om dit ons clooster te bewoonen en regeeren.*²⁸

e) folio 105 tot 142 (136 tot 142 blanco)

*memorial van alle onse geestelijcke vaders, die sedert de geuserie, te weten van het jaer anno 1588 aen ons aerm gemeijnte hunnen dienst ende affectie betoont, oock hoe veel jaeren de selve hebben gepresideert, alsoock den brief, die den Eerw. pater provincial sendt aen de geestelijcke vaders, als dese van de abdisse met haere discreten daert oe versocht ende aenveert is.*²⁹

f) folio 143 (handschrift in het Frans, 20ste eeuw)

A la pieuse mémoire de nos Révérends Confesseurs. Lijst van zeventien biechtvaders van 1854 tot na 1978:

kanunnik de Man (1854-1861)

kanunnik Lysen (1861-1901)

kanunnik Rodolphe Hoornaert (1901-1937)

pater Georges, gardiaan kapucijnen Schaarbeek (1917-1919)

eerwaarde heer G. T. Rommel (1919-1923)

eerwaarde heer Soete (1923-1932)

kanunnik René De Schepper (1932-1941 en 1942-1948)

eerwaarde heer Jos. Vander Plancke (1941-1942)

eerwaarde heer G. Maeyens (1948-1952)

eerwaarde heer Antoon Viaene (1952-1953)

kanunnik V. Laridon (1954-1963 en 1974-1978)

kanunnik Wilfried Dumon (1963-1964)

kanunnik Paul Nicaise (na 1978)

kanunnik Robert Lagrain (na 1978)

pater Reynaert s. j. (na 1978)

²⁷ *Ibidem.*

²⁸ A. VAN DEN ABEELE, 'De abdisen', p. 362-370.

²⁹ A. VAN DEN ABEELE, 'De "geestelijke vaders en moeders"', p. 114-129.

- g) folio 144 tot 162 (blanco)**
- h) folio 163 tot 229**
*memorie van alle electien die gedaen sijn, sedert de veranderinghe van de walsche tot de vlaemsche provincie, alsmede de religieusen die het officie van abdisse bedient hebben.*³⁰
- i) folio 230 tot 238 (in het Frans, handschrift 17de eeuw)**
Cy sont celles qui ont fondé notre couvent de Pauvres Claires Colettines à Bruges: over de heilige Franciscus, heilige Clara en heilige Coleta; over de stichting in Brugge.
- j) folio 239 tot 243 (in het Nederlands, handschrift 18de en 19de eeuw)**
Memorie van de weldoeners: korte gegevens over enkele 19de-eeuwse weldoeners: Deken Moens (Roeselare) – E. H. Van Voshem – Sofie Rembry – Teresia De Gheldere – Johannes Van Vyve – mevrouw Vindevoghel (die tweeduizend ponden gaf voor de heropbouw van het klooster na 1840) – pastoor Wielmaecker – Pieter Gillon-Wielmaecker en Marie-Thérèse Gillon.
- k) folio 247-248**
 Vertaling uit het Latijn van een door Paus Pius VII aan het klooster verleende eeuwigdurende volle afaat.

30 A. VAN DEN ABEELE, 'De abdissen', p. 371-380.

Het vijandbeeld van de Vlaamse soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog¹

Augustus 1914, de Eerste Wereldoorlog is een feit. Voor het eerst stonden miljoenen burgers als soldaten tegenover elkaar in een strijd die later de boeken in zou gaan als een van de grootste slachtpartijen uit de geschiedenis. Hoewel de oorlog werd uitgevochten door gewone mensen, had de geschiedschrijving lange tijd alleen maar aandacht voor de feiten en de grote gebeurtenissen. Daardoor werd de mentaliteitsgeschiedenis, die de gevoelens en de beweegredenen van de soldaten onderzocht, vaak verwaarloosd. Recent kwam daar verandering in en verscheen een aantal publicaties die beschrijven hoe de Belgische frontsoldaten zich voelden en wat ze juist dachten.²

In navolgend artikel zal nu een poging ondernomen worden om speciaal de opinies van de Vlaamse soldaten over de vijand, het Tweede Duitse Keizerrijk, te beschrijven. Een algemeen beeld daarover schetsen is niet eenvoudig. Opinievorming gebeurt door middel van een selectie van feiten en vooroordelen die gebaseerd zijn op gegevens uit verschillende informatiekanaalen, zoals de media, (reis)verhalen of culturele interacties. Deze selectie is per definitie subjectief: de feiten blijven altijd wel dezelfde, maar niet elk individu trekt gelijke conclusies of legt dezelfde nadruk op bepaalde gegevens. Toch heeft de regio of het land waar men woont, ook een grote impact op de individuele beeldvorming, waardoor deze een nationale gemeenschappelijke dimensie krijgt. In tegenstelling tot de Walen, bijvoorbeeld, die duidelijk meer sympathie voor Frankrijk koesterden, waren de Vlamingen eerder geneigd

1 Het artikel is een bewerking van H. VANDER SANDEN, *Het vijandbeeld van de Nederlandstalige soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Onuitgegeven masterproef (promotor prof. dr. L. De Vos), K.U. Leuven, 2009

2 B. BENVINDO, *Des Hommes en Guerre: les soldats belges entre ténacité et désillusion 1914-1918*, Brussel, 2005;

om aan te leunen bij de Angelsaksische of Germaanse wereld. Ook religieuze, morele of ideologische overtuigingen en het economisch profijt van bepaalde bevolkingsklassen hebben er een invloed op.

Om de opinies van de Vlaamse soldaten te schetsen wordt gebruikgemaakt van getuigenissen uit egodocumenten, meer bepaald uit dagboeken en briefwisselingen. Daarbij moet in tijden van oorlog met specifieke factoren rekening worden gehouden. De psychologische ingesteldheid van de soldaten speelde een bepalende rol: traumatische ervaringen, heimwee en patriottisme beïnvloedden het vijandbeeld grondig. Onder meer door verschillen in klasse en ideologie ontstond er een uiteenlopende beeldvorming. Vaak is dit merkbaar in kleine details, maar soms is de onderlinge afwijking zo groot dat in feite kan gesproken worden van heel verschillende visies op Duitsland.

HET BRONNENMATERIAAL

Bij de keuze van de onderzoeksbronnen is geprobeerd een zo representatief mogelijke steekproef uit te voeren, waarbij soldaten met verschillende achtergronden en uit verschillende regio's aan bod komen.

Van de 25 hierna geciteerde auteurs kwamen er vijf uit Antwerpen, twee uit Brabant, vier uit Limburg, zes uit Oost-Vlaanderen, vier uit West-Vlaanderen; van vier was de herkomst niet te achterhalen. Onder de auteurs waren er drie officier, vier onderofficier en elf gewoon soldaat; drie waren aalmoezenier, één was dokter en van drie was de rang niet terug te vinden. In het burgerleven oefenden de dagboek- en briefschrijvers verschillende beroepen uit: er waren landbouwers (vier), arbeiders (drie), zelfstandigen (twee), studenten en universitair opgeleiden (acht), geestelijken (drie); van vijf is het beroep onbekend. Er is een – weliswaar licht – overwicht van schrijvers met een goede opleiding. Een groot deel of 72% ervan was jonger dan 25 jaar.

Afb. 1. Aan het IJzerfront – Westrozebeke, foto genomen door aalmoezenier Pauwels (Brugge, *Provinciale Bibliotheek en Documentatiecentrum*)

Dagboeken zijn de belangrijkste en bijgevolg ook de hierna meest aangewende persoonlijke documenten. Het zijn uitgebreide verzamelingen van opinies, die minder onderworpen waren aan de militaire censuur dan de brieven. Er werden getuigenissen uit dertien ongepubliceerde en uit vier uitgegeven dagboeken aangewend.

Brieven zijn heel wat minder bewaard gebleven. Ze bevatten veel meer emoties dan de dagboeken, omdat ze doorgaans naar het thuisfront werden gestuurd. Ze werden wel dikwijls gecensureerd.

Niet alle bewaarde getuigenissen zijn representatief voor de volledige oorlogservaring van de soldaten. Soms werden de verhalen neergeschreven in een emotionele bui. Frustraties werden op die manier zeer snel verwensingen. Hierna is geprobeerd om zo veel mogelijk causale verbanden aan te geven tussen de oorzaken en de verwensingen. Verder is het niet altijd bekend of de soldaat zijn gedachten wel in alle eerlijkheid neerpende. Er kan bijvoorbeeld sprake zijn van een zekere autocensuur. Iemand die relatief positief over de Duitsers dacht, schreef dit waarschijnlijk niet neer in zijn dagboek. Wat immers als dat uitkwam na zijn dood? Ten slotte is

het ook niet zeker of de soldaten die dagboeken of briefwisseling bijhielden, wel representatief waren voor het hele Belgische leger. Het neerschrijven was, ondanks de lage graad van analfabetisme in het Belgische leger (12,1%), toch een bezigheid van relatief goed opgeleide personen.³

DE BELGISCH-DUITSE RELATIES VOOR DE EERSTE WERELDOORLOG

Met de ondertekening van het Verdrag van Londen (1839) had België nog maar weinig meer te vrezen van de buurlanden. Enkele jaren voordien was het bestaansrecht van de nieuwe natie nog zeer precair geweest. Het Koninkrijk der Nederlanden erkende de onafhankelijkheid van onze gewesten niet en ook Frankrijk lag op de loer. Daarnaast had Pruisen, een van de machtigste Duitse staten, in 1830 nog overwogen om *manu militari* een einde te maken aan de 'revolte van de Zuidelijke Nederlanden' ten voordele van een Europees *status quo*.

Na 1839 bleef het wederzijdse wantrouwen tussen de Duitsers en de Belgen bepalend voor het uitblijven van uitvoerige diplomatieke en culturele contacten.⁴ Het 'Franstalige' België was namelijk, in de ogen van de Duitsers, nog steeds een marionet van aartsrivaal Frankrijk, terwijl Duitsland – en vooral Pruisen – volgens de Belgen nooit had mogen overwegen om tussenbeide te komen in de Belgische Revolutie. Bovendien had Duitsland (toen nog het geheel van Duitse staten) in de eerste helft van de 19de eeuw op cultureel vlak simpelweg niet dezelfde uitstraling als Frankrijk bezat. Niettemin is er altijd een vorm van individuele onderlinge interesse tussen België en Duitsland geweest. Vóór 1870 onderhielden de intellectuelen van beide landen – weliswaar beperkte – contacten. Na 1870 werd de politieke impact van Duitsland, dat zich begon te profileren als opkomende grootmacht, op de rest van Europa steeds groter. Het had de voormalige voorbeeldnatie

3 B. BENVINDO, *Des Hommes en Guerre*, p. 20-22.

4 J. CEUPPENS, *België en de opgang van Pruisen: J.B. Nothomb, België en de Duitse eenmaking van Solferino tot Sadowa, 1859-1866*, Leuven, 1998, p. 102-127.

Frankrijk militair verslagen in de oorlog van 1870-1871 en ten gevolge van deze oorlog werd het Tweede Duitse Keizerrijk gesticht. In één klap moest België, dat zich in de Frans-Pruisische oorlog wijselijk neutraal had gehouden, rekening houden met een nieuwe grootmacht in de achtertuin.

Zowel op economisch als op cultureel vlak wist Duitsland zich gaandeweg te profileren. Gedurende de 19de en 20ste eeuw bouwde het geleidelijk aan eenzelfde voorbeeldrol op als Frankrijk tevoren gehad had. Vooral de verspreiding van de Duitse wetenschap en het concept van de *Deutsche Volksschule*, maar ook het 'historisme' van Leopold von Ranke, hadden een grote invloed op de intellectuele transfers. Er was in de periode juist vóór de Eerste Wereldoorlog bij de Belgische elite zelfs sprake van *une vogue pour les choses de l'Allemagne*.⁵

Het algemene beeld over Duitsland was in België gedurende de 19de eeuw overwegend positief. Diplomatiek gezien had België weinig te vrezen van de oostbuur. Pruisen, de staat waar België aan grensde, was sinds 1839 een van de garanten voor de Belgische onafhankelijkheid en had doorheen de daaropvolgende decennia geen pogingen ondernomen om die onafhankelijkheid aan te tasten. Tijdens de Frans-Pruisische oorlog (1870-1871) werd de Belgische neutraliteit bovendien gerespecteerd.

Het wederzijdse respect dat de twee landen hadden opgebouwd, werd naar het einde van de 19de eeuw toe echter langzaam maar zeker aangetast. Vooral van Duitse zijde uit ging men anders naar het kleine België kijken. Het *Schlieffen-Moltke-plan* (1908), dat bij een eventuele oorlog met Frankrijk een doortocht door België veronderstelde en een schending van de Belgische neutraliteit inhield, is een voorbeeld dat aantoonde hoezeer het klimaat in de hoge Duitse kringen veranderd was.⁶

5 M. DUMOULIN, 'La Belgique entre la France et l'Allemagne', in: E. LEONARDY en H. ROLAND, *Deutsch-belgische Beziehungen im kulturellen und literarischen Bereich 1890-1940*, Frankfurt, 1999, p. 15-28.

6 L. DE VOS, *De Eerste Wereldoorlog*, Leuven, 2003, p. 41-43.

De Belgische Staat, die grotendeels naar de positieve interacties uit het verleden keek, was zich van geen kwaad bewust. De exponentiële machtstoename van Duitsland was in de ogen van de meeste Belgen geen noodzakelijk slechte evolutie. Een grote culturele en morele grootmacht zou een kleine natie toch nooit aanvallen? En had België überhaupt nog een oorlog gekend sinds het Verdrag van Londen in 1839? Deze combinatie van overtuigingen, samen met enkele historische feiten, zorgden ervoor dat de meeste Belgen een naïef standpunt innamen: Duitsland zou geen bedreiging voor België vormen. Zelfs toen in de zomer van 1914 alle grootmachten hun militaire reserves mobiliseerden, bleef dit standpunt overeind. *Duitsland, Rusland, Holland, België enz., alles is in mobilisatie, dat wil daarom nog niet zeggen dat er onmiddellijk gevaar is*, getuigde een Vlaamse soldaat nog op 1 augustus.⁷

Zoals bekend, werd de kroonprins van Oostenrijk-Hongarije in juli 1914 in Sarajevo vermoord door een Servische nationalist. Het hek was van de dam: Duitsland gaf onvoorwaardelijke steun aan de Oostenrijkers en verklaarde de oorlog aan Rusland en Frankrijk. Even hoopte België de dans nog te kunnen ontspringen, maar toen het Duitse ultimatum op 2 augustus in Brussel aankwam, had heel het land elke illusie verloren.⁸

DE OORLOG EN HET ONTSTAAN VAN EEN NEGATIEF DUITSLANDBEELD

De schok die de Duitse inval in België op 4 augustus 1914 teweegbracht was enorm. Bij de Belgische elite, waar er traditioneel een groot respect voor de Duitse cultuur en industrie heerste, was men zwaar aangeslagen. Waarom verklaarde een grote natie als Duitsland de oorlog aan België? Jos De Cuyper pende in het begin van de oorlog zijn frustraties neer in zijn dagboek:

*la petite Belgique, si pacifique, est en guerre avec l'Allemagne.
J'ai toujours eu de l'Allemagne la meilleure opinion et plus*

7 IEPER, *Documentatiecentrum 'In Flanders Fields'*, Musea In Flanders Fields, nr. 1542: Brieven Karel Lauwers, 1 augustus 1914.

8 L. VANDEWEYER, *De Eerste Wereldoorlog: Koning Albert en zijn soldaten*, Antwerpen, 2005, p. 14-15.

*que personne j'ai toujours été convaincu de la supériorité de son armée. D'autre part jusqu'en ces derniers temps j'ai maintenu que l'Allemagne n'avait aucun dessein d'offensive vis-à-vis de la France. Quelle désillusion!*⁹

Vanzelfsprekend was nog de grootste ontgoocheling voor de Belgen die ten strijde moesten trekken. Het besef dat België werd aangevallen door een veel sterkere vijand, was voor alle soldaten moeilijk te verwerken. Het moreel viel in eerste instantie nog mee, maar na de eerste tegenslagen was het zelfvertrouwen al snel zoek en het geloof in een goede afloop beneden peil. Uit de meeste egodocumenten van Vlaamse soldaten blijkt dan ook dat de frustratie groot was: *Dat het Duitsch gouvernement de overeenkomsten en tractaten van [Den Haag] dus onverschillig onder de voeten trapte – en de wetten overtrede met de onzijdigheid van België te schenden.*¹⁰ *'t Is toch ook droevig te hooren spreken over den laffen aanval van het machtige Duitschland tegen het kleine onschuldige België.*¹¹ *Duitsland verklaart de oorlog aan België. De schandelijkste daad van hoogverraad voor de hele wereldgeschiedenis.*¹²

Negatieve woorden over het Duitse Keizerrijk werden dus veelvuldig neergeschreven. Het eerder positieve beeld over de Duitsers en hun cultuur van juist voor de oorlog ging snel verloren. Toch vergt deze verandering enige nuance. Tijdens de eerste weken van de oorlog was de haat bij het merendeel van de Belgische troepen niet gericht tegen de Duitse burgers of zelfs tegen de Duitse soldaten. Het aangedane onrecht werd begaan door het Duitse opperbevel en de Duitse regering. In vele egodocumenten werd de keizer geviseerd. Enkele getuigenissen geven weer dat er soms een positie-

9 A. DE CUYPER, *Journal de Campagne 1914-1917: oorlogsdagboek van een hulpdokter bij het Belgisch leger*, Brugge, 1968, p. 5. Dit uitgegeven dagboek van Jos De Cuyper is deels in het Nederlands en deels in het Frans opgesteld.

10 BRUSSEL, *Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis*, Personalia 14-18, Aparte nrs. 604: Dagboek J. Bonneux (gebeurtenissen augustus-september 1914).

11 ANTWERPEN, *ADVN – Archief, Documentatie- en Onderzoekscentrum voor het Vlaams-nationalisme*, IJzerbedevaartarchief, nr. 1092/1/6-7: Frans Kusters brieven, 29 januari 1915.

12 D. VANACKER, *Joris Van Severen: die veruloekte oorlog, dagboek 1914-1918*, Ieper, 2005, p. 15.

ver beeld over de vijandige troepen heerste. In hun ogen waren het gewone mensen die hetzelfde lot als zichzelf moesten ondergaan: *Het zijn toch immers eerlijke soldaten zoals wij, dus geen bandieten noch moordenaars.*¹³

Een onrechtstreeks gevolg van de schok die de inval met zich meebracht, was een ongebreideld patriottisme. Dit werd aangewakkerd door de kranten die leuzen als *Leve God en België, leve de koning. Dood aan de Duitsers!* neerschreven.¹⁴ De Belgische weigering na het ultimatum wekte een gevoel van fierheid op.¹⁵ Uit bijna alle getuigenissen blijkt dat een – vooral defensieve – oorlog een enorm mobiliserend effect had:

*maar ook voelde ik mij fier Belg te heeten toen er gesproken werd over de heldhaftige wijze waarop onze rustige medeburgers naar 't wapen grepen en ten strijde trokken – hoe de kleine Belgen het groote Frankrijk van ene zekere nederlaag hebben gered – nooit lijk na dat sermoen heb ik met meer vurigheid voor ons zoo beproefd, ons heilig vaderland gebeden.*¹⁶

Op enkele dagen tijd telde België reeds een 20.000 vrijwilligers, een enorm aantal voor een kleine natie zonder noemenswaardige militaire cultuur.¹⁷ De meeste discussiepunten in het land werden meteen bij het uitbreken van de oorlog grotendeels opgeheven. Vanaf augustus 1914 was men geen Waal of Vlaming meer, geen liberaal of katholiek, maar Belg, strijdend voor een vrij en neutraal België. Deze *Union sacrée* of *Godsvrede* was algemeen.¹⁸ Althans, dat was toch wat alle kranten verkondigden, die *nota bene* onder staatscontrole stonden.

13 GENT, *Stadsarchief*, Fonds W. Steeghers (DFK 11), nr. 35/2: Dagboeken Adolf Steeghers, 17 augustus 1914.

14 D. VANACKER, *De Frontbeweging: de Vlaamse strijd aan de IJzer*, Kortrijk, 2000, p. 21 (getuigenis van Renaat De Rudder).

15 B. AMEZ, *Dans les tranchées*, p. 239-240.

16 ANTWERPEN, ADVN – *Archief, Documentatie- en Onderzoekscentrum voor het Vlaams-nationalisme*, IJzerbedevaartarchief, nr. 1092/1/6-7: Frans Kusters brieven, 29 januari 1915.

17 S. DE SCHAEPRDIJVER, *De Grote Oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amstel, 2005, p. 60-61.

18 B. BENVINDO, *Des Hommes en Guerre*, p. 42.

Afb. 2. Aan het IJzerfront – Woesten, foto genomen door aalmoezenier Pauwels
(Brugge, Provinciale Bibliotheek en Documentatiecentrum)

Dit patriottisme vereist enkel kanttekeningen. Zeker niet alle Belgen waren even vaderlandslievend ingesteld. Velen wilden gewoon niet vechten, wat in sommige gevallen leidde tot desertie. Ook het schijnbare patriottisme uit de getuigenissen was niet alleen voortgekomen uit liefde voor België; voor een belangrijk deel was het te wijten aan de idee dat het gewoon de plicht van ieder was om *de haardsteden te verdedigen*.¹⁹ De natie België was bij velen, misschien onbewust, van secundair belang. Soldaten vochten vooral om hun eigen huishouden of dat van hun ouders uit handen van de vijand te houden. Ze vreesden namelijk de eventuele lasten voor familie en vrienden. In emotionele brieven naar het thuisfront kwam deze bekommernis regelmatig naar boven: *[Aan aanmoediging] ontbreekt het ons niet want al de soldaten [koken van?] woede. Op de Duitschers daar zij ons dierbaar België zwaar willen ontvreemden en vooral onze broeders aan hunne dierbare ouders ontrukken*.²⁰

Verder was de eensgezindheid onder de Belgen niet absoluut. Vooral de steeds terugkerende strubbelingen tussen Frans- en Nederlandstaligen speelden daarbij een hoofdrol. Zo schreef een kapelaan bijvoorbeeld verveeld te zitten met de oorlog tegen *stamverwanten in bloed en in taal*.²¹ Daarnaast stelde een Vlaams soldaat dat er twee redenen waren waarom enkele Vlamingen niet wilden vechten: eerst en vooral *was 't stiefvaderlijk België dat vechten ging* en daarenboven *was 't tegen Duitschland dat het de strijd aanging*.²² Hier was de sympathie voor Duitsland dus nauwelijks aangetast door de oorlog. Niettemin waren de Belgen die effectief de vijandelijke kant kozen, schaars. Er zijn tijdens de eerste maand van de oorlog wel enkele getuigenissen die melding maken van Duitsgezindheid in het Belgische leger:

[Aalmoezenier Tilleux] stond vol bewondering voor het Duitse leger en bijzonder voor de officieren. ... Hij had niets

19 GENT, *Stadsarchief*, Fonds W. Steeghers (DFK 11), nr. 35/2; Dagboeken Adolf Steeghers, 5 augustus 1914.

20 IEPER, *Documentatiecentrum 'In Flanders Fields'*, Musea In Flanders Fields, Carlos van Louwe, nr. 1069; Brieven Louis Delputte, 8 augustus 1914.

21 D. VANACKER, *De Frontbeweging*, p. 20 (citaat van Cyriel Verschaeve).

22 D. VANACKER, *De Frontbeweging*, p. 22-23 (getuigenis van Jeroom Leuridan).

*dan lof over de Duitse tucht en orde ... en [Tilleux] neuriede 'Deutschland über alles'. Dat stemde mij tot diep nadenken en verstevigde in mij de persoonlijk opgedane indrukken. Stilaan groeide in mij die nu nog onaflegbare afkeer voor officieren en legerleiding.*²³

WANNEER DE HOOP VERVLIEGT

Tijdens de krijgsverrichtingen tussen 4 en 25 augustus, koesterden de Belgische soldaten nog enige hoop op de eindoverwinning. Het land alleen was wel te zwak om de Duitse pletwals te stuiten, maar de garanten van de Belgische neutraliteit zouden de natie wel ter hulp snellen en de vijand verslaan. Deze optimistische kijk ontstond vooral door toedoen van Belgische propaganda in de pers. In hun dagboeken en/of briefwisselingen schreven de Nederlandstalige soldaten deze ontwikkelingen opgetogen neer: *Aangenaam nieuws: de Duitsers zijn weer op verschillende plaatsen door ons Klein België achteruitgeslagen en als het nou blijft duuren zullen [ze] klopp krijgen dat ze kakken waar ze staan.*²⁴ *De Duitsers hebben vele gekwetsten en doden.*²⁵ *Volgens de gazet krijgen de Duitsers klopp op klopp, zoo dit zoo voortgaat zullen wij nog al rap mogen afkomen.*²⁶

De vijand zou snel worden verdreven. Veel Vlaamse soldaten waren dus *vastberaden [de Duitsers], evenals onze kameraden van Luik, eene duchtige rammeling te geven.*²⁷ Het reële strijdverloop was op dat moment echter reeds heel wat minder rooskleurig. De Duitsers waren door de Belgische linies gebroken en de vesting Luik stond op het punt te vallen. Een snelle doortocht doorheen

23 ANTWERPEN, ADVN – Archief-, Documentatie- en Onderzoekscenrum voor het Vlaams-nationalisme, IJzerbedevaartarchief, nr. 1093/1/8: Dagboek Joris D'Hont, 18 september 1914.

24 IEPER, Documentatiecentrum 'In Flanders Fields', Musea In Flanders Fields, nr. 1542: Brieven Karel Lauwers, 14 augustus

25 IEPER, Documentatiecentrum 'In Flanders Fields', Musea In Flanders Fields, Carlos Van Louwe, nr. 1069: Brieven soldaat Louis Delputte, 6 augustus 1914.

26 IEPER, Documentatiecentrum 'In Flanders Fields', Musea In Flanders Fields, nr. 5162: Briefwisseling Pieter De Pauw, 10 augustus 1914.

27 BRUSSEL, Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, Personalialia 14-18, Aparte nrs. 604: Dagboek J. Bonneux (gebeurtenissen augustus-september 1914).

België was voor hen van kapitaal belang. Om deze te verwezenlijken, hanteerde het Duitse opperbevel terreur: de Belgische bevolking en haar soldaten moesten een zodanige schrik opdoen dat elke weerstand en wil tot vechten gebroken zou zijn.²⁸ Om de Duitse soldaten te overtuigen werden er demonische verhalen verspreid: Belgische burgers zouden bijvoorbeeld waterbronnen vergiften.²⁹

Het tijdelijk vastlopen van de militaire operaties rondom Luik deed de Duitse gemoederen overkoken. De aanvallers keerden terug naar eerder bezette Luikse dorpen en namen er wraak voor hun gesneuvelde vrienden. Onder andere in Melen, Soumagne, Visé, Blégny en Hervé vond een aantal zware incidenten plaats tussen soldaten en de bevolking.³⁰ Er werden burgers gegijzeld, gemarteld, verwond en zelfs geëxecuteerd. Er vielen honderden slachtoffers.³¹ Het nieuws over de wreedheden kon zich niet meteen verspreiden. De karige berichtgeving die wel achter het front, in kazernes of op stellingen doorheen gans vrij België doorstroomde, deed de Vlaamse soldaten zelfs veronderstellen dat het ging om opgeklopte verhalen of misschien zelfs leugens: *Verschillende berichten komen ons ter oore over allerhande barbaarschheden waar de Duitschers zich aan zouden schuldig maken. Doch ik weet niet of wij er geloof moeten aan hechten zoo erg zijn de beschuldigingen*³².

Bovendien, zo stelden enkele Vlaamse soldaten die in Duitsland hadden gestudeerd, *werd oorlog niet op die manier gevoerd in de 20ste eeuw, want Duitsland is te geciviliseerd om tot zulke wreedheden in staat te zijn; ge zult binnenkort zien hoe goed het Duitse leger zich zal gedragen*.³³

28 J. LIPKES, *Rehearsals: the German Army in Belgium, August 1914*, Leuven, 2007, p. 54.

29 J. LIPKES, *Rehearsals*, p. 165-167.

30 J. LIPKES, *Rehearsals*, p. 47.

31 Voor meer informatie over de Duitse wreedheden, zie J. HORNE en A. KRAMER, *German Atrocities, 1914. A History of a Denial*, Londen, 2001 en J. LIPKES, *Rehearsals*.

32 GENT, *Stadsarchief*, Fonds W. Steeghers (DFK 11), nr. 35/2: Dagboeken Adolf Steeghers, 17 augustus 1914.

33 J. LIPKES, *Rehearsals*, p. 381 (eigen vertaling uit het Engels).

Afb. 3. Aan het IJzerfront – Wulpen, foto genomen door aalmoezenier Pauwels (Brugge, Provinciale Bibliotheek en Documentatiecentrum)

Elders kwamen Belgische militairen wel rechtstreeks in contact met de Duitse misdaden. In sommige gevallen gebruikten de Duitsers namelijk burgers als menselijk schild tegen Belgische weerstandsnesten.³⁴ Toen het nieuws daarover werd verspreid, veranderde de situatie enigszins. De Vlaamse soldaten hechtten steeds meer geloof aan de geruchten over burgerexecuties. Als de Duitsers vrouwen en kinderen als levend schild gebruikten, kon er toch wel enige waarheid in de eerdere berichten zitten! De drang om de verantwoordelijken een lesje te leren, kwam bij veel soldaten op: *[Wij hebben een ulaan] gezien ... welke een onzer gens d'armes in eene verkenning had doodgeschoten. ... Bij het hooren van zijn verhaal waren wij gansch verheugd en vroegen niets beters dan ook in patrouille te gaan en zoiets te mogen tegenkomen.*³⁵

De Belgische pers gebruikte de *terugkeer van de Teutoonse barbarij*, zoals de wreedheden werden bestempeld, voor propagandadoelein-

34 J. LIPKES, *Rehearsals*, p. 69 en 127.

35 BRUSSEL, *Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis*, Personalia 14-18, Aparte nrs. 604: Dagboek J. Bonneux (gebeurtenissen augustus-september 1914).

den.³⁶ De frontkrant *De Legerbode* sprak over *den gehaten vijand* of over de *Duitsche of Teutoonsche horden*. En nog wat later was België reeds *de voorvechter van de beschaving tegenover de barbaarsheid van het Pruisendom*.³⁷ Vanaf 20 augustus konden de aanwezigingen van de Duitse wreedheden niet meer worden genegeerd. In Aarschot gebruikten de Duitsers opnieuw de 'tactiek' van het menselijke schild (vier jonge vrouwen met elk een kind in hun armen).³⁸ Ook de soldaten uit Luik en omstreken, die deze methoden al een keer van dichtbij hadden meegemaakt, kwamen met hun verhalen aan achter de stellingen van de fortengordel in Antwerpen. De geschokte Belgische militairen namen het zekere voor het onzekere: tijdens hun terugtocht verwittigden ze de Belgische bevolking en waarschuwden ze om op de vlucht te slaan.³⁹

De oorlogsmisdaad die tijdens de Eerste Wereldoorlog het meest indruk maakte op de Vlaamse soldaten, vond plaats in Leuven. Een uitval van het Belgische leger richting Mechelen was de druppel die de emmer deed overlopen. Na een klein incident op de avond van 25 augustus, waarbij Duitse manschappen in de chaos op de eigen troepen schoten, werden de universiteitsbibliotheek en een duizendtal andere gebouwen als repesaille in brand gestoken; 218 burgers kwamen hierbij om het leven.⁴⁰ Leuven moest als een voorbeeld dienen voor andere Belgische steden die met het idee speelden om in opstand te komen.

De Vlaamse soldaten die tot nu toe nog enige sympathie voor Duitsland voelden, verloren deze na het aanhoren van dit ~~nieuws~~ helemaal. Soldaat Adolf Steeghers, die op 17 augustus nog stelde dat de Duitsers *geen bandieten noch moordenaars* waren, veranderde eind augustus van mening: *zoals ze deden in Aarschot, Leuven en andere dorpen alwaar hun optreden, zoals men zegt, eerder geleek op bandieten en barbaren dan aan soldaten.* 't Is tegen

36 S. DE SCHAEFDRIJVER, *De Grootte Oorlog*, p. 87-88.

37 M. HELAERS, *De Legerbode (1914-1918): analyse van een soldatenblad, een aspect van de Belgische Militaire Propaganda*, Leuven, 1989, p. 59-62.

38 J. LIPKES, *Rehearsals*, p. 125.

39 J. HORNE en A. KRAMER, *German Atrocities*, p. 38-39.

40 L. DE VOS, *De Eerste Wereldoorlog*, p. 40.

ons dat ze moeten opkomen maar niet tegen onschuldige wezens, onbekwaam zich te verweren. Lafaards!!!⁴¹

Het onbegrip was algemeen, de verontwaardiging enorm. Het Duitslandbeeld bereikte in het Belgische leger een dieptepunt. Veel Vlaamse soldaten konden geen enkel positief woord meer over de Duitsers neerschrijven:

Kortom, het is onbeschrijfelijk hoe het vijandelijke leger hier te werk gaat. ... Ik ben reeds tweemaal op het slagveld geweest te Thienen en te Leuven, Mechelen en omstreken. Wat daar te zien is kan onmogelijk beschreven worden; de Duitschers zijn daar te werk gegaan als ware wilden, huizen verbrand, burgers vermoord, mishandeld, medegenomen, enz. 't Is te wreed om te zien, ja, ik moet soms op mijne tanden bijten als ik zoo de ellende zie die de oorlog teweeg brengt. ... Het zijn ware beulen die Duitschers.⁴²

De opmars van de vijand zorgde er niet alleen voor dat de 'Duitslandhaat' sterk toenam. Onder de soldaten groeide vooral de angst over de toestand aan het thuisfront:

Ook zijn wij hier allen veel meer bekommerd over het lot dat ons huisgezin misschien wacht dan om ons eigen zelf. Wij zijn weerbaar, wij schrikken niet, al zijn wij nog zoo klein in getal, we kunnen ons verdedigen. ... Zijn [de Duitsers?] misschien ook zinnens van Gent zijn deel te geven? Gaan ze de stad bezetten of gaan ze het ook maar bombarderen. Zal mijne vrouw en kinderen nu ook op de vlucht moeten gaan? Mochten ze daar van verschoond blijven!⁴³

Het besef dat de wreedheden ook hun gezin en familie kon overkomen, werkte verlamvend. In september 1914 stuurden veel

41 GENT, Stadsarchief, Fonds W. Steeghers (DFK 11), nr. 35/2: Dagboeken Adolf Steeghers, 24 augustus 1914.

42 IEPER, Documentatiecentrum 'In Flanders Fields', Musea In Flanders Fields, nr. 5162: Briefwisseling Pieter De Pauw, 27 en 28 augustus 1914.

43 GENT, Stadsarchief, Fonds W. Steeghers (DFK 11), nr. 35/2: Dagboeken Adolf Steeghers, 7 september 1914.

soldaten brieven naar het thuisfront om te informeren naar de toestand. Wanneer er geen onmiddellijke reactie kwam, sloeg de paniek toe. Uiteindelijk bleek de vrees in veel gevallen onterecht: *'t Is met een groote blijdschap dat ik gisteren uwen brief ontvangen heb welke gij mij [hebt?] laten weten dat gij in volle gezondheid [zijt?].*⁴⁴

Maar het kwaad was al geschied en het demonische beeld in die periode van de Duitsers verkregen, had zich diep in het bewustzijn genesteld. De strijd ging bovendien door. Ondanks het nieuws van de wreedheden en de 8000 gewonden en gesneuvelden, verloren de meesten de moed niet. Integendeel, door de wrede handelingen waren ze vastbesloten om stand te houden en om de Duitsers uiteindelijk te verdrijven: *Wij zijn nog vol moed gelijk den eersten dag en wij hopen de Duitschers welhaast uit ons dierbaar België voor goed te verjagen, want naar het schijnt doen de Franschen en Engelschen ook grooten vooruitgang.*⁴⁵

Het moreel was echter niet overal even hoog. Op sommige plaatsen zorgde de Duitse opmars ervoor dat stilaan de wanhoop groeide.⁴⁶ Deze wanhoop vertaalde zich in een groot en algemeen wantrouwen tegenover mogelijke verraders en verkenneren. Overal en altijd moest men bedacht zijn op Duitse spionnen, ulanen (verkenneren te paard) en verkenningsvliegtuigen: *als wij er aankwamen werd er een Duitse spion aangehouden. Honderden soldaten liepen er naar en men had grootte moeite om hem uit de handen te redden.*⁴⁷

44 IEPER, Documentatiecentrum 'In Flanders Fields', Musea In Flanders Fields, Carlos Van Louwe, nr. 1069: Brieven Louis Delputte, 29 september 1914.

45 IEPER, Documentatiecentrum 'In Flanders Fields', Musea In Flanders Fields, Carlos Van Louwe, nr. 1069: Brieven Louis Delputte, 15 september 1914.

46 IEPER, Documentatiecentrum 'In Flanders Fields', Musea In Flanders Fields, nr. 1542: Brieven Karel Lauwers, 23 augustus 1914.

47 BRUSSEL, Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, Personalialia 14-18, Aparte nrs. 615: Oorlogsdagboek Prosper Francoys, 8 oktober 1914.

Afb. 4. Aan het IJzerfront – Ramskapelle, foto genomen door aalmoezenier Pauwels (Brugge, Provinciale Bibliotheek en Documentatiecentrum)

OP NAAR EEN UITPUTTINGSOORLOG

Op 6 oktober 1914 trok het grootste deel van het Belgische veldleger zich gedemotiveerd terug in de richting van de IJzer.⁴⁸ De nog strijdende soldaten zagen bijna 90% van het grondgebied aan de vijand verloren gaan. De Duitsers leken niet tegen te houden. De vestingsteden Luik, Namen en Antwerpen waren verrassend snel gevallen na beschietingen met moderne Duitse artillerie. Juist dat geschut was eind oktober 1914 onderweg naar de IJzer om de restanten van het Belgische leger, nog ongeveer 75.000 manschappen sterk, uit te schakelen.⁴⁹ De IJzer was de laatste weerstandslinie, die te allen prijze moest vastgehouden worden.

In de vooruitgeschoven Belgische posities, die de opmars van de vijand moesten vertragen, was de spanning te snijden. Na berichten van de Duitse nadering *volgde er eene angstige stilte, onder*

48 L. DE VOS, *De Eerste Wereldoorlog*, p. 49.

49 L. DE VOS, *De Eerste Wereldoorlog*, p. 54.

*de welke alle harten klopten.*⁵⁰ Zouden ze kunnen standhouden? Eenmaal de gevechten begonnen *wierd den toestand voor ons ake-
lig ... want de vijand kwam niettegenstaande de bloedigste verliezen
steeds vooruit. [De compagnie] kon niet langer weerstand bieden,
uit schrik van gansch gevangen genomen te worden.*⁵¹ Wat ging er
met hen gebeuren in gevangenschap? Geruchten deden de ronde
dat er in de Duitse krijgsgevangenkampen onbeschrijflijke mis-
daden werden begaan.

Toen bleken was dat de Duitsers toch te stuiten waren door
middel van de inundaties, kreeg het merendeel van de soldaten
opnieuw moed. Dit resulteerde, samen met de herinnering aan de
oorlogswreedheden, in een nooit geziene vastberadenheid. Men
wilde standhouden in het kleine resterende stukje België: *Nooit
zullen wij onzen moed verliezen. Wij zullen vechten tot de laatsten
man indien het nodig is.*⁵² *'t Was al lachende dat wij menigen van
die deugnieten neerlaptten.*⁵³ *Men zegt dat de Duitschers veel ver-
sterking hebben gekregen. Ach dat baat niets, hij zal en moet toch
achteruit!*⁵⁴ *Den oorlog zal de vernietiging van de Duitse cultuur
met zich meebrengen.*⁵⁵

PROPAGANDA AAN HET FRONT

Zowel de Belgische als de Duitse overheid beseftte dat het mentale
aspect in een uitputtingsoorlog enorm belangrijk was. Daarom
werden aan het front verschillende beïnvloedingstechnieken toe-
gepast.

50 BRUSSEL, *Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgechiedenis*, Personalialia 14-18, Aparte nrs. 604: Dagboek J. Bonneux (gebeurtenissen augustus-september 1914).

51 BRUSSEL, *Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgechiedenis*, Personalialia 14-18, Aparte nrs. 604: Dagboek J. Bonneux (gebeurtenissen augustus-september 1914).

52 IEPER, *Documentatiecentrum 'In Flanders Fields'*, Musea In Flanders Fields, Carlos Van Louwe, nr. 1069: Brieven Louis Delputte, 9 november 1914.

53 BRUSSEL, *Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgechiedenis*, Personalialia 14-18, Aparte nrs. 604: Dagboek J. Bonneux (gebeurtenissen augustus-september 1914).

54 ANTWERPEN, ADVN – Archief-, Documentatie- en Onderzoekscentrum voor het Vlaams-nationalisme, IJzerbedevaartarchief, nr. 1092/1/6-7: Frans Kusters brieven, 29 januari 1915.

55 BRUSSEL, *Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgechiedenis*, Personalialia 14-18, nr. 72: Brieven E. Van Loocke, brief van sergeant Declerck, 30 december 1914.

De Belgische pers aan het front had de moeilijke opgave om informatie aan de soldaten te verstrekken. Veel kranten hadden hun activiteiten stopgezet tijdens de eerste maand van de oorlog. De kranten die hierop een uitzondering vormden, waren de regering in ballingschap gevolgd. De informatieve taak van de weinige resterende pers werd dan nog door overheidscontrole en censuur ondermijnd. Al snel kregen de kranten de opdracht om anti-Duitse gevoelens op te wekken bij de Belgische soldaten. Door het aanhalen van de Duitse wreedheden en het benadrukken van bestaande vooroordelen, moest de grootst mogelijke haat tegen de vijand gemobiliseerd worden.

Een goed voorbeeld binnen het perslandschap was *De Legerbode*, een krant die de soldaten wilde beïnvloeden om het moreel hoog te houden, zelfs al ging dat ten koste van intellectuele eerlijkheid.⁵⁶ De meeste lezers waren zich ervan bewust, mede door de verbloeming van het strijdverloop in 1914, dat een groot deel van de aangebrachte verhalen overdreven werd voorgesteld. Sommigen maakten er zelfs een competitie van om tegenstrijdigheden op te sporen. In dat opzicht kreeg *De Legerbode* al snel de bijnaam van 'De Leugenbode' mee.⁵⁷

Toch hadden de kranten een impact op het Duitslandbeeld van de Vlamingen aan het IJzerfront. Sinds de gruwelen van de eerste oorlogsmaanden was in de bladen het Duitse 'monster' geboren; de Duitse 'barbaarse' *Kultur* werd afgeschilderd als inferieur ten opzichte van de beschaafde culturen van België en de garanten van zijn neutraliteit.

Tegen dit negatieve Duitslandbeeld van de Belgen in, ondernamen de Duitsers enkele pogingen om de (vooral Vlaamse) soldaten aan hun kant te krijgen. Zo kon er misschien opnieuw enige beweging in de statische oorlog komen. Al snel bleken deze pogingen weinig resultaat op te leveren; ze waren vaak onbeholpen en niet

56 M. HELAERS, *De Legerbode*, p. 100.

57 S. DE SCHAEPPDRIJVER, *De Grootte Oorlog*, p. 188.

gecoördineerd. Zo riepen de Duitse soldaten tot ongelooft van een Vlaamse sergeant bij een aanval in slecht Frans: *Belgium rendez-vous, vous serez bien reçu; on ne vous fera point du nil.*⁵⁸

Geleidelijk aan veranderde de strategie van de Duitsers. Ze wilden professioneler te werk gaan en richtten hun propaganda vanaf 1915 voluit op de Vlaamse frontsoldaten. Hulp werd ingeroepen van col-laborateurs en Nederlandstalige krijgsgevangenen om kranten en pamfletten als propagandamateriaal te vervaardigen.⁵⁹ De documen-ten werden naar het front gestuurd en in holle kanonshulzen of op kleine vloten naar de andere kant van de IJzer gebracht. Daar werden ze veelvuldig gelezen, ook al werd dit als illegaal bestempeld.⁶⁰

Er is weinig bekend over de effecten van deze Duitse propaganda. Sommige soldaten beschouwden de pogingen nog steeds als pri-mitief en artificieel: *De Duitsers strooien briefjes te Wulpen: 'Pour le 8 mai l'Armée Belge n'existe plus'. Onnozele bluffers.*⁶¹

Uit ons onderzoek van egodocumenten is er geen enkele soldaat die stelde dat hij de Duitse propaganda geloofde of apprecieerde. Het lijkt erop dat het propagandamateriaal hooguit leesvoer was en bijgevolg weinig veranderde aan het negatieve Duitslandbeeld.

Vanaf 1917 werden er naar aanleiding van de Duitse propaganda toch enkele discussies aan het front gevoerd. Dit had vooral te maken met de gebeurtenissen in het kader van de *Flamenpolitik* in bezet België. Aan de hand van statistieken over het aantal over-lopers kan er een en ander worden achterhaald over de resultaten van de Duitse propaganda. Nadat de (illegale) zelfstandigheid van Vlaanderen door de *Raad van Vlaanderen* werd uitgeroepen in januari 1918 en de Duitsers een nieuw propagandaoffensief aan het front lanceerden, was er sprake van meer dan 300 pogingen

58 BRUSSEL, *Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis*, Personalia 14-18, Aparte nrs. 604; Dagboek J. Bonneux (gebeurtenissen augustus-september 1914).

59 B. BENVINDO, *Des Hommes en Guerre*, p. 95-97.

60 D. VANACKER, *De Frontbeweging*, p. 41.

61 D. VANACKER, *Joris Van Severen*, p. 70.

tot overlopen naar de vijand. Ter vergelijking: tussen 1914 en 1917 werden er slechts 33 pogingen opgetekend. Het is evenwel moeilijk te achterhalen of deze opmerkelijk hoge cijfers aan de Duitse propaganda te wijten waren of aan de oorlogsmoeheid in het frontgebied.⁶²

ONZEKERHEID OVER DE TOESTAND VAN DE NAASTEN

Het onvermogen om iets te kunnen ondernemen tegen de goed ingegraven vijand was voor velen een doorn in het oog. De soldaten moesten wachten en hopen op een mirakel, want het zag er niet naar uit dat België snel zou worden heroverd. Het Belgische leger nam, ondanks de smeekbeden van verschillende soldaten, geen initiatief meer om tot een offensief over te gaan. *Menigmaal vroegen wij, met enige mannen, te mogen optrekken tegen de Moffen, ... , doch kregen geen toelating!*⁶³

De situatie aan het vrij stabiele front was niet optimaal. Het leven was er een ware verschrikking. De Belgische soldaten leefden als termieten in de onhygiënische loopgraven, ze verveelden zich en kwamen om de haverklap in contact met ziektes en dood. In deze omstandigheden, ver weg van thuis, ontstond er al snel heimwee: *dat ik ook heel veel aan thuis denk want ik ben nog nooit zoo lang van huis weggeweest. ... Dat ze eens wisten wat het is zoo verre van huis te zijn en niets te doen hebben en weten dat bij mijne ouders de Duitschers baas zijn.*⁶⁴

Tot overmaat van ramp kon er in de eerste maanden aan de IJzer geen post naar het thuisfront worden gestuurd. De soldaten hadden toen geen enkel contact met hun ouders, echtgenotes, kinderen en vrienden. De bekommernis om het welzijn van hun geliefden in het bezette deel van België was uiteraard groot. Net zoals in de eerste maanden van de oorlog, ontstond de vrees dat

62 B. BENVINDO, *Des Hommes en Guerre*, p. 80-95.

63 F. VAN DEN BERGE, *Dagboek van een oudstrijder 1914-1918*, Wetteren, 1968, p. 49.

64 ANTWERPEN, ADVN – Archief-, Documentatie- en Onderzoekscentrum voor het Vlaams-nationalisme, IJzerbedevaartarchief, nr. 1092/1/6-7: Brieven Frans Kusters, 31 maart 1915.

verwanten door het oorlogsgeweld en in het bijzonder door de wreedheden van de vijand waren getroffen. De vele vrije tijd en de verschillende geruchten zorgden voor een exponentiële toename van het gepieker onder de frontsoldaten: *Zolang alles thuis goed gaat en ik geen reden heb om anders te denken is dat allemaal niets, maar als men zoo in langen tijd geen nieuws meer heeft gehad, begint men soms van alles te denken.*⁶⁵ *Sinds veertien dagen weer geen nieuws van huis! ... Wat is er ginder allemaal gebeurd?*⁶⁶ *God alleen weet wanneer wij het einde zouden zien en in welke toestand wij onze ouders, familie en vrienden zouden terugvinden.*⁶⁷

Louis Delputte, de soldaat die in september 1914 zo verheugd was om nieuws van zijn familie te vernemen, schreef in oktober opnieuw naar zijn ouders:

*maar waarmede ik het meest bekommerd ben, lieve ouders, broeders en zusters, het is over uw lot. Sedert ik heb hooren zeggen dat de Duitschers uit Frankrijk geslegen zijn en zij aan het vechten zijn tussen Kortrijk en Oudenaarde heb ik gene rust meer. Dus lieve ouders, broeders en zusters gelief mij zo-haast mogelijk nieuws van uwen [toestand?] te zenden.*⁶⁸

In deze onzekere situatie sloeg de fantasie van de soldaten soms op hol. Velen vreesden het ergste, wat hun visie over Duitsland niet ten goede kwam. De vijand werd, aangewakkerd door het Belgische propaganda-apparaat, meer en meer beschouwd als een echt monster. De Duitsers waren *laf*,⁶⁹ *vals*⁷⁰ en *onmense-*

65 ANTWERPEN, ADVN – Archief, Documentatie- en Onderzoekscentrum voor het Vlaams-nationalisme, IJzerbedevaartarchief, nr. 1092/1/6-7: Brieven Frans Kusters, 31 maart 1915.

66 ANTWERPEN, ADVN – Archief, Documentatie- en Onderzoekscentrum voor het Vlaams-nationalisme, IJzerbedevaartarchief, nr. 1093/1/5-6: Brieven Victor Van Gramberen, 8 december 1914.

67 F. VAN DEN BERGE, *Dagboek van een oudstrijder*, p. 90.

68 IEPER, Documentatiecentrum 'In Flanders Fields', Musea In Flanders Fields, Carlos Van Louwe, nr. 1069: Brieven Louis Delputte 31 oktober 1914.

69 GENT, Stadsarchief, Fonds W. Steeghers (DFK 11), nr. 35/2: Dagboeken Adolf Steeghers, 24 augustus en 10 september; IEPER, Documentatiecentrum 'In Flanders Fields', Musea In Flanders Fields, nr. 5166: Brieven August Verellen, 30 januari 1915.

70 F. VAN DEN BERGE, *Dagboek van een oudstrijder*, p. 90.

lijk⁷¹ en ze moesten weg: *Ik zou toch wel eens thuis willen zien, lieve ouders, 't zou mij zoveel deugd doen. En dat is 't enige waarnaar ik verlang. Al het andere laat mij onverschillig tenzij ik den Duitsch eene ferme rammeling zou kunnen voorbereiden of opdischen.*⁷²

Toen de brieven van het thuisfront opnieuw zonder al te veel problemen toestroomden, bleek de toestand in bezet België in veel gevallen zeer goed mee te vallen. De soldaten waren uiteraard opgelucht: *Nu ben ik weer gerust, nu Pieter mij heeft laten weten dat de Pruisen thuis weg zijn en dat zij zich gedragen hebben. Zo is het overal niet gegaan.*⁷³

*De grootste vreugde voor mij was evenwel toen ik einde juli een foto van mijn familie ontving. Tranen van ontroering sprongen mij toen uit de ogen. Het was toen bijna één jaar geleden dat ik hen nog gezien had en wie weet, hoelang zouden we nog moeten wachten om elkaar te kunnen omhelzen.*⁷⁴

Zelfs wanneer de Duitsers goederen in beslag hadden genomen, was de reactie eerder opgelucht dan gefrustreerd:

*Onder andere verklaarde hij mij dat de Duitschers twee paarden en de nieuwe lange kar meegenomen hadden. Zij hadden een bon gegeven van 3.500 frank. Dit betreurde ik ten zeerste. Toch, daar moeder en gansch het huishouden nog goed gezond waren getrooste ik mij rap.*⁷⁵

Naast de sporadische inbeslagname van voedsel, paarden en andere bruikbare goederen, bleek er in vele gevallen weinig aan te

71 F. VAN DEN BERGE, *Dagboek van een oudstrijder*, p. 108.

72 IEPER, Documentatiecentrum 'In Flanders Fields', Musea In Flanders Fields, nr. 5166: Brieven August Verellen, 28 juli 1915.

73 ANTWERPEN, ADVN – Archief, Documentatie- en Onderzoekscenrum voor het Vlaams-nationalisme, IJzerbedevaartarchief, nr. 1092/1/6-7: Brieven Frans Kusters, 17 september 1915.

74 F. VAN DEN BERGE, *Dagboek van een oudstrijder*, p. 34.

75 BRUSSEL, Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, Personalia 14-18, Aparte nrs. 604: Dagboek J. Bonneux (gebeurtenissen augustus-september 1914).

merken op het gedrag van de Duitsers. De bezetters onthielden zich na oktober 1914 van grote misdaden tegen de mensheid, al was de aard van de overheersing zeer autoritair.⁷⁶ Het enorm negatieve Duitslandbeeld werd beetje bij beetje gerelativeerd.

OBSERVATIE VAN DE VIJAND: NOOIT VERGETEN

Uit de meeste dagboeken en brieven blijkt dat het grootste deel van de Vlaamse soldaten aan het IJzerfront een duidelijke antipathie tegen de Duitsers bleef koesteren. Dit is niet verwonderlijk als er rekening wordt gehouden met de wrede gebeurtenissen van het begin van de oorlog. Nog in 1918 beschouwden een aantal soldaten hen als de *onmenselijke bezetter*.⁷⁷ De Belgen aanvaardden de vijandelijke bezetting van hun vaderland uiteraard niet. Ze wilden gewoon naar huis, terug naar hun vredige vooroorlogse bestaan, maar de vijand voorkwam een hereniging met het gezin of de familie. Bovendien was het voor velen onvoorstelbaar om thuis Duitsers aan te treffen.⁷⁸ Het leed en het onrecht dat hen was aangedaan, beschouwden ze gewoonweg als té groot: *'t Is maar goed voor mij dat ik niet thuis ben, want ik zou geen Pruis kunnen zien, dunkt me, zonder hem medoogeloos het hart te doorboren*.⁷⁹ *Zij deden mij het stille vreedzame leven herdenken in Herenthals, het ware geluk; dat alles is door den laffe indringer verwoest*.⁸⁰ *We zijn bedelaars in ons eigen land, sukkelaars op ons eigen bodem. Doch martelaars van 't recht*.⁸¹ *Dat barbaarse ras kan weggeveegd worden door de kracht van het Recht dat het onze is!*⁸²

76 S. DE SCHAEPRIJVER, *De Groote Oorlog*, p. 105-106.

77 F. VAN DEN BERGE, *Dagboek van een oudstrijder*, p. 108.

78 B. AMEZ, *Dans les tranchées*, p. 247-249.

79 ANTWERPEN, ADVN – Archief, Documentatie- en Onderzoekscentrum voor het Vlaams-nationalisme, IJzerbedevaartarchief, nr. 1092/1/6-7: Brieven Frans Kusters, 29 januari 1915.

80 IEPER, Documentatiecentrum 'In Flanders Fields', Musea In Flanders Fields, nr. 5166: Brieven August Verellen, 30 januari 1915.

81 ANTWERPEN, ADVN – Archief, Documentatie- en Onderzoekscentrum voor het Vlaams-nationalisme, IJzerbedevaartarchief, nr. 1093/1/5-6: Brieven Victor Van Gramberen, 29 december 1914.

82 B. BENVINDO, *Des Hommes en Guerre*, p. 120 (getuigenis van sergeant Declerck – eigen vertaling uit het Frans).

Hoewel het IJzerfront vrij stabiel bleef, zorgden beperkte vijandigheden ervoor dat de haat tegenover de vijand sporadisch verder opflakkerde. Zo vervloekten de Belgische soldaten de bombardementen. Het lawaai was hels en de angst om verminkt te worden of zelfs te sterven werkte verlamvend. Soms werden deze frustraties neergeschreven in de dagboeken in de vorm van opinies over de Duitsers: *De Pruisen [kunnen] niet stil zijn om de Belgen te laten slapen!*⁸³ *Alhoewel die smerige Mof veel schiet, kan het toch geen kwaad, wij zitten op ons gemak!*⁸⁴

Naast de bombardementen zorgden ook andere vijandigheden, zoals schermutselingen, voor een negatief Duitslandbeeld. Bij het verliezen van strijdmakkers onder Duitse kogels werd soms hevige gereageerd:

*ongelukkig voor hem, hadden de Duitsers hem gezien, want een kogel trof hem in het hoofd en hij was op slag dood. Ik kon het bijna niet geloven. Ik was zelfs zo erg aangedaan dat ik de moed niet had hem te bezien, hem, mijn beste strijdmakker in de loopgrachten. Ik ben er drie dagen ziek van geweest, want ik hield teveel van hem omdat ineens te kunnen vergeten. Hij werd ook bemind door allen die hem kenden, want hij was één der moedigsten van onzer compagnie. Overigens hadden hij en anderen en ikzelf zoveel samen gedaan. Nadien hebben wij dubbel ons best gedaan om die Moffen weer te geven wat zijn ons hadden aangedaan.*⁸⁵

*[Bij het vallen van kameraden] bijt men dan eens van colè-re op zijne tanden en dan schiet men eens zoo vele van die Duitse smeerlappen dood.*⁸⁶

De frustraties en de ontgoochelingen van de oorlog kregen een neerslag in de dagboeken of brieven. In hun egodocumenten ge-

83 ANTWERPEN, ADVN – Archief, Documentatie- en Onderzoekscentrum voor het Vlaams-nationalisme, IJzerbedevaartarchief, nr. 1130/5/1-2 en 196/2: Dagboeken Frans Kusters [s.d.].

84 F. VAN DEN BERGE, *Dagboek van een oudstrijder*, p. 76.

85 F. VAN DEN BERGE, *Dagboek van een oudstrijder*, p. 42.

86 IEPER, Documentatiecentrum 'In Flanders Fields', Musea In Flanders Fields, nr. 1542: Brieven Karel Lauwers, 26 september 1914.

bruikten de soldaten steeds meer de pejoratief aandoende term *den Duitsch* om de vijand aan te duiden. Naargelang de oorlog vorderde, vonden steeds meer termen ingang; de ene al wat negatiever dan de andere. De Duitse soldaat werd bijvoorbeeld vaak *Pruis*,⁸⁷ *Frits* of *Mof*⁸⁸ genoemd. Het neutrale *Duitscher* werd alleen nog gebruikt in objectievere redevoeringen.

Sommige soldaten, zoals L. Geeroms, maakten zelfs liedjes over de Duitse wreedheden. Eén daarvan, *Frankrijks Huldenzang* (op de melodie van *La Marseillaise*), bevat een strofe die duidelijk maakt dat de wreedheden niet waren vergeten:

*Zij liepen plat uw landouwen,
Zetten woest te vuur en te zwaard,
Belforten, kerken en uw haard,
Doodden priesters, kinderen en vrouwen.*⁸⁹

De barbaarsheid van de Duitsers kwam in verschillende getuigenissen terug, zij het door de herinnering aan de wreedheden of de verschrikking van het strijdverloop. Ofwel kwamen de Vlaamse soldaten zelf tot dit besef, ofwel had de anti-Duitse propaganda zijn effect niet gemist: *Daar waren nog 8 a 900 inwoners gebleven, alles is door de barbaren vernielt, alle boomen zijn doorzaagt of doorkapt, in de stad was het een koele verwoesting.*⁹⁰ *Hoe is het mogelijk van in de 20e eeuw van beschaving zulke vreeselijke verwoestingen te zien gebeuren.*⁹¹

87 ANTWERPEN, ADVN – Archief, Documentatie- en Onderzoekscentrum voor het Vlaams-nationalisme, IJzerbedevaartarchief, nr. 1092/1/6-7: Brieven Frans Kusters, 29 januari 1915.

88 F. VAN DEN BERGE, *Dagboek van een oudstrijder*, p. 37.

89 IEPER, Documentatiecentrum 'In Flanders Fields', Musea In Flanders Fields, nr. 5829: Dagboek Louis Geeroms, 13 april 1915.

90 ANTWERPEN, ADVN – Archief, Documentatie- en Onderzoekscentrum voor het Vlaams-nationalisme, IJzerbedevaartarchief, nr. 1092/1/1: Dagboek Amedee Verbruggen, 18 juni 1917.

91 BRUSSEL, Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, Personalialia 1914-1918, Aparte nrs. 604: Dagboek J. Bonneux (gebeurtenissen augustus-september 1914).

OBSERVATIE VAN DE VIJAND: MENSEN ZOALS JIJ EN IK?

Tot het begin van 1915 bevatte meer dan 60% van de door ons onderzochte egodocumenten iets negatiefs over de agressor. Vanaf het midden van 1915 bleven veel van die negatieve opmerkingen achterwege. Tussen 1915 en 1917 bevatte nog slechts een 20% effectief een mening over de Duitsers. Volgens Benoît Améz hielden de soldaten zich minder bezig met de vijand zelf.⁹² Aan het westelijke front vonden er verschillende onregelmatigheden plaats. Het Franse leger kende bijvoorbeeld veel muiterijen, te wijten aan oorlogsmoeheid. Ook de Russische Revolutie sprak tot de verbeelding.

Het negatieve Duitslandbeeld leek zich bij verschillende Vlaamse soldaten geleidelijk aan te normaliseren. Enkele auteurs van dagboeken en brieven betoonden steeds minder haatgevoelens tegenover de vijand. Uit andere studies is echter toch duidelijk gebleken dat de meerderheid van de Belgen negatief over de Duitsers bleef denken.⁹³ Het sporadisch voorkomen van een meer neutraal en gematigder beeld had verschillende oorzaken. Vooreerst was de situatie aan de IJzer vanaf 1915 bekoeld; aan het vrij stabiele front werd relatief weinig gevochten. Ook de toestand in het bezette deel van België was in deze fase van de oorlog vrij rustig. De Duitsers begingen geen grote misdaden meer tegen de burgerbevolking. Ten slotte hadden alle soldaten meer vrije tijd. Enkelens gebruikten de vrije tijd om de tegenstanders, die op slechts enkele honderden meters van de Belgische loopgraven gestationeerd waren, te observeren. Vanuit die observatie begon men te beseffen dat de vijanden eigenlijk ook gewone mannen waren die in hetzelfde schuitje zaten. Hun frontleven leek gewoon op dat van de Belgen. Ze leefden in dezelfde slechte omstandigheden en moesten hetzelfde leed ondergaan. Ze streden bovendien met eenzelfde loyaliteit voor hun vaderland. De vijand werd zo minder als monster of barbaar bekeken. Een soldaat vond zelfs dat hij zich *soms*

92 B. AMEZ, *Dans les tranchées*, p. 248.

93 Zie onder andere B. AMEZ, *Dans les tranchées* en B. BENVINDO, *Des Hommes en Guerre*.

dichter bij de Duitse soldaten [voelt] die voor mij in de loopgrachten liggen dan bij al de burgers van Parijs en Londen en heel Frankrijk en Engeland.⁹⁴

Dit menselijker beeld bracht een zekere vorm van respect en medelijden met de Duitsers mee. Dit werd nog versterkt toen de Belgen na verloop van tijd in contact kwamen met krijgsgevangenen gemaakte Duitse soldaten: *Voor de Duitse gekwetsten ben ik even veel medelijdend en heb ik even veel zorgen als voor de onze.⁹⁵ ... met medelijden gaf ik hem een slokje koffie te drinken en hij weende als een kind.⁹⁶*

Later met de majoor op ronde, vinden wij er nog twee, onder wie een klein jong ventje van 18 jaar. ... Twee lompe, dwaze ruweriken van onze soldaten waren er wild op los gesprongen en 't ventje meende dat zijn laatste stond daar was. Nooit heb ik zo heel en al een mens zien rillen en beven en smeken om leven. ... Ik heb me moeten weerhouden om 't jongentje niet te omarmen. Ik voelde me spontaan en edelzuiver zijn broeder in alle echtheid. Dwaze, lelijke, afschuwelijke oorlog.⁹⁷

Hoewel het merendeel van de soldaten een negatief Duitslandbeeld bleef behouden, stonden ze niet weigerachtig tegenover de toenaaderingspogingen van vijandelijke kant. Tijdens de kerstperiode van 1914 vond er aan het westelijk front een eerste verbroedering tussen de soldaten van de strijdende kampen plaats. Duitsers en Belgen kwamen samen en vierden Kerstmis. De soldaten zongen kerstliederen, deelden geschenken uit en de dag erna werd er een voetbalwedstrijd gespeeld. Opmerkelijk was dat ook soldaten met anti-Duitse gevoelens hieraan meededen. In feite was het bestand enkel een poging om het beste van de oorlog te maken in een peri-

94 D. VANACKER, *Joris Van Severen*, p. 63.

95 ANTWERPEN, ADVN – Archief, Documentatie- en Onderzoekscentrum voor het Vlaams-nationalisme, IJzerbedevaartarchief, nr. 1092/1/6-7: Brieven Frans Kusters, 29 januari 1915.

96 B. AMEZ, *Dans les tranchées*, p. 250 (getuigenis van A. Bocklandt).

97 D. VANACKER, *Joris Van Severen*, p. 413.

ode waarin er door weersomstandigheden geen gevechten plaatsvonden.

In 1915 werd dit 'kerstbestand', ondanks dreigementen van zowel de Belgische als de Duitse legerleiding, herhaald. De jaren erna werd het door de militaire overheden strikt verboden. Ze beschouwden de verbroedering immers als mouterij.⁹⁸ In de onderzochte egodocumenten zijn er geen getuigenissen gevonden over deze gebeurtenissen.

Er zijn wel vermeldingen gevonden van verbroederingen buiten het kerstbestand om. Deze waren veel zorgwekkender voor de vechtlust van de soldaten. Ze gebeurden namelijk stiekem en waren dus uiterst illegaal:

Toen ik wakker schoot hoorde ik Duits praten in de schuilplaats naast mij. Ik greep mijn geweer en ging kijken hoe zo iets mogelijk was. Twee Duitsers speelden kaart met twee van mijn manschappen. Een derde keek toe. Hij keerde zich lachend tot mij en zei: 'Wir sind von Bayern, das Land ihrer Königin. Wir sollen Freunde sein. Bitte schieszen Sie nicht mehr. Wir werden auch nicht mehr schieszen. Wir sollen allen Kameraden sein. Auch wir haben diesen verdammten Krieg nicht gewollt.' Ik riep mijn mannen toe: 'Waarom heb je die Duitsers hier toegelaten?' Ze antwoordden: 'Eén kwam naar hier met een witte vlag en riep Nicht schieszen, wir kommen wie Brüder. Is het misschien niet goed dat we zo met elkaar opschieten, in plaats van elkaar te vermoorden?' ... Ik maakte hen duidelijk dat ze terug naar hun lijn moesten, maar beloofde dat we ons rustig zouden houden. Met tegenzin kropen ze uit de schuilplaats en sukkelden door de prikkeldraad en de vele obusputten naar hun lijn. ... Mijn mannen keken beteuterd. Hadden ze gedroomd van vrede? ... Bij mijn manschappen had de houding van de Beierse soldaten grote indruk gemaakt.'⁹⁹

98 B. AMEZ, *Dans les tranchées*, p. 251-254.

99 G. VANDEWALLE, *Overleven in een grote oorlog: herinneringen van een infanterist*, Erpe, 2000, p. 70-72.

Een situatie als deze kwam meer dan één keer voor aan het front. Het gevaar voor muiterij werd hierdoor steeds groter. Bij de meeste verbroederingen werd het initiatief door de Duitsers genomen. De Belgische legerleiding waarschuwde de soldaten in kwestie. In een ander bataljon werd een onderofficier bijvoorbeeld voor dezelfde feiten zwaar gestraft.¹⁰⁰

FLAMINGANTEN AAN HET FRONT

Reeds begin 1915 groeide er aan de IJzer een groot ongenoegen over de situatie van de Nederlandstalige soldaten. Oorzaak was vooral de achterstelling van de Vlamingen in het Belgische leger.¹⁰¹ Gesteund door een aantal aalmoezeniers en andere intellectuelen ontstond er aan het IJzerfront een aantal verenigingen, die steeds uitdrukkelijker ijverden voor meer Vlaamse autonomie.¹⁰²

De Duitsers beseften de opportuniteit die deze interne strubbelingen met zich meebrachten, maar al te goed. De bezetters pasten de *Flamenpolitik* toe in het door hen gecontroleerde deel van België. Ze beweerden dat ze de Vlaamse bevolking tegen de Franse invloed zouden beschermen. Dit kaderde allemaal in de sluwe Duitse plannen om België op te splitsen en zo Vlaanderen achter zich te scharen. Door in te spelen op de lang gekoesterde Vlaamse verlangens, zoals de toepassing van de taalwetten en de vernederlandsing van de universiteit van Gent (1917), wonnen de Duitsers de welwillendheid van enkele flaminganten.

De ongeveer 15.000 Vlamingen uit het bezette deel van België die collaboreerden, kregen het stigma van 'activist'.¹⁰³ Vooral sinds de vernederlandsing van de Gentse universiteit kende de *Flamenpolitik* ook aan het front succes. Sommigen toonden een lichte sympathie voor de verwezenlijkingen van de activisten en steunden de collaborateurs op een verbale manier: *Leve de 100*

100 G. VANDEWALLE, *Overleven in een grote oorlog*, p. 73.

101 B. BENVINDO, *Des Hommes en Guerre*, p. 63-65.

102 D. VANACKER, *De Frontbeweging*, p. 73-106.

103 K. COOL, *Het leven van de Vlaamse krijgsgevangenen in Duitsland in de Eerste Wereldoorlog*, Brussel, 2002, p. 125.

*Vlaamse 'landverraders'!... En als ik val, dan eerst voor Vlaanderen en voor België daarachter!*¹⁰⁴ *Er heerste diepe, innerlijke verscheurdheid, iedereen voelde het hachelijke van de toestand, niemand wist welke houding aan te nemen.*¹⁰⁵

De onrust in de Belgische rangen moest en zou volgens de legerleiding de kop ingedrukt worden. Vanaf 1917 werd de censuur op een aantal frontblaadjes toegepast en het verenigingsleven aan banden gelegd. Ook de Frontbeweging, een verzameling van radicale flamingantische bewegingen, werd verboden. Een goede 5000 Vlamingen besloten dan maar om verder clandestien aan de slag te gaan. Hierdoor, maar ook onder invloed van de Ierse Paasopstand (april 1916), de Russische Revolutie (februari 1917), de bestuurlijke scheiding van België (maart 1917) en de (illegale) onafhankelijkheid van Vlaanderen (december 1917-januari 1918) radicaliseerde de Frontbeweging. De radicale flaminganten braken vanaf eind 1917 volledig met België.¹⁰⁶ Dit zou vooral gevolgen hebben op naoorlogse situaties.

Aan het front zelf stelde men de vraag of de flaminganten niet met de Duitsers heulden. In de officiële Belgische bladen bestond daar geen twijfel over. *De Legerbode* bijvoorbeeld haalde een (zognaamd) Vlaamse officier aan die stelde dat de Duitsgezinde pamfletten aan het front het werk van pro-Duitse Vlamingen waren.¹⁰⁷ Maar alhoewel veel flaminganten aan het front vanaf 1917 de verwezenlijkingen van de collaborateurs openlijk steunden, waren ze voor het overgrote deel allermist Duitsgezind: *Zij staan reeds drie jaren op de bloedlijn en gaven en geven nog steeds hun beste krachten in de strijd tegen Duitsland. [De beschuldiging van Duitsgezindheid] was een laster, een ondankbaarheid, een der grootste onvaderlandse werken.*¹⁰⁸ *Elkeen kent de gebeurtenissen der laatste tijden, hoe met*

104 D. VANACKER, *De Frontbeweging*, p. 126.

105 ANTWERPEN, ADVN – Archief, Documentatie- en Onderzoekscentrum voor het Vlaams-nationalisme, IJzerbedevaartarchief, nr. 1130/5/1-2 en 196/2: Dagboeken Frans Kusters, 17 september 1916.

106 K. COOL, *Het leven van de Vlaamse krijgsgevangenen*, p. 125.

107 D. VANACKER, *De Frontbeweging*, p. 256.

108 D. VANACKER, *De Frontbeweging*, p. 256 (getuigenis van Renaat De Rudder).

*wat modder en slijk men den naam van De Boninge trachtte te be-
vuilen. Hoe men hem voor Duitsch uitmaakte.*¹⁰⁹

In de door ons onderzochte egodocumenten zijn er absoluut geen bewijzen te vinden dat de auteurs een Duitsgezinde ingesteldheid hadden. Het is mogelijk, maar weinig waarschijnlijk, dat sommigen niets in die aard neerschreven uit vrees voor een mogelijke ontdekking door de militaire overheid. In het merendeel van de documenten is er daarentegen wel een duidelijke afkeer voor de Duitsers. De flamingantische soldaten gebruikten verschillende pejoratieve termen voor de vijand en klaagden de misdaden tegen burgers aan.

Zelfs 'de houthakkers van de Orne', een Belgisch peloton bestaande uit zonen van Duitsers en Oostenrijkers waar later verschillende flaminganten bij aansloten, was geen Duitsgezind bastion. De legerleiding gebruikte het peloton enkel en alleen om personen in onder te brengen die ze verdacht vond en/of betrapt had op kleine misdrijven waarvan het niet de moeite loonde ze voor de krijgsraad te brengen.¹¹⁰ De hoogste beschuldiging die de flaminganten in de schoenen kon worden geschoven, was ontrouw aan België.¹¹¹

Uiteraard is het toch mogelijk dat er zich zeer radicale, Duitsgezinde flaminganten onder de soldaten bevonden.

KRIJGSGEVANGENEN EN GEÏNTERNEERDEN

Tussen 1914 en 1918 werden er ongeveer 46.000 Belgische soldaten door de Duitsers krijgsgevangen gemaakt; veelal was dit gebeurd tijdens de terugtrekkingsgevechten in de eerste maanden van de oorlog. Alleen al tijdens de overgave van Antwerpen werden niet

109 ANTWERPEN, ADVN – Archief, Documentatie- en Onderzoekscentrum voor het Vlaams-nationalisme, IJzerbedevaartarchief, nr. 1095/1/10: notitieboekje Lode de Boninge [s.d].

110 D. VANACKER, *De Frontbeweging*, p. 332-333.

111 D. VANACKER, *De Frontbeweging*, p. 334-337.

minder dan 20.000 Belgische soldaten gevangengenomen.¹¹² Het Duitse opperbevel had zulke aantallen nooit verwacht. Door een gebrek aan plaats en middelen waren de levensomstandigheden in de kampen dan ook erbarmelijk.¹¹³ In het Belgische leger dacht men, onder meer door toedoen van de anti-Duitse propaganda, dat de kampen de hel op aarde waren en dat de gevangenen er bijzonder slecht behandeld werden. De barbaarsheden van het Duitse leger in België versterkten dat beeld alleen maar. Veel Belgische soldaten kozen daarom eerder voor de vlucht of internering in Nederland dan voor gevangenschap in Duitsland. Het beeld over de kampen was echter zwaar overdreven, want ze werden snel aangepast aan de grote toeloop van gevangenen. De Duitsers waren immers vastbesloten om de rechten van de krijgsgevangenen, zoals opgesteld tijdens de vredesconventies van Den Haag (1899 en 1907), te respecteren.¹¹⁴ In vergelijking met de kampen in andere Europese landen was de situatie in Duitsland helemaal niet slecht.¹¹⁵

Vanaf februari 1915 werd de *Flamenpolitik* stelselmatig toegepast op de Vlamingen in de krijgsgevangenkampen. De gevangenen vormden een gemakkelijke groep voor manipulatie, omdat ze volledig van de Duitsers afhankelijk waren en nauwelijks contact hadden met het bezette thuisfront. De geïsoleerde Vlamingen werden op allerhande manieren beïnvloed.¹¹⁶ Het krijgsgevangenkamp te Göttingen-Ebertal werd het centrum van de *Flamenpolitik*. Naarmate de oorlog vorderde, werden Vlamingen en Walen er van elkaar gescheiden en uiteindelijk werden de Engelsen, de Fransen en ten slotte ook de Franstalige Belgen grotendeels uit Göttingen

112 L. DEVOS, *De Eerste Wereldoorlog*, p. 49.

113 K. COOL, *Het leven van de Vlaamse krijgsgevangenen*, p. 35.

114 Tijdens de twee vredesconventies van Den Haag werden er tussen de verschillende Europese grootmachten afspraken gemaakt over de methodes van oorlogsvoering. Een derde conventie die voor de zomer van 1915 was gepland, werd door het uitbreken van de oorlog afgelast.

115 R. PÖPPINGHEGE, 'Belgian Life behind German Barbed Wire', in: S. JAUMAIN, M. AMARA, B. MAJERUS en A. VRINTS, *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre Mondiale: nouvelles tendances de la recherche historique*, Brussel, 2005, p. 207.

116 K. COOL, *Het leven van de Vlaamse krijgsgevangenen*, p. 125-136; R. PÖPPINGHEGE, 'Belgian Life behind German Barbed Wire', p. 211-216.

verwijderd. In 1916 werd er het Vlaamse *Middenkomiteit* opgericht. Dit Comité moest voor alle Nederlandstalige krijgsgevangenen in Duitsland optreden: gevangenen werden opgeleid om vervolgens naar andere kampen te trekken en aldaar de niet-Duitsgezinde soldaten te beïnvloeden.

Op het hoogtepunt, in maart 1917, waren in Göttingen 2302 Nederlandstalige Belgen gevestigd.¹¹⁷ Niet-Duitsgezinde Vlamingen waren naar andere kampen overgeplaatst. Toch bleef de grote meerderheid van de gevangenen er nog steeds trouw aan de Belgische staat. Een autonoom Vlaanderen binnen een federaal en neutraal België was lange tijd het streefdoel.¹¹⁸ Deze ingesteldheid veranderde wanneer op 4 februari 1917 in bezet België de *Raad van Vlaanderen* officieel werd opgericht. De *Raad* zocht de feitelijke zelfstandigheid van Vlaanderen en kort na de installatie ervan sloegen ook de activistische krijgsgevangenen een radicalere weg in. De *Raad van Vlaanderen*, de Duitse propaganda in het krijgsgevangentijdschrift *Onze Taal* en het bezoek van enkele prominente Vlamingen uit het bezette land, zorgden voor een toename van het activisme onder de gevangenen. Het beeld van de 'vijand' verbeterde zienderogen.¹¹⁹ Duitsland had volgens sommige gevangenen, in tegenstelling tot België de Vlaamse belangen wel behartigd.

Tijdens de tweede helft van 1917 wonnen de Duitsgezinden in de kampen, vooral dan de intellectuelen die door de Duitsers werden bevoordeeld, nog meer aan invloed. Een officieel Duits rapport bevestigde dat er in de kampen een min of meer *algemeen Vlaams activisme* op gang kwam.¹²⁰ De Duitsers moedigden dit aan door middel van een radicaal toenaderingsprogramma. Dit hield niet onmiddellijk in dat de Duitsgezindheid er algemeen was, maar deze stap zou volgens hetzelfde rapport waarschijnlijk niet lang uitblijven.

117 K. COOL, *Het leven van de Vlaamse krijgsgevangenen*, p. 127.

118 K. COOL, *Het leven van de Vlaamse krijgsgevangenen*, p. 140.

119 K. COOL, *Het leven van de Vlaamse krijgsgevangenen*, p. 138-145.

120 W. DOLDERER, *Deutscher Imperialismus und belgischer Nationalitätenkonflikt*, Meslungen, 1989, p. 326.

Een tweede groep Belgische soldaten kwam in het neutrale Nederland terecht.¹²¹ De Nederlanders hadden hun grenzen voor de strijdende partijen gesloten. Soldaten die zich over de grens begaven, werden ontwapend en geïnterneerd. In de eerste maanden van de oorlog werden er relatief weinig buitenlandse soldaten geïnterneerd. Op 10 oktober 1914 veranderde de situatie met de overgave van Antwerpen, de *Réduit National*, het laatste toevluchtsoord voor België. De 50.000 soldaten die de terugtocht van het Belgische leger naar de IJzer moesten dekken, stonden nu voor een moeilijke keuze: ofwel konden ze zich overgeven aan de Duitsers waarna ze terechtkwamen in de gevreesde krijgsgevangenkampen, ofwel konden ze de Nederlandse grens oversteken en zich laten internieren. Ten gevolge van gebrek aan leiderschap en de chaos begaf het merendeel van de troepen zich naar het noorden.¹²² Ook soldaten die tijdens de tocht naar de IJzer hun eenheid hadden verloren, beslisten naar Nederland te trekken.

Het staken van de strijd tegen de agressor en het verlaten van het vaderland was bij het grootste deel van de soldaten niet makkelijk, *het [is] een lastig ogenblik dit, als ge uwe wapens aan de vreemde soldaten moet afgeven*.¹²³ Opmerkelijk is dat zo'n 7000 Belgische soldaten erin slaagden om, vermomd in burgerkledij, de Nederlandse havens te bereiken en via deze havens naar de IJzer of

121 Nederland kon zijn neutraliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog behouden. Dit had meer met geluk en strategische belangen van de Duitsers te maken dan met een afgelijnde neutraliteitspolitiek. Het oorspronkelijke *Schlieffen*-plan had een invasie door België en Nederland voorgesteld, maar de uiteindelijke aanval volgens het *Schlieffen-Moltke*-plan beperkte zich tot België. Het Duitse opperbevel had andere plannen met Nederland. Eerst en vooral moest het land een doorvoerhaven worden voor goederen uit de Noordzee. Daarmee hoopte Duitsland Engeland niet af te schrikken, zodat de maritieme grootmacht zich niet met de oorlog zou moeien. Bovendien was er in Nederland sinds lang een zeer positief beeld tegenover Duitsland. Een oorlogsverklaring zou dat gunstige klimaat ernstig verstoren.

122 BRUSSEL, *Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis*, Personalia 1914-1918, Aparte nrs. 615; Oorlogsdagboek Prosper Francoys, 9 oktober 1914; R. VAN EENOO e.a., *Vluchten voor de groote oorlog: Belgen in Nederland 1914-1918*, Amsterdam, 1988, p. 30.

123 GENT, *Stadsarchief*, Fonds W. Steeghers (DFK 11), nr. 35/2; Dagboeken Adolf Steeghers, 11 oktober tot het einde van de oorlog.

naar Engeland door te reizen. Zij konden uiteindelijk de strijd dan wel verder zetten.¹²⁴

Het leven in de Nederlandse kampen was niet gemakkelijk. De grootste bekommernissen waren er de verveling, de hygiëne en het missen van het thuisfront. Kortom, ongeveer dezelfde zorgen als die van een frontsoldaat. De geïnterneerden kwamen echter niet meer rechtstreeks in contact met de strijd, zodat hun aandacht voor de oorlog geleidelijk afnam. Hoewel de Duitsers nog steeds de schuld kregen van de oorlog, normaliseerde de visie op Duitsland. Vanaf 1915 vielen de negatieve citaten in de dagboeken van enkele geïnterneerden praktisch volledig weg.¹²⁵ Dat kwam waarschijnlijk ook omdat de toestand in het bezette deel van België zienderogen was verbeterd. Bovendien konden familie en vrienden de geïnterneerden af en toe bezoeken.

Sommige historici wijzen op Duitsgezinde propaganda die mogelijk tot in de interneringskampen doorkwam.¹²⁶ In Nederland heerste er immers een relatief positief Duitslandbeeld en er was sprake van beïnvloeding via de Nederlandse pers.¹²⁷ De Belgische regering in ballingschap, die vreesde voor de impact op haar landgenoten, kwam geregeld in diplomatiek conflict met de Nederlandse overheid. In de onderzochte egodocumenten van geïnterneerden is er echter geen spoor van enige effectieve beïnvloeding te vinden. Wel is er sprake van enkele incidenten tussen de Belgische geïnterneerden en sommige Duitsgezinde Nederlanders. Soms leidde dit tot openlijke ruzies met het kamp-personeel. Een magazijnier die de geïnterneerde soldaten jende door ze te zeggen dat ze *den keizer van Duitschland moesten be-minnen, dat hij nu onzen keizer is en hij het ook zou blijven*, werd

124 R. VAN EENOO e.a., *Vluchten voor de groote oorlog*, p. 31.

125 Zie bijvoorbeeld GENT, *Stadsarchief*, Fonds W. Steeghers (DFK 11), nr. 35/2: Dagboeken Adolf Steeghers, 11 oktober tot het einde van de oorlog; BRUSSEL, *Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis*, Personalia 1914-1918, Aparte nrs. 615: Oorlogsdagboek Prosper Francoys, vanaf 9 oktober.

126 R. VAN EENOO e.a., *Vluchten voor de groote oorlog*, p. 30-32.

127 L. WILS, *Flamenpolitik en aktiivisme: Vlaanderen tegenover België in de Eerste Wereldoorlog*, Leuven, 1974, p. 127-130.

bijvoorbeeld prompt geboycot.¹²⁸ De geïnterneerden voelden zich in zekere mate geroepen om de Belgische eer te verdedigen.

HET BEVRIJDINGSOFFENSIEF

In 1917 leek het einde van de passiviteit aan het front in zicht. De soldaten waren over het algemeen niet erg happig om ten strijde te trekken. Toch stelden veel oud-strijders na de Eerste Wereldoorlog dat er in de dagen en uren voor het eindoffensief een zeer patriotistische en heroïsche stemming in het Belgische leger heerste.¹²⁹ Dit is logisch, omdat er nu eindelijk iets tegen de Duitse bezetting werd ondernomen. Maar hoe groot de drang om het vaderland en de verwanten te bevrijden ook was, het risico om gedood te worden nam eveneens toe, waardoor er toch enige rem stond op de collectieve heldenmoed.¹³⁰ De ingesteldheid van de meeste soldaten was tijdens de eerste dagen van het eindoffensief vrij onzeker. De verliezen waren groot en er heerste weinig vertrouwen in de goede afloop. Het was pas nadat verschillende Duitse stellingen waren veroverd, dat het geloof in de slaagkansen toenam. Men begon te beseffen dat België heroverd zou worden: *De adjudant zei plechtig: 'kijk mannen daar ligt ons land, over enkele weken zal het van de Duitsers bevrijd zijn!' Velen van ons waren ontroerd. We voelden ons helden, die weldra door hun familieleden met vreugde zouden ontvangen worden.*¹³¹

Omdat de soldaten nu konden strijden voor een tastbaar gegeven, steeg het vertrouwen enorm. Ze voelden zich *als vrome ridders van het gewroken recht die triomfantelijk het vrijgevochten beloofde land binnentrokken.*¹³²

In verband met het Duitslandbeeld waren er in het Belgische leger nog steeds twee verschillende opinies: een meerderheid van

128 GENT, *Stadsarchief*, Fonds W. Steeghers (DFK 11), nr. 35/2: Dagboeken Adolf Steeghers, 26 februari 1915.

129 B. AMEZ, *Dans les tranchées*, p. 124.

130 B. AMEZ, *Dans les tranchées*, p. 123-126.

131 G. VANDEWALLE, *Overleven in een grote oorlog*, p. 103-104.

132 B. AMEZ, *Dans les tranchées*, p. 242 (getuigenis van A. Bocklandt).

de soldaten verachtte de Duitsers enorm en een minderheid stond relatief neutraal tegenover de vijand. De eerste categorie kon zich uitleven in de gevechten tijdens het eindoffensief; ze kon zich op de Duitsers wreken voor al het aangedane leed. Dat gebeurde op alle mogelijke, vaak ook ongeoorloofde, manieren:

Een twintigtal meter verder sprongen vijf Duitsers recht en staken de handen in de lucht. Die wilden zich overgeven. Ik beval niet te schieten, maar 'de Krulle' vloog met de andere soldaten op de Duitsers af en stak ze neer met de bajonet. Ik was woedend en riep dat ze voor die brutaliteit zouden boeten. Er verscheen een grijns op het gezicht van 'de Krulle'.¹³³

Opgekropte frustraties konden eindelijk worden afgeworpen. Het is zeer waarschijnlijk dat er zich ook elders zulke taferelen afspeelden, maar de grote meerderheid van de soldaten deed gewoon zijn job en verdreef de Duitsers uit het vaderland.

Dat er nu een grote haat tegenover de vijand heerste, getuigt een officieel document van 8 oktober 1918 dat handelde over het moreel in het Belgische leger: *le haine du boche s'exprime plus vivace que jamais*.¹³⁴ Het doden van de vijand was volgens sommige soldaten ook gerechtvaardigd: *[Mijn] strijdmakers kropen er zijdelings naar toe en gaven de Duitse mitrailleurs, die wat te laat Kamerad stamelden, den welverdienden dolksteek*.¹³⁵

Anderen daarentegen bleven opmerkelijk neutraal en medelevend ten opzichte van de Duitsers:

De Meulenaere stak opnieuw zijn arm omhoog en riep: 'Korporaal, laat me hier toch niet in de kogels liggen!' Blijkbaar was die toch niet zo erg getroffen. Ik weifelde even en liep dan op hem toe. Een kogel zoefde langs mijn hoofd.

133 G. VANDEWALLE, *Overleven in een grote oorlog*, p. 115-116 ('de Krulle' is de bijnaam van een soldaat).

134 BRUSSEL, *Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis*, Archives GQG 1914-1918, nr. 10: service postal et censure, rapport sur le moral de la troupe, 8 oktober 1918.

135 B. AMEZ, *Dans les tranchées*, p. 126 (getuigenis van A. Bocklandt).

De Duitse scherpshutter had mij gezien. Ik bereikte De Meulenaere en zette me op mijn knieën en zwaaide naar de Duitsers met één arm, ten teken dat ik een gekwetste wilde helpen. Drie Duitse soldaten verschenen boven de oostelijke dijk. Ze keken toe hoe ik De Meulenaere op de rug nam en naar het kanaal sleurde. Ze schoten niet. Dit was een typische uiting van fair-play onder frontsoldaten.¹³⁶

Hoe groot en belangrijk juist het aandeel van deze uiteenlopende meningen was, is niet te achterhalen. Feit is dat vooral iedereen zo vlug mogelijk naar huis wilde terugkeren.

BESLUIT

Uit het onderzoek van de egodocumenten blijkt dat het vijandbeeld in 1914-1918 zeker niet eenduidig was. In het leger was er een meerderheid met een resolute Duitslandhaat, terwijl anderen zich neutraler opstelden en enkele zeldzamen zich als Duitsgezind uitten.

De eigenheid van de auteurs van de documenten, alsook hun unieke oorlogservaringen hadden een grote invloed op het vijandbeeld en lagen mee aan de basis van de verschillende strekkingen in de beeldvorming.

De stabilisering in de gevechten aan het IJzerfront creëerde kansen tot normalisering van het Duitslandbeeld. Als gevolg van de krijgshandelingen, de herinnering aan de Duitse wreedheden en de heimwee naar huis bleef de opinie bij het merendeel van de soldaten echter ongewijzigd. De Belgische propaganda werkte bovendien als een katalysator voor de Duitslandhaat.

Hoewel in dit artikel een aantal verschillende visies op Duitsland aangetoond worden, mag er niet worden verondersteld dat deze representatief waren voor alle Belgische soldaten. Omwille van het feit dat een aantal dagboeken en brieven geen nadrukkelijke

¹³⁶ G. VANDEWALLE, *Overleven in een grote oorlog*, p. 108.

verwijzingen naar de Duitsers bevat, konden de bruikbare getuigenissen slechts uit een relatief beperkt deel van de beschikbare egodocumenten worden gehaald.

Toch bleek de analyse van de dagboeken en brieven nuttig, omdat ze een goede indruk van de ingesteldheid bij de soldaten opleverde. De uitspraken over het vijandbeeld bij de Vlaamse soldaten werden ook steeds afgetoetst aan de hand van gepubliceerd ander onderzoek.

Aangezien veel archief met betrekking tot de Eerste Wereldoorlog nog niet geïnventariseerd is en er elk jaar nog nieuwe egodocumenten in archiefinstellingen terechtkomen, blijven de conclusies voorlopig. Verdere studie en onderzoek in de toekomst zal alleszins wenselijk zijn.

Boekbesprekingen

Albert DEROLEZ

Een catalogus van bewaarde middeleeuwse handschriften en incunabelen

Tien jaar geleden recenseerde ik in deze *Handelingen* (137 (2000), p. 152-155) het eerste deel van het toen opnieuw gestarte *Corpus Catalogorum Belgii*. Nu heb ik het genoegen hier het laatste deel van de reeks voor te stellen. Vijf delen zijn ondertussen verschenen, twee delen (deel V met de inventarissen van de bibliotheek van de hertogen van Bourgondië en deel VI met de lijst van de boeken voor de referlezingen van de Brabantse priorij Zevenborren) zullen nog dit jaar gepubliceerd worden. Het hier te bespreken deel VII behandelt geen bibliotheekcatalogi of inventarissen van boeken, maar geeft een overzicht van alle bekende nog bewaarde handschriften en incunabelen die ooit hebben toebehoord aan overwegend kerkelijke instellingen op het grondgebied van het huidige België. Vergelijkbare projecten bestaan ook voor Groot-Brittannië en Duitsland.

Prof. Albert Derolez kon niet minder dan 4735 codices opsommen, beknopt beschrijven en met zekerheid toeschrijven aan een middeleeuwse bibliotheek in België. Benjamin Victor zorgde voor de zeer doorwrochte index op auteurs en titels. Wouter Bracke stelde de index van persoons- en plaatsnamen op. Het verzorgd uitgegeven boek is een indrukwekkende gegevensbank, uitstekend toegankelijk, bruikbaar als naslagwerk voor allerlei verder onderzoek, duidelijk de bekroning van jarenlang volgehouden speurwerk, eruditie, contacten met collega's en eigen kritisch onderzoek.

Enkele jaren geleden gaf Albert Derolez in onze *Handelingen* al een belangrijke voorzet voor dit *magnum opus*: op basis van een gedurfde vraagstelling en minutieus codicologisch onderzoek kon hij de bestaande opvattingen over de herkomst van de handschriften van de Brugse Duinenabdij compleet naar de prullenmand verwijzen. Hij stelde onomstotelijk vast dat het merendeel van de middeleeuwse handschriften van de nieuwe, 17de-eeuwse Duinenabdij afkomstig was uit de in 1624 (niet

1620, p. 104, wel correct 1624 op p. 85) met de Duinenabdij gefuseerde dochterabdij Ter Doest: zie zijn 'Ten Duinen of Ter Doest? De herkomst van de handschriften in de Openbare Bibliotheek en het Grootseminarie te Brugge' in onze *Handelingen*, 141 (2004), p. 219-277. Deze bevindingen zijn uiteraard verwerkt in het hier te bespreken boek. Daarnaast bevat het boek nog gegevens over tientallen andere bibliotheken van het oude graafschap Vlaanderen: van de wilhelmieten van Aalst tot de reguliere kanunniken van Zoetendale en Zonnebeke, geordend in alfabetische volgorde (van Aalst tot Zoutleeuw).

Als er al een kritische opmerking over Derolez' naslagwerk kan worden gemaakt, dan mag misschien worden vermeld dat deze klassering wat foutjes en inconsequenties bevat. Zo wordt het klooster Sarepta in Moerkerke verkeerdelijk op het grondgebied van het huidige Brugge gesitueerd, terwijl van Ter Doest in Lissewege dan weer niet is vermeld dat het nu op Brugs grondgebied ligt. De splitsing van de vroegere provincie Brabant in Brussel, Vlaams- en Waals-Brabant, nu toch al meer dan een decennium een feit, is ook niet doorgedrongen bij de lokalisering van de instellingen.

Bij de handschriften van de Duinenabdij had de auteur ook de typische, nog door Lieftinck ontdekte foliëring van ca. 1200 kunnen vermelden als middel voor determinering van de codices. Van het enige handschrift dat de auteur toewijst aan de Brugse Jeruzalemkapel staat alleen vast dat het heeft toebehoord aan Anselm Adornes. De stichtingsdatum die de auteur vermeldt, is uit de lucht gegrepen (p. 59).

Deze futiele opmerkingen mogen de lezer van deze recensie niet op het verkeerde been zetten. Het *Corpus Catalogorum Belgii* is een zeer zeldzaam monument van eruditie. Het hier besproken zevende deel is de kroon op dit werk. Een dergelijk naslagwerk zal nog tientallen jaren zijn nut bewijzen. 'Wie schrijft, die blijft': dit geldt zowel voor de auteurs van de hier gerepertorieerde werken als voor de auteur van dit meesterwerk.

Noël Geirnaert

Albert DEROLEZ m.m.v. Benjamin VICTOR en Wouter BRACKE, *Corpus Catalogorum Belgii. The Medieval Booklists of the Southern Low Countries. VII: The Surviving Manuscripts and Incunables from Medieval Belgian Libraries.* – Brussel: Koninklijke Academie van België, 2009. – 434 p. en 1 inlegblad. – ISBN 9789065690562.

Robert BOTERBERGE

Een monument voor de Blankenbergse visserij

Dat de verse vis en de verse garnalen van Blankenberge ooit aan het koninklijk hof te Versailles gewaardeerd werden, kan een toerist in verrukking brengen, maar hij zal het met die wetenschap moeten stellen. Vandaag behoren de Blankenbergse vissersvloot en vismijn definitief tot het verleden.

Vooraleer de herinnering eraan in folklorestoeten en -musea gesublimeerd wordt, heeft Robert Boterberge aan die eens zo bloeiende nijverheidstak een prachtige studie gewijd. Niemand was op die onderneming beter voorbereid. Hij publiceerde een halve eeuw lang ononderbroken over talloze aspecten van het sociale, economische, politieke, godsdienstige en culturele leven van Blankenberge. Vreemd genoeg kreeg het visserijwezen in die studies telkens een tweederangsrol toegewezen. Reders en vissers waren wel aanwezig, maar zelden op de voorgrond.¹ Voorliggende studie betekent dan ook een ommekeer: hier worden 400 bladzijden uitsluitend aan de visserij gewijd. Het is dus geen *remake* van vroeger onderzoek maar het *opus magnum* waar elke historicus/a van droomt.

Het programma van de auteur zit vervat in de titel, *Geschiedenis van het Blankenbergse visserijbedrijf*. Boterberge neemt zich dus voor sociaal-economische geschiedenis in al zijn facetten te beschrijven. De structuur van zijn werk is kristalhelder. Zijn betoog bevat vier hoofdstukken met telkens gortdroge titels: de 14de en de 15de eeuw, de 16de eeuw, de 17de en 18de eeuw, de 19de en 20ste eeuw. Daarop volgen twee hoofdstukken gewijd aan aspecten die niet passen in het chronologische verhaal: een studie gewijd aan de bouw van de vuurtorens en een poging tot het karakteriseren van het Blankenbergse vissersvolk.

Men kan zich vragen stellen omtrent de haalbaarheid van een onderzoek

1 Een markant voorbeeld: *Oorsprong en ontwikkeling van het toerisme in Blankenberge. Deel I. Tot aan de Eerste Wereldoorlog. Deel II: Van zeebad tot badstad*, Brussel, 2003 en 2006, 210 + 230 p.

dat 700 jaar wil bestrijken. De auteur is zich bewust van zijn kwetsbaarheid en verantwoordt zijn aanpak door duidelijk aan te geven waarom hij de kennis van die middeleeuwse toestanden zo noodzakelijk acht. Zijn vragenlijst is echter bijzonder ruim en betreft onder meer de eigendom, de aard, de kostprijs en de bouwplaats van de sloepen en de schuiten, en het breien van de netten. Hij wil achterhalen waar en wanneer de visvangst gebeurde, welke soorten vis er gevangen werden en waar die verhandeld werden, welke factoren de productie in de hand werkten of afremden. Hij besteedt aandacht aan de verhoudingen tussen reders en vissers en tussen de vissers onderling. Hoe zagen hun wederzijdse rechten en plichten eruit? Hoeveel leden bemanden een vissersschuit en waarom? Hoe werden de vissers gerekruteerd en hoe werden ze betaald? Welke tegemoetkoming mochten ze verwachten in geval van rampen, ongelukken, ziekte, invaliditeit of ouderdom?

Uit dit onderzoek blijkt nu dat Blankenberge sinds de 14de eeuw naast haring- en kustvisserij, ook strandvisserij kende. Toen reeds werd gevreesd dat het gebruik van fijnmazige netten de kleine vis zou uitroeien en het visbestand in gevaar zou brengen. Er werd vis verhandeld tot in Bergen (Mons) en Rijsel. Het vervoer ervan verliep langs landwegen en op platbodems langs een oude waterweg. De vissers ontwierpen zeer vroeg een eigen organisatie met hiërarchische structuur waarin de rechten en plichten omschreven werden.

In de 17de eeuw groeide het aantal schuiten aan tot 90 eenheden en nog slaagden die er niet in om aan de vraag te voldoen. Om het transport te vergemakkelijken, werd de Blankenbergse of Brugse steenweg aangelegd. Een viskar met paard deed er 18 uur over om Doornik te bereiken. Het bedrijf kreeg een nering met een deken en een eed waarvan de leden door de vissers zelf verkozen werden. Gemaakte afspraken zouden later een donkere slagschaduw werpen. Zo werd gestipuleerd dat het strikt verboden was te vissen op zon- en heiligdagen, alsook op zaterdag en op maandag tijdens het zomerseizoen. Tot in de 20ste eeuw werd aan die regel halsstarrig de hand gehouden. Hetzelfde probleem deed zich voor bij de rekrutering van scheepslui. Het oudste reglement voorzag dat de bemanning van een schuit uitsluitend mocht gekozen worden op 'bescheepsdag', dat is op 11 september of nog op drie weken voor Sint-Maarten. Een bemanning werd geëngageerd voor een vol jaar. Wie zich niet aan de regels hield, werd beboet of uit de nering gestoten. Die regeling bleef gehandhaafd tot in de 20ste eeuw en heeft de modernisering van het bedrijf in niet geringe mate bemoeilijkt. De vissers moesten zelf instaan voor de

aankoop en het onderhoud van de netten. Soms kregen ze die in bruikleen van de reder, maar meestal staken ze zich daarvoor in de schulden. Vandaar dat de meesten onder hen bestendig op de rand van de armoede balanceerden. Tijdens het Franse Bewind werden de neringen afgeschaft. Dat besluit trof de vissers in hun hart. De verplichting om dienst te nemen in de Napoleontische legers stuitte op nog feller verzet. Elke opeising van twintig vissers betekende concreet dat vijf schuiten niet konden uitvaren.

Na 1830 namen de moeilijkheden andere vormen aan. Een van de vele herstelplannen betrof de bouw van een vismijn. Alweer zorgde het doorleven van een eeuwenoud gebruik voor tegenstand. Een reglement bepaalde dat, vooraleer de vissers voet aan wal mochten zetten, hun vrouwen eerst de vangst op het strand moesten komen afhalen. Deze vangst moest vervolgens op de grond aan hun voordeur worden uitgesteld en kon pas dan te koop worden aangeboden. Het hoeft niet gezegd dat het talrijker wordende en mondaine toeristenpubliek de neus hoog optrok voor verkoopspraktijken waarbij *darmen, koppen, vinnen en staarten van vis overal rondslingerden*. De vismijn kwam er, maar flopte; de vissers weigerden elke medewerking.

De stad had evenmin geluk met de bouw van een haven. Vanaf 1870 werd een nog onafgewerkte schuulhaven in gebruik genomen. Het werd al evenmin een succesnummer. De havengeul kreeg af te rekenen met opslibbing en was aangewezen op permanente baggerwerken. De bouw van het staketsel had wel een aantrekkelijk bijeffect, want het werd een geliefd wandelpad voor toeristen. De hoop dat een vissersschool erin zou slagen om de achteruitgang van het visserijbedrijf te stuiten, bleek ijdel. De school kwam er in 1890, maar kende slechts een matig succes. Tijdens de Eerste Wereldoorlog viel de havenbedrijvigheid stil. Veel vissers namen de vlucht en torpedoboten namen de plaats in van de schuiten. Bij hun aftocht dynamiteerden de wegtrekkende Duitse troepen alleen de brug over de sluizen.

De lichte heropbloei tijdens het interbellum was van korte duur. De sloepen weken uit naar Zeebrugge, de jeugd liet het afweten en de politici geraakten het niet eens over de aard van de reddingsplannen. Het stadsbestuur gaf de voorkeur aan de wederopbouw van de pier en de bouw van een nieuw casino. De bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog kende een dramatischer verloop. De wonderbare haringvangsten van 1942 en 1943 zorgden voor een tijdelijke opflakking, maar niet voor herstel. Na

de oorlog vernietigden de Duitse troepen bij hun aftocht niet alleen de vuurtoren en de staketsels, maar ook de aanlegsteigers. Het geloof in een blijvend herstel en in reële toekomstmogelijkheden van de visserij nam van dan af zienderogen af. Het in stand houden van de school bleek zinloos. In september 1958 werd de laatste vis in de mijn verkocht en viel het doek over het Blankenbergse visserijbedrijf.

De twee laatste hoofdstukken vormen, zoals gezegd, losstaande monografieën. Het eerste, het verhaal van de bouw van de verschillende vuurtorens, heeft vooral een technisch karakter. Dat kan niet worden gezegd van het tweede hoofdstuk, waarin de auteur een aartsmoeilijke poging onderneemt om het karakter van het vissersvolk te doorgronden. In die *history from below* worden we meegeloodst naar de overtalrijke cafés, en worden we geconfronteerd met een onthutsend aantal 'lapnamen' van vissers en met de vele uitingen van hun diepe geloof.

Afgezien van de rijke tekst, die steunt op grondig archiefonderzoek en een feilloze vertrouwdheid met de bestaande literatuur, mag ook wel het overweldigend iconografisch materiaal vermeld worden. De behandeling van elk facet wordt immers visueel gestut door schitterende foto's, kaarten, plannen, tekeningen en schilderijen. Een mooier eerbetoon aan het visserijwezen van Blankenberge kan men zich niet voorstellen.

Romain Van Eenoo

Robert BOTERBERGE, *Geschiedenis van het Blankenbergse visserijbedrijf*. – Blankenberge: Stadsbestuur Blankenberge, 2010. – 397 p.; ill.

Jacques FOU CART
Vlaamse schilderkunst in het Louvre

De *Catalogue des peintures flamandes et hollandaises du musée du Louvre*, een turf van meer dan 420 badzijden, is het levenswerk van Jacques Foucart, hoofdconservator op rust van de afdeling Vlaamse en Hollandse schilderkunst van het departement schilderkunst van het Louvre te Parijs.

De auteur heeft zijn hele loopbaan in een van de grootste, rijkste en interessantste musea ter wereld gewerkt. Jarenlang leidde hij er ook de *Service d'étude et de documentation du département des peintures*, een uniek en ongelooflijk rijk documentatiecentrum dat de hele Europese schilderkunst beslaat. Dit 'paradijs voor vorsers' stelt honderden archiefdozen ter beschikking met knipsels van veiling- en museumcatalogi, oude foto's, kopieën van archiefdocumenten, artikels enz., die per nationale schilderschool en kunstenaar zijn gerangschikt. Dat is de wondere wereld waarin Jacques Foucart actief was en het boek dat nu voor ons ligt is de vrucht van zijn jarenlange inzet, hierin redactioneel uitstekend bijgestaan door zijn echtgenote én collega.

Het boek is het tweede deel van een geplande reeks die volgens een nieuwe formule het volledige schilderijenpatrimonium van het *Musée du Louvre* wil uitgeven. De laatste, eerder beknopte fondscatalogus betreffende de Vlaamse en Hollandse schilderkunst dateert al van 1979. In dertig jaar tijd is er in het Louvre echter veel veranderd. Denken we alleen al aan de afscheiding van een deel van de collectie 19de eeuw, met de oprichting van het *Musée d'Orsay*, maar vooral aan de 'verdubbeling' van de museumoppervlakte dankzij de spectaculaire realisatie van het *Grand Louvre*-project. De collectie Vlaamse en Hollandse schilderkunst werd bij die gelegenheid grondig aangepakt, met een restauratiecampagne en een vernieuwde aandacht voor adequate lijsten. In 1993 leidde dit tot het in gebruik nemen van een veertigtal zalen, in 2001 nog eens aangevuld met drie bijkomende zalen.

In tegenstelling tot de museumopstelling, is er in de hier besproken inventariscatalogus geen scheiding gemaakt tussen de Zuidelijke en

Noordelijke Nederlanden, tussen België en Nederland. In die zin is de term "Vlaamse schilderijen" ruim opgevat. Dat alleen kunstenaars zijn opgenomen die vóór 1820 zijn geboren, is een verdere afbakening, enkele zeer zeldzame uitzonderingen niet te na gesproken. In deze catalogus worden ongeveer 1130 schilderijen besproken, ingedeeld per eeuw, van de 15de tot de 19de eeuw. Deze opdeling was niet steeds eenvoudig. In enkele gevallen kon een nieuwe toeschrijving voorgesteld worden, onder andere door de ontdekking van signaturen na reiniging. Elk werk is, zo nodig op synthetische wijze beschreven en iconografisch uitgelegd. Dat bepaalde problematieken nog wachten op een ultieme behandeling, wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door het enigmatische *Le cosmos sous l'oeil de Dieu, en présence du Christ-juge et de l'église* van Jan Provost (p. 49). Het commentaar op de schilderijen beperkt zich telkens tot het meest essentiële en tot de elementen die eventueel kunnen helpen bij de datering. Geheel nieuw en iets waar opvallend veel aandacht aan is besteed, is de historiek van elk werk voordat het in het museum terecht kwam. Dat levert een diepgaande en originele bijdrage tot de geschiedenis van het verzamelen op.

Als we ons beperken tot het werk- en studiegebied van het 'Genootschap voor geschiedenis', levert dit, per eeuw en alfabetisch geordend (de namen zijn soms gespeld in hun meest archaische vorm) de hieronder opgesomde werken op.

Voor de 15de eeuw het werk van een navolger van Petrus Christus (p. 26), Gheeraert David (p. 30-31), Jan van Eyck (p. 32), Jan Gossaert met het portret van Jean Carondelet, proost van Sint-Donaas (p. 34), een schilderij uit de omgeving van Simon Marmion (p. 43), meerdere panelen van Hans Memling (p. 43-46) en van Jan Provost (49-50). Vermeldenswaard is ook de banier die zeer waarschijnlijk in 1502 aan de Magdalenaleprozerie werd geschonken door Jan van Gruuthuse (p. 55).

Voor de 16de eeuw hebben we Pieter II of III Claeissens (p. 62), Bernaert de Rijckere (p. 68), Jan van der Straet of Giovanni Stradanus (p. 69) en Pieter de Witte of Pietro Candido (p. 72) die bij de Vlaamse en niet de italiaanse school worden gerekend, alsook enkele Brugse anoniemen (p. 55, 56 en 73).

Voor de 17de eeuw: Vigor Boucquet (een schilder uit Veurne met een prachtig en uniek referentiewerk) (p. 13 en 99), Lodewijk de Deyster (*Engelen en allegorische figuren van de kunsten en de wetenschappen die de thesis van de Bruggeling Johannes de Vos presenteren*, 1695) (p. 118), en werk toegeschreven aan Jacob van Oost de Oude (p. 194), Jacob van Oost

de Jonge met een *Sint-Macarius* (vroeger Carolus Borromeus) uit de karmelietenkerk te Brugge (p.195), Roelant Savery (p. 254), Geerart Seghers met een *Verrijzenis van Christus*, oorspronkelijk geschilderd voor de jezuïetenkerk van Kortrijk (p. 257), en Theodoor van Thulden met een zeer grote *Verrezen Christus, overwinnaar op de dood, verschijnt aan de Maagd Maria, koningin der hemelen* uit de voormalige jezuïetenkerk te Brugge en door koning Lodewijk XVI aangekocht (p. 13 en 278). En misschien kan Antoine Blondel, abt van een wellicht Noord-Franse abdij, ooit nog eens precies geïdentificeerd worden ... (p. 307).

Voor de 18de eeuw wordt het werk van Jean-François Legillon en Joseph Suvée tot de Franse school gerekend ... en dat wordt hier dus spijtig genoeg niet besproken.

In de 19de eeuw eindigen we met Joseph Ducq (p. 329) en Joseph Warlencourt, met een interessante *Binnengezicht van het Louvre* zelf (p. 333)!

Sinds de vorige fondscatalogus werden belangrijke aanwinsten gerealiseerd (lijst p. 14). Voor ons studiegebied signaleren we, meer in het bijzonder, werk van de reeds bovenvermelde Memling, een toegeschreven Provost, Benson, Bening, Stradanus, De Deyster ... en zelfs de schier onbekende Bruggeling Warlencourt.

Het boek wordt afgesloten met interessante *Annexes* en een bibliografie, alsook met een handige alfabetische lijst van kunstenaars – die nu niet meer per eeuw zijn ingedeeld –, een index van de titels van de gecatalogiseerde schilderijen, en, *last but not least*, een zeer belangrijke index op bestellers, verzamelaars, handelaars en schenkers. Zo leren we bijvoorbeeld – en dat is toch wel buiten alle verwachting – dat in 1653 de stad en kasselrij Veurne voor haar gerechtszaal een *Laatste Oordeel* bij Jacob Jordaens heeft besteld (p. 166).

Kortom, de nieuwe fondscatalogus van het Louvre is uitgegroeid tot een waar monument en hij lost alle hooggespannen verwachtingen in, een voorbeeldig boek waar elke museumconservator van droomt.

Dominique Marechal

Jacques FOUCART m.m.v. Elisabeth FOUCART-WALTER (red.), *Catalogue des peintures flamandes et hollandaises du musée du Louvre*. – Parijs: Gallimard: Musée du Louvre éditions, 2009. – 421 p.; ill. – (*Catalogue des peintures du Musée du Louvre*, 2). – ISBN 9782070182172.

Erratum bij Handelingen 147/1 (2010) – In het artikel van Lien Mahieu, *De repressie in het katholiek lager onderwijs na de Tweede Wereldoorlog in het bisdom Brugge*, p. 159-200, is een spijtige verwisseling gebeurd van de onderschriften bij de illustraties. Afbeelding 1 op p. 163 stelt Karel Sobry voor: het hierbij passende onderschrift is te vinden op p. 191. Afbeelding 2 op p. 180 toont kanunnik Jérôme Mahieu: het hierbij passende onderschrift is te vinden op p. 163. En afbeelding 3 op p. 191 is een foto van bisschop Henry Lamiroy: het hierbij passende onderschrift is te vinden op p. 180. Gelieve ons te verontschuldigen voor deze vergissing. Alle drie de illustraties zijn afkomstig uit het archief van het bisdom Brugge.

Auteurs

Noël Geirnaert (°1951), sinds 15 mei 2001 doctor in de Geschiedenis (K.U.Leuven), is sinds 1980 archivaris in het Stadsarchief van Brugge, en hoofdarchivaris sinds 2009. Hij publiceerde o.a. over Brugse geschiedenis en geschiedenis van het culturele en geestelijke leven in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen.

Contactgegevens: Burg 11A, 8000 Brugge (noel.geirnaert@brugge.be)

Raoul C. Van Caenegem (°1927), doctor in de Rechten (1951) en doctor in de Geschiedenis (1953), was professor aan de Universiteit Gent tot hem in oktober 1992, na een lange en vruchtbare academische carrière, het emeritaat verleend werd. Hij is een internationale autoriteit op het vlak van o.a. rechtsgeschiedenis en de geschiedenis van Engeland.

Contactgegevens: Universiteitstraat 4, 9000 Gent (09/264 68 53; karin.pensaert@ugent.be)

Jan Vandeburie (°1987) behaalde zijn masterdiploma Geschiedenis aan de K.U.Leuven in september 2010 met een verhandeling over *Nieuwe inzichten omtrent de Zwarte Dood in Vlaanderen* (promotor prof. dr. P. Trio). Thans werkt hij aan de University of Kent (Canterbury), waar hij een doctoraat voorbereidt over *De Historia Orientalis* van Jacques de Vitry en de organisatie van de Vijfde Kruistocht.

Contactgegevens: (janvandeburie263@hotmail.com)

Jan Dumolyn (°1974), doctor in de Geschiedenis (U.Gent), is docent met hoofdzakelijk onderzoekopdracht bij de Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis van de Universiteit Gent, gespecialiseerd in de sociaal-economische en politieke geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen.

Contactgegevens: Sint-Pietersnieuwstraat 35, 9000 Gent (jan.dumolyn@ugent.be)

Pieter Donche (°1953), burgerlijk ingenieur (U.Gent) en licentiaat in de Informatica (V.U.Brussel), is werkzaam als informaticusaan de U.Antwerpen. Hij heeft een bijzondere interesse voor genealogie en heraldiek en voor de geschiedenis van vooral het westelijke deel van Vlaanderen, in het bijzonder in de 15de en 16de eeuw (publicaties: www.uncius.be/biblio).

Contactgegevens: (pieter.donche@advalvas.be)

Andries Van den Abeele (°1935), publiceert gewoonlijk over Brugse onderwerpen door de eeuwen heen.

Contactgegevens: Wollestraat 13/1, 8000 Brugge (abeele@skynet.be, www.andriesvandenabeele.net)

Hans Vander Sanden (°1987), afgestudeerd aan de K.U.Leuven als master in de Geschiedenis met als onderzoeksgebied 'Moderne samenleving en maatschappij in de 19de en 20ste eeuw', genoot daarnaast ook een opleiding als master in het Management, en is momenteel bezig met de opleiding Toegepaste Economische Wetenschappen. Hij heeft van jongs af aan een grote interesse voor de Duitse geschiedenis en cultuur.

Contactgegevens: Krekelweg 9, 3910 Neerpelt (hans_vandersanden2@hotmail.com)

Inhoud

JG. 147 – 2010

ARTIKELS

- Heidi DENEWETH, *Een demografische knoop ontward? Brugse bevolkingscijfers voor de vroegmoderne tijd* 3
- Hannes LOWAGIE, *Communicatie en postsystemen in het laatmiddeleeuwse Brugge* 49
- Dirk VAN DE VIJVER, *Hendrik Pulinx jr., Emmanuel van Speybrouck en Paulus de Cock: drie Brugse architecten en hun professionele bibliotheek* 67
- Marc CONSTANDT, *Heliopolis made in Westende? De Westendse leerschool van architect Ernest Jaspar* 107
- Joachim JONCKHEERE, *De verstoorde jeugd van Berten Pil* 125
- Lien MAHIEU, *De repressie in het katholiek lager onderwijs na de Tweede Wereldoorlog in het bisdom Brugge* 159
- Noël GEIRNAERT, *De oudste sporen van het Heilig Bloed in Brugge (1255-1310)* 247
- R.C. VAN CAENEGEM, *Een kritische blik op Delepierres vertaling van Galbert van Brugge* 257
- Jan VANDEBURIE, *De Zwarte Dood te Brugge. Een status questionis en enkele nieuwe beschouwingen* 269
- Jan DUMOLYN, *De Brugse ambachtsbesturen tijdens de late middeleeuwen: enkele institutionele en rechtshistorische aspecten* 309
- Pieter DONCHE, *104 Jeruzalemvaarders (1404-1560) verzameld door wapenheraut Cornelis Gailliard a° 1548-1560* 329
- Andries VAN DEN ABEELE, *Het oud archief van de zusters arme claren in Brugge* 351
- Hans VANDER SANDEN, *Het vijandbeeld van de Vlaamse soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog* 373

BOEKBESPREKINGEN

- Tim SOENS, *De Vlaamse kustvlakte in de middeleeuwen* (Andy Ramandt) 201

Deel 19 van het *Nationaal Biografisch Woordenboek* (Luc Devlieghe) 205

A. DEROLEZ, *Een catalogus van bewaarde middeleeuwse handschriften en incunabelen* (Noël Geirnaert) 413

R. BOTERBERGE, *Een monument voor de Blankenbergse visserij* (Romain Van Eenoo) 415

J. FOUCART, *Vlaamse schilderkunst in het Louvre* (Dominique Marechal) 419

KRONIEK 207

AUTEURS 243, 425

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS TE BRUGGE

Correspondentieadres: Bossuytlaan 59, 8310 Brugge
Redactieadres : Paul Trio, KuLeuven - Campus Kortrijk, E. Sabbelaan 53, 8500 Kortrijk;
Paul.Trio@kuleuven-kortrijk.be
Postrekening: 000-0107939-75, Genootschap voor Geschiedenis, Brugge

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van:

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale: I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre: V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre: LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. - Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: LXXVII (1934) - CXV (1978).
- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: CXVI (1979) - CXLIII (2006).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies».

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks € 22. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20 % op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

Bestuur

A. Vandewalle (voorzitter), L. Valcke (secretaris), M. Ryckaert (adjunct-secretaris), L. Monbaliu (penningmeester), P. Trio (redactiesecretaris), L. Vandamme (redactie boekbesprekingen), M. Cloet, I. De Jaegere, H. Deneweth, L. Devliegher (ere-voorzitter), J. Dumolyn, N. Geirnaert, D. Marechal, G. Maréchal, J. Mertens, J. Monballyu, O. Mus, M. Nuytens, K. Priem, A. Van den Abeele, M. Vandermaesen, P. Vandewalle, R. Van Eenoo en J. Vannieuwenhuysse.

Met de steun van

BRU
GGE

Colofon

De handelingen zijn gezet in de Documenta van de Dutch Type Library (Frank Blokland, 1986). Concept vormgeving en realisatie: CitroenCitraen, Brugge.

Druk: De windroos nv, Beernem

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD

- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, (vanaf 1929; ontbreken : 1931, 1933, 1934, 1939-2, 1962-1966, 1972-1977), per jaargang 22,00 €
- A. Schouteet, *Een beschrijving van de Bogardenschool te Brugge omstreeks 1555 door Zeger van Male*. Brugge, 1960, in 8°, 225 blz. + 6 pl. 12,40 €
- A. Schouteet, *Stadsarchief van Brugge, Regesten op de oorkonden*. 1089-1300, 1973, in 8°, 217 blz. Tweede deel, 1301-1339, Brugge, 1978, in 8°, 362 blz. Vierde deel, 1385-1420, Brugge, 1982, in 8°, 325 blz. Samen 40,00 €
- S. Vrielinck en R. Van Eenoo, *IJveren voor Geschiedenis*. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge. Brugge, 1989, 182 blz. 21,00 €
- A. Schouteet, *Honderdviijftig jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, Analytische inhoud en registers, 1839-1988*. Brugge, 1991, 413 blz. 17,35 €
- K. Geerts, *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden*. Brugge, 1987, 200 blz., ill. (VHS 4) 16,20 €
- K. Rotsaert, *Het daensisme in West-Vlaanderen*. Brugge, 1989, 254 blz., ill. (VHS 6) 23,55 €
- J. Sabbe, *Vlaanderen in opstand, 1323-1328*. Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem de Deken. Brugge, 1992, 132 blz. (VHS 7) 21,00 €
- C. Vandenbroeke, *Hoe rijk was arm Vlaanderen? Vlaanderen in de 18de eeuw. Een vergelijkend overzicht*. Brugge, 1995, 168 blz. (VHS 8) 23,55 €
- K. Priem, *God of de keizer? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)*. Brugge, 1996, 184 blz. (VHS 9) 23,55 €
- L. Van Biervliet, *De brieven van W.H. James Weale aan Jozef A. Alberdingk Thijm, 1858-1884*. Brugge, 1991, 99 blz. 9,90 €
- L. Van Biervliet, *De relatie van W.H. James Weale met Jean Bethune*. Brieuwenditie. Brugge, 1996, 173 blz. 9,90 €
- M. Vandermaesen, *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw. Bijdrage tot een politieke sociologie van de Raad en van de raadsheren achter de figuur van Lodewijk II van Nevers (1322-1346)*. Brussel, 1999, 3 dln (591, 542 en 244 blz.) 37,00 €
- A. Serlet en R. Van Eenoo, *Auguste de Maere : vader van Brugge-zeehaven, promotor van het cultuurleven in Gent*, Brugge, 2000, 158 blz., ill. (VHS 11) 23,55 €
- P. Vandewalle en J. Mertens, *Metrologisch Vademecum voor Vlaanderen*, Brugge, 2003, 93 blz. 10,00 €
- R. Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw*, Brugge, 2005, 208 blz., ill. (VHS 12) 29,50 €